

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης
στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνας)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Αθήνα 2011

1. ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης αποτέλεσε διεθνώς μια σύνθεση διαδικασία, με τις δικές της χρονικότητες συνδεδεμένες με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Οι τρόποι της ιστορικής γραφής, λ.χ., δεν υπήρξαν πάντοτε οι ίδιοι, ούτε ήταν κοινή η αντίληψη των ανθρώπων για το τι σημαίνει ιστορία. Όλα τα στοιχεία που βλέπουμε διαβάζοντας π.χ. σήμερα ένα ιστορικό βιβλίο, οι υποσημειώσεις, η αναφορά στις πηγές, η βιβλιογραφία, οι συντομογραφίες δεν υπήρχαν πάντα, δημιουργήθηκαν σε μια ιστορική στιγμή και εξελίχθηκαν μέσα στο χρόνο. Τι σημαίνουν λ.χ. οι παραπομπές; Από μια πλευρά είναι η απόδειξη της γνώσης των πηγών από τον συγγραφέα, της επικοινωνίας ανάμεσα στους διαφορετικούς ιστορικούς, οι οποίοι καταγράφονται σε αυτές. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι και ένα πεδίο ελέγχου του συγγραφέα από τους ομότεχνους του, καθώς μέσω των υποσημειώσεων ο ιστορικός τεκμηριώνει και αναδεικνύει τις πηγές του, στηρίζει τα επιχειρήματα που φέρνει στο δημόσιο διάλογο.

Η ιστορική επιστήμη, η ιστοριογραφία δεν αποτελεί δημιούργημα των εργαστηρίων, ούτε τρελών ιστορικών που έζησαν εσώκλειστοι σε πύργους. Καμιά ιστορία και ιδιαίτερα η εθνική δεν γράφτηκε ερήμην της κοινωνίας. Ένας από τους πιο γνωστούς Έλληνες ιστορικούς του 19ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος έλεγε, σε μια εποχή έντονων αλυτρωτικών αγώνων, ότι το γραφείο του ιστορικού μοιάζει με τη σκηνή του στρατοπέδου γιατί και στα δυο κρέμεται η σημαία της πατρίδας. Η ιστορική επιστήμη, η εξέλιξη της συνδέεται με ευρύτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Δεν είναι τυχαίο ότι η εποχή των μεγάλων αυτοκρατοριών συνδέθηκε με τη γενική ιστορία, μια ιστορία παγκόσμιων προοπτικών, ενώ η ανάδυση των εθνικών κρατών συνδέθηκε με την καθιέρωση της εθνικής ιστορίας στις αρχές του 19ου αιώνα. Η ιστορία δεν γράφεται ερήμην της κοινωνίας, η θέση στην οποία βρισκόμαστε σήμερα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που κοιτάμε το παρελθόν.

Η μελέτη ενός διανοητικού φαινομένου δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στην εθνική του διάσταση. Η μελέτη της ελληνικής ιστορικής επιστήμης οφείλει να συνεξετάζει όσα συμβαίνουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίσει την ελληνική περίπτωση ως στοιχείο ενός μεγάλου παζλ. Ακόμα και εάν επικεντρώσουμε σε μια

ψηφίδα δεν πρέπει να ξεχνάμε το όλον. Τι σημαίνει αυτό: οι Έλληνες ιστορικοί σπούδασαν στο εξωτερικό, μελέτησαν ξενόγλωσσα συγγράμματα, μετέφεραν σε μεγάλο βαθμό ευρωπαϊκές υπάρχουσες δομές στην οργάνωση των ιστορικών σπουδών, μετέφρασαν και επηρεάστηκαν από τους ξένους, στο πλαίσιο μια αέναης διακίνησης των ιδεών. Η ελληνική επιστήμη ήταν πάντοτε σε ένα συνεχή διάλογο με τα όσα συνέβαιναν στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στην Ευρώπη. Όταν ο διάλογος ατονούσε τότε ήταν οι χειρότερες στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Σημειώνω, ενδεικτικά, ότι η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, το μείζον ιστοριογραφικό έργο που κυκλοφόρησε, τη δεκαετία του 1860 και του 1870, θέλοντας σε μεγάλο βαθμό να ανασκευάσει τα όσα έγραφαν οι ξένοι για την Ελλάδα, στην πραγματικότητα στήριξε την ύλη του σε μεγάλο βαθμό σε Ευρωπαίους ιστορικούς, ενώ και η γενικότερη λογική του εμπνεύστηκε από αντίστοιχα έργα που είχαν προηγηθεί από Γάλλους και Γερμανούς ιστορικούς.

Με τον όρο ιστορική επιστήμη δεν αναφερόμαστε μόνο σε ένα σύνολο ιστορικών έργων ή σε μια ομάδα ιστορικών αλλά σε ένα ολόκληρο πλαίσιο, σε μια διαδικασία, εντός της οποίας παρήχθη η ιστορία. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν προνομιακή θέση οι φορείς και οι θεσμοί εντός των οποίων παρήχθη η ιστορική γνώση, μέσω των οποίων διαδόθηκε σε ευρύτερα σύνολα. Πως μπορούμε να καταλάβουμε την ιστορική παραγωγή του 19ου αιώνα εάν δεν μελετήσουμε τους πολυάριθμους φορείς (σύλλογοι, εταιρείες, ιδρύματα) από το βήμα των οποίων ακούστηκε ο ιστορικός λόγος. Εάν δεν μελετήσουμε την ιστορία που διδάχθηκε στους εκπαιδευτικούς θεσμούς) πως μπορούμε να κατανοήσουμε την συνολική ιστορία που παρήχθη;

Μπορούμε να απαντήσουμε στο τι είναι ιστορική επιστήμη ή στο ποια έργα είναι επιστημονικά; Δεν υπάρχει μια μονοσήμαντη απάντηση. Αντιθέτως, μας ενδιαφέρει να αναδείξουμε τις διαφορετικές απαντήσεις που δόθηκαν στο χρόνο, ανάλογα με τις διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες. Στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, ένας από τους πιο γνωστούς λόγιους του καιρού του, ο Θεόδωρος Μανούσης, υποστήριζε ότι η δουλειά του πανεπιστημιακού καθηγητή ιστορίας ήταν να ανθολογεί όσο το δυνατόν καλύτερα άλλους ιστορικούς και να τους διδάσκει στους φοιτητές του. Οι ιστορικοί, εάν μπορούμε την περίοδο αυτή να μιλάμε για ιστορικούς, μπορούσαν να δανείζονται ιδέες, ακόμη και αποσπάσματα χωρίς να χρειάζεται να αναφέρουν τις πηγές τους. Θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε λοιπόν, τη συγκρότηση της ιστορικής

επιστήμης, στο σύνολο της περιλαμβάνοντας και φορείς και θεσμούς, εξετάζοντας την στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε και εξελίχθηκε, με αναφορά στο γενικότερο διανοητικό πλαίσιο.

Στη διαδικασία την οποία θα μελετήσουμε κομβικό ζήτημα αποτέλεσε η μετάβαση από την ιστορία ως ασχολία των πολυμαθών, στην ιστορία με επιστημονικό προσανατολισμό, σε μια ιστορία η οποία συνδύαζε την κριτική εξέταση των μαρτυριών με την ανασύνθεση, μέσω της αφήγησης, των γεγονότων. Εως τότε υπήρχαν δυο κυρίως παραδόσεις ενασχόλησης με την ιστορία: η αρχαιογνωστική και μαθησιακή, καθώς και η λογοτεχνική. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει λ.χ. το Θουκυδίδη, το έργο του οποίου κατ' εξοχήν χαρακτηρίστηκε ως λογοτεχνικό κείμενο στη μελέτη του ή να προχωρήσει στα χρόνια της ιταλικής αναγέννησης και στις κορυφαίες στιγμές της μέσα από κείμενα στρατηγών, φιλοσόφων κ.ά. Από την άλλη πλευρά υπάρχει η αρχαιογνωστική ενασχόληση με την ιστορία, η ιστοριοδιφική, η έμφαση στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα με τη χρήση των φιλολογικών εργαλείων.

Σε αυτή τη διαδικασία καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν τα πανεπιστήμια. Τα πρώτα πανεπιστήμια ιδρύθηκαν τον 12^ο αιώνα στις μεγάλες πόλεις της Δύσης. Ομάδες λογίων που αναλάμβαναν να διδάξουν φοιτητές, υπό την προστασία της πόλης στράφηκαν κυρίως στη μελέτη της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, στη διδασκαλία της νομικής, ιατρικής, γραμματικής, ρητορικής, διαλεκτικής.

Η κατάλυση των πόλεων κρατών και η δημιουργία των κρατών με την ισχυροποίηση του μονάρχη άσκησε καταλυτικό ρόλο και στη φυσιογνωμία των πανεπιστημίων, τα οποία σταδιακά απέκτησαν πλέον κοσμικό χαρακτήρα. Η ανακάλυψη της τυπογραφίας στον 15^ο αιώνα αποτέλεσε μια σημαντικότερη εξέλιξη για τη διάδοση της γνώσης. Οι πρώτες πανεπιστημιακές έδρες ιστορίας, χρονολογούνται στον 15ο και 16ο αιώνα, σε ευρωπαϊκά, ιδίως προτεσταντικά, κράτη. Προήλθαν, κατά μείζονα λόγο, από τη διεύρυνση της μελέτης της γλώσσας των κειμένων της ελληνορωμαϊκής περιόδου και τη διατύπωση γενικότερων ερωτημάτων για το παρελθόν των κοινωνιών και για τα πρόσωπα τα οποία τα παρήγαγαν, από την ανάγκη δημιουργίας διακριτών κλάδων μελέτης του αρχαίου παρελθόντος. Η παράδοση αυτή, η οποία προίκισε την ιστορία με μεθόδους και εργαλεία της φιλολογίας στην επεξεργασία των ιστορικών πληροφοριών, συνέχισε ισχυρή την παρουσία της και στον 19ο αιώνα.

Η σημαντικότερη, όμως, τομή για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης υπήρξε η δημιουργία του Πανεπιστημίου του Γκέτιγκεν στο τέλος του 18ου αιώνα, όπου η έρευνα κατέλαβε πολύ σημαντική θέση.¹ Η δημιουργία του συνδέθηκε με τη μετάβαση από την ιστορία ως ασχολία των πολυμαθών στην ιστορία με το νέο επιστημονικό προσανατολισμό που συνδύαζε την κριτική εξέταση των μαρτυριών και την ανασύνθεση μιας σειράς γεγονότων μέσω της αφήγησης. Οι καθηγητές του επιχείρησαν να μελετήσουν την ιστορία με βάση πραγματικά δεδομένα, επιμένοντας ιδιαίτερα στην σωστή προσέγγιση των πηγών και στην εκμάθηση των ανάλογων μεθόδων.

Η στροφή αυτή συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό και με την στροφή προς τα μεσαιωνικά και νεώτερα χρόνια, επίτευγμα του 18ου αιώνα, το οποίο ήταν στενά συνδεδεμένο με τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των μεγάλων κρατών. Το 1725 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, στο Ηνωμένο Βασίλειο, σύστησε έδρες νεότερης ιστορίας στα Πανεπιστήμια του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης με στόχο την εκπαίδευση νέων δημόσιων υπαλλήλων, κυρίως διπλωματών, και τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με αποφοίτους που γνώριζαν τη σύγχρονη ιστορία.

Η ιστορία διεύρυνε τους χρονικούς της ορίζοντες έως τη σύγχρονη περίοδο, στη λογική μιας συνεχούς αφήγησης. Η εξέλιξη αυτή συνδεόταν με γενικότερες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Ερχόταν να καλύψει τις ανάγκες της κρατικής γραφειοκρατίας, αλλά και των νέων κοινωνικών και επαγγελματικών στρωμάτων που επιθυμούσαν να γνωρίσουν τον κόσμο που τους περιέβαλλε στη διαχρονία και στη συγχρονία. Για αυτή την αντίληψη η ιστορία ήταν μια επωφελής γνώση. Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα η Γαλλική Επανάσταση δημιούργησε ένα τεράστιο ενδιαφέρον, όπως αποτυπώθηκε άλλωστε στις μαρτυρίες και στα χρονικά που γράφτηκαν για τις συνθήκες που τη γέννησαν, τα γεγονότα και γενικότερα την πρόσφατη ιστορία.

Το 1790 το μάθημα υπό τον τίτλο *Staatistik*, το οποίο αφορούσε στους θεσμούς των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών, μεταφέρθηκε από τον Τομέα της Νομικής του Πανεπιστημίου του Γκέτιγκεν στον Τομέα της Ιστορίας. Η *Staatistik* αποτέλεσε το

¹ Βλ. στοιχειωδώς για την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης τα δυο βιβλία του Γκεοργκ Ίγκερς σε ελληνική μετάφραση: *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφ.: Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, Γνώση, Κλειώ-Ιστορία και Θεωρία-1, 1991 και *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφ.: Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη / Ιστορία, 1999.

μάθημα που σε μεγάλο βαθμό μαζί με την καθολική ιστορία χαρακτήρισε το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου του Γκέτιγκεν τον 18^ο αιώνα. Διδάχτηκε πρώτη φορά από τον Gottfried Achenwall (1719-1772), όταν έγινε καθηγητής το 1748. Το 1749 εξέδωσε το έργο του *Staatverfassung der europaeischen Reiche*, το οποίο περιείχε συγκεντρωμένες πληροφορίες για τη δημόσια διοίκηση σε διαφορετικά κράτη στην Ευρώπη. Ο μαθητής και διάδοχος του στην έδρα του μαθήματος August Ludwig Schloetzer (1735-1809) προσέδωσε νέα αίγλη στο μάθημα, το οποίο έγινε πόλος έλξης για πολλούς φοιτητές από τα γειτονικά γερμανικά κρατίδια. Το μάθημα, αρχικά προέκυψε από τη νομική επιστήμη για να αποκτήσει εντέλει ιστορικό χαρακτήρα, καθώς η ενασχόληση με τη σύγχρονη κατάσταση των κρατών προϋπέθετε και την ιστορική αναδρομή τουλάχιστον στο πρόσφατο παρελθόν. Ο στόχος ήταν η μελέτη της ιστορίας των κρατών με βάση τα πραγματικά δεδομένα. Πληροφορίες για τον πληθυσμό, την διοικητική οργάνωση, το δίκαιο, το εμπόριο, την βιομηχανία συγκροτούσαν ένα στέρεο σώμα πηγών για τον ερευνητή.

Η ιστορία στην οποία θήτευσαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Γκέτιγκεν ήταν η γενική ή παγκόσμια ιστορία, ένα νέο είδος ιστορίας, το οποίο εμφανίζεται στον 18^ο αιώνα. Πρόκειται για μια εκκοσμικευμένη ιστορία, η τριμερής διάκριση της οποίας είχε καθιερωθεί στη δυτική σκέψη με το έργο του Χριστόφορου Κελλάριου *Historia Universalis* (1688). Μετεξελίσσοντας τη χριστιανική οπτική, η οποία αντιμετώπιζε τον ιστορικό χρόνο ως διαδοχή παγκόσμιων βασιλείων προσδιορισμένων από τη θεϊκή εξουσία – σύμφωνα με το σχήμα των τεσσάρων αυτοκρατοριών του προφήτη Δανιήλ-, η νέα αντίληψη, θεωρούσε ότι η παγκόσμια ιστορία, όπως και η ανθρώπινη ύπαρξη, αναπτυσσόταν από τα νηπιακά χρόνια ως την ωριμότητα, με τομές-ορόσημα στην εξέλιξη της.

Μια από τις πλέον σημαντικές τομές στη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης αποτέλεσε η δημιουργία στο ίδιο πανεπιστήμιο από τον ιστορικό Johann Christoph Gatterer, του πρώτου φροντιστηρίου, στη δεκαετία του 1770. Πρότυπο του ήταν τα αντίστοιχα σεμινάρια που είχαν ιδρυθεί τον 18ο αιώνα στα Πανεπιστήμια της Δυτικής Ευρώπης, μεταφέροντας και αυτά την εμπειρία των θεολογικών σεμιναρίων που εκπαίδευαν πάστορες. Το σεμινάριο του Heyne στο Γκέτιγκεν, του Hermann στη Λειψία και κυρίως εκείνο που είχε ιδρύσει ο Friedrich August Wolf στο Πανεπιστήμιο της

Χάλης στόχευαν στην εκπαίδευση καλών καθηγητών για τη μέση εκπαίδευση. Στα σεμινάρια αυτά, οκτώ ή δέκα φοιτητές συγκεντρώνονταν μια ή δυο φορές την εβδομάδα μαθαίνοντας πώς να εξηγούν ένα κείμενο στη σχολική τάξη. Τα ερωτήματα και τα προβλήματα που τους απασχολούσαν ήταν κυρίως γραμματικής ή συντακτικής υφής, ενώ δεν υπήρχε κάποιο ερευνητικό ενδιαφέρον. Με σαφή ιεραρχία, τα σεμινάρια αυτά δεν στόχευαν στην ικανοποίηση των ερευνητικών αναγκών των μελών τους, όσο στην ικανοποίηση των φιλοδοξιών τους για μια ακαδημαϊκή καριέρα.

Οι ιστορικοί του Γκέτινγκεν απηχούσαν το ενδιαφέρον του Διαφωτισμού για τη μελέτη της ανθρώπινης φύσης μέσα στα ιστορικά της συμφραζόμενα. Επιχείρησαν να γράψουν ευρύτερη ιστορία, κοινωνική και πολιτισμική, η οποία να περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Συνδύασαν την οπτική φιλοσόφων όπως ο Μοντεσκιέ, ο Βολταίρος και ο Ισαάκ Ισλέν με την τεχνική δεξιότητα ενός ιστοριοδίφη ή ενός νομομαθούς στη μελέτη και στην κριτική εξήγηση των κειμένων. Στην πραγματικότητα οι συνθέσεις τους δεν κατόρθωσαν να αντεπεξέλθουν στις προδιαγραφές που είχαν θέσει. Κατέληξαν κατά κύριο λόγο σε μια ιστορία σημαντικών στιγμών του ανθρώπινου βίου, όπου ο αρχαίος ελληνικός κόσμος κατείχε ξεχωριστή θέση, όπως άλλωστε γενικότερα και στη δυτική σκέψη. Χρησιμοποίησαν αποσπάσματα από τη Βίβλο, θεωρώντας τα ίσης αξιοπιστίας με τα κείμενα αρχαίων ελλήνων και ρωμαίων συγγραφέων. Στην πραγματικότητα απουσίαζαν από τη νεότερη ιστορία οι πρωτογενείς έρευνες σε αρχειακά τεκμήρια. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια αφήγηση εστιασμένη στα μεγάλα γεγονότα, ευρωκεντρική από Κτίσεως Κόσμου, η οποία τόνιζε την ελευθερία του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα ενέτασσε τα θρησκευτικά γεγονότα στην παγκόσμια ιστορία. Επρόκειτο για μια ιστορία η οποία, καθώς επιθυμούσε να είναι καθολική, να αγκαλιάσει δηλαδή το σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, προσέδιδε ιδιαίτερο βάρος στην πολιτισμική δημιουργία, σε γεγονότα και εξελίξεις εκτός της πολιτικής ιστορίας. Κεντρικός άξονας της ιστορικής εξέλιξης ήταν η θεία πρόνοια, η οποία νοηματοδοτούσε το σύνολο των ανθρώπινων πράξεων, καθόριζε ποια από τις ιστορικές πράξεις αποτελούσε μέρος της παγκόσμιας ιστορίας.

Η επόμενη μεγάλη τομή ήταν η ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το 1810, η οποία στόχευε στη δημιουργία μιας κρατικής γραφειοκρατίας, ενός σώματος υπαλλήλων, που θα στελέχωνε την κρατική μηχανή και το οποίο θα γνώριζε τη σύγχρονη

ιστορία της Γερμανίας και ιδιαιτέρως των υπολοίπων γειτονικών και μη κρατών. Ο στόχος του Πανεπιστημίου, όπως το εμπνεύστηκε ο Humboldt στο πλαίσιο του νεοουμανισμού, ήταν η κατάκτηση της κουλτούρας της γνώσης (*Bildung*), μιας γνώσης «αυτοαναφορικής» και «μη εργαλειακής», και η εκμάθηση των απαραίτητων ερευνητικών τεχνικών προσπέλασής της. Η κατάκτησή της αποτελούσε στοιχείο προσωπικής καταξίωσης αλλά και αναγκαίο πολιτιστικό κεφάλαιο για την κατάληψη μιας ανώτερης ή ανώτατης θέσης σε μια αυστηρά ιεραρχημένη κρατική διοίκηση.

Σε αυτό το νέο Πανεπιστήμιο δίδαξαν μια σειρά από σημαντικοί καθηγητές και ανάμεσα τους στην έδρα της Ιστορίας ο γνωστότερος Γερμανός ιστορικός του 19ου αιώνα, ο Λέοπολτ φον Ράνκε. Ο Ράνκε ήταν και ο πρώτος ιστορικός που στράφηκε προς τη μελέτη των μεσαιωνικών και νεότερων αρχείων. Μελετώντας την ιστορία των λατινικών και τευτονικών εθνών από το 1494 έως το 1514 χρησιμοποίησε ένα πλήθος πηγών, μέσα από τις οποίες επιχειρούσε να επισημάνει την ανάδειξη των συγχρόνων κρατών.

Η ιστορία του Ράνκε έδινε έμφαση στην εξωτερική πολιτική των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών, συνδεόταν με την μελέτη των επίσημων κρατικών αρχείων. Επρόκειτο για μια πολιτική ιστορία, η οποία έδινε έμφαση στις αποφάσεις και πράξεις των ηγετών. Οι πηγές αυτής της ιστορίας ήταν οι εκθέσεις των πρεσβευτών, η κρατική αλληλογραφία, οι διηγήσεις των αυτοπτών μαρτύρων, τα απομνημονεύματα των προσωπικοτήτων. Το ζητούμενο ήταν η ακριβής καταγραφή των γεγονότων, η αναπαράστασή τους μέσω της αφήγησης όπως ακριβώς είχαν συμβεί, στο πλαίσιο μιας επιστημονικής, αμερόληπτης οπτικής. Για το σκοπό αυτό έπρεπε να ελεγχθεί η γνησιότητα και η ακρίβεια των πηγών με τη χρήση ερμηνευτικών μεθόδων που είχαν συγκροτηθεί από τη φιλολογική κριτική. Η εκμάθηση αυτών των μεθόδων και τεχνικών γινόταν στο ιστορικό φροντιστήριο.

Η συστηματική τεκμηρίωση, η αξιοποίηση όλων των γραπτών τεκμηρίων, η συνεχής αναζήτηση των πηγών αποτελούσαν προϋποθέσεις για τη μελέτη και της παγκόσμιας ιστορίας. Στο σχήμα του Ράνκε η έννοια της φιλοσοφίας της ιστορίας και του ενοποιητικού της ρόλου για την παγκόσμια ιστορία υποχωρούσε. Κεντρικές μονάδες της παγκόσμιας ιστορίας ήταν τα έθνη, και μάλιστα εκείνα τα οποία είχαν κρατική υπόσταση και πολιτισμική ισχύ και προσφορά. Η σταθερή τους επιδίωξη ήταν η

διατήρηση της ανεξαρτησίας τους και άρα οι σχέσεις τους με τα άλλα κράτη, η εξωτερική τους πολιτική. Εύλογα το κύριο βάρος έπεφτε στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στα γερμανικά προτεσταντικά κράτη, και στην Αγγλία, χώρες με σημαντική κατά τον Ράνκε ισχύ, όπως αποτυπώθηκε και στην εξωτερική πολιτική τους, ενώ υποδεέστερη εμφανιζόταν η Γαλλία και μια σειρά άλλα κράτη, τα οποία δεν είχαν να επιδείξουν σημαντικό πολιτισμό.

Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφικής θεώρησης του Ράνκε είναι σαφής. Άλλωστε, την περίοδο 1832-1836 εξέδωσε την *Politisch- Historische Zeitschrift* ακολουθώντας τη γραμμή της πρωσικής κυβέρνησης να υπεραμυνθεί της πολιτικής της απέναντι στους επικριτές της. Ο Ράνκε στάθηκε υπέρμαχος της πρωσικής απολυταρχίας και εχθρικός απέναντι στη Γαλλική Επανάσταση και τις κληρονομιές της.

Η στροφή προς τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια, στη λογική μιας ενιαίας εθνικής ιστορίας, αποτελούσε μια εξέλιξη που χαρακτήρισε τόσο τη γαλλική όσο κυρίως τη γερμανική ιστοριογραφική παραγωγή των χρόνων αυτών. Το 1833 ο ιστορικός François Guizot, καθηγητής στη Σορβόνη από το 1812 και υπουργός Παιδείας από το 1832 έως το 1837, ίδρυσε τη *Γαλλική Ιστορική Εταιρεία (Société d'histoire de France)* για τη συλλογή τεκμηρίων της γαλλικής ιστορίας. Τον επόμενο χρόνο ίδρυσε την *Επιτροπή ιστορικών και επιστημονικών ερευνών (Comité des Travaux Historiques et Scientifiques)*, το πρώτο ερευνητικό ίδρυμα στη Γαλλία που επιχορηγούνταν από το κράτος. Το 1835, μέσω της Επιτροπής, ο Thierry ανέλαβε την ευθύνη ενός μεγάλου προγράμματος για τη διάσωση τεκμηρίων ιστορίας της Τρίτης τάξης. Σε αυτούς ακριβώς τους θεσμούς γεννήθηκε και αναπτύχθηκε η σύγχρονη ιστορική έρευνα στη Γαλλία, και όχι στο χώρο του Πανεπιστημίου, όπως συνέβη στη Γερμανία.

Στη Γερμανία τη δεκαετία του 1820 ξεκίνησε η δημοσίευση της σημαντικότερης ίσως συλλογής πηγών, εκείνων της μεσαιωνικής ιστορίας γερμανόφωνων εθνών, έως τον 15ο αιώνα μ.Χ., υπό τον τίτλο *Monumenta Germaniae Historica*. Η σειρά, η οποία περιλάμβανε μόνο πλήρη κείμενα (χρονικά, νομοθετικά κείμενα, επιστολές κ.ά.) σχολιασμένα, αποτέλεσε πρότυπο για μια σειρά αντίστοιχα εγχειρήματα, υπόδειγμα κριτικής έκδοσης και επιστημονικής ιστορίας. Την αναζήτηση αντίστοιχων τεκμηρίων για τα βρετανικά νησιά τον Μεσαίωνα είχαν θέσει στόχο τα *Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland During the Middle Ages*.

Το παράδειγμα του Ranke και η στροφή προς τη μελέτη του Μεσαίωνα με βάση αρχαιολογικά τεκμήρια, με αργότερους ή γρηγορότερους ρυθμούς επεκτάθηκε σε όλη την Ευρώπη. Από το 1873 έως το 1878 ο William Stubbs, καθηγητής της Μοντέρνας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, εξέδωσε το τρίτομο έργο του *Constitutional History of England* από την περίοδο των Αγγλοσαξόνων έως το 1485. Στα φοιτητικά ακροατήριά του ο καθηγητής αναφερόταν στις μεθόδους της έρευνας των πηγών, στην ελεύθερη πρόσβαση των ερευνητών στα κρατικά αρχεία, στη δημοσίευσή τους.

Η στροφή προς την μεσαιωνική και νεώτερη ιστορία και η δημιουργία αυτόνομων εδρών για τη διδασκαλία συντελέστηκε παράλληλα με την αυτονόμηση της αρχαίας ιστορίας από το σύνολο των αρχαιογνωστικών μαθημάτων. Στο πλαίσιο αυτής της γνώσης, θεωρήθηκε απαραίτητη η σύνδεση με το παρελθόν μέσω κυρίως της εικόνας της αρχαίας Ελλάδας που παρέπεμπε στα σύγχρονα προβλήματα, καθώς και η εξιδανικευμένη σε μεγάλο βαθμό εικόνα της εθνικής ιστορίας, έντονα διαποτισμένη από την πίστη στον αυτοκράτορα. Η στροφή προς τη μεσαιωνική ιστορία και τη νεότερη επρόκειτο στη συνέχεια να μεταφερθεί στα καινούρια Πανεπιστήμια που δημιουργήθηκαν στον γερμανόφωνο χώρο (Μπρεσλάου 1811, Βόννη 1818, Μόναχο 1826), δημιουργώντας σταδιακά εστίες μελέτης της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας, οργανώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις ιστορικές σπουδές με βάση τα εθνικά αιτούμενα.

Κύριο στοιχείο για τη διάδοση αυτής της αντίληψης αποτέλεσε το ιστορικό φροντιστήριο, όπως σχεδιάστηκε από τον Ράνκε, ο οποίος μετά το διορισμό του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου το 1825, καθιέρωσε φροντιστήρια στα οποία οι φοιτητές καταρτίζονταν στην μελέτη μεσαιωνικών εγγράφων, εκπαιδεύοντας τους σε μια σειρά από τεχνικές δεξιότητες.

Εως το 1848 το ιστορικό φροντιστήριο είχε καθιερωθεί σε όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια. Το φροντιστήριο αναγορεύτηκε ως χώρος εκπαίδευσης και απόκτησης των απαραίτητων γνώσεων, δεξιοτήτων και εξειδικευμένων τεχνικών που θα επέτρεπαν στους φοιτώντες την ένταξή τους σε μια κλειστή πλέον και ιεραρχημένη κοινότητα ειδημόνων. Αρχαιολογική εργασία, πρωτογενής έρευνα, βιβλιογραφική ενημέρωση, εκπόνηση ατομικών και συλλογικών εργασιών αποτελούσαν στοιχεία αυτής της ιστορικής εκπαίδευσης. Η έμφαση δινόταν στις νέες τεχνικές, στη χρήση μιας σειράς επεξεργασιών που πρόσφεραν οι «βοηθητικές επιστήμες», στη διασταύρωση των

στοιχείων που παρείχαν οι πηγές, αλλά και στον τοπικό και χρονικό προσδιορισμό τους. Στον χώρο του φροντιστηρίου οι σχέσεις μαθητείας συνυπήρχαν με τις σχέσεις συναδελφικότητας ανάμεσα στους φοιτητές, σχέσεις αναγνώρισης της κοινής ιδιότητάς τους, αλλά και ανταγωνισμού για την επιβράβευση από τον διδάσκοντα. Οι πλέον ικανοί διακρίνονταν, πέρα από τον χώρο της τάξης, δημόσια, με την υπόμνηση του ονόματός τους στους ετήσιους απολογισμούς. Η επιτυχής κατάκτηση της γνώσης και η έμπρακτη απόδειξή της μέσω της πρωτότυπης εργασίας οδηγούσαν σε συμμετοχή στην κοινότητα των επαγγελματιών, στην ιστορική επιστημονική κοινότητα. Η επιδίωξη ήταν η καλλιέργεια ενός προτεσταντικού εργασιακού ήθους, το οποίο απέβλεπε σε μια σειρά χαρακτηριστικών της εργασίας του ερευνητή, όπως αυταπάρνηση, σχολαστικότητα και παθητική προσήλωση στο αντικείμενο.

Το γερμανικό μοντέλο μελέτης της ιστορίας άσκησε ισχυρή ελκτική δύναμη στο εκπαιδευτικό σύστημα των άλλων χωρών. Χιλιάδες νέοι Αμερικανοί μετέβησαν στην Ευρώπη, στη διάρκεια του 19ου αιώνα, αναζητώντας επιστημονική εκπαίδευση στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια. Το Ιστορικό Φροντιστήριο αποτέλεσε πρότυπο για τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά συστήματα. Πέρα από όλους τους άλλους λόγους (οικονομικοί, επαγγελματική σταδιοδρομία), στα γερμανικά πανεπιστήμια ο φοιτητής τύχαινε ιστορικής παιδείας η οποία δεν έδινε έμφαση μόνο στην εκμάθηση των βοηθητικών επιστημών ή των ερευνητικών τεχνικών, αλλά στην αυστηρότητα, στην ακάματη και επίμονη έρευνα, στη συνεχή ικανότητα για επίπονη και δυσχερή αναζήτηση του γεγονότος. Δεν επρόκειτο απαραίτητως για νέες δεξιότητες ή γνώσεις. Άλλωστε, η παράδοση της έκδοσης φιλολογικών κειμένων από καθολικούς μοναχούς εξόπλισε τη φιλολογική –κατ' επέκτασιν και την ιστορική– έρευνα με αυστηρές κριτικές μεθόδους. Στο νέο όμως πλαίσιο, η απόκτηση των ικανοτήτων αυτών συνδεόταν με την ευρύτερη φιλοσοφική προσέγγιση της ιστορίας και απέβλεπε στην ιστορική συγγραφή. Στόχο της τελευταίας αποτελούσε η ανάδειξη των πραγματικών γεγονότων, της «ιστορικής αλήθειας», όπως αυτή επιβεβαιωνόταν με τη βοήθεια των πηγών. Το ιδανικό ήταν ο ιστορικός που μπορούσε να διασχίσει έναν ωκεανό για να επαληθεύσει ένα κόμμα.

Στο επίκεντρο αυτής της δραστηριότητας βρισκόταν η εθνική ιστορία. Η ιστορική επιστήμη δεν μπορούσε παρά να έχει εθνικές επιδιώξεις και να συνδέεται με την πολιτική. Ο τελικός σκοπός δεν ήταν άλλος από την αφήγηση, την ερμηνεία και τη

δικαιολόγηση των αγώνων του έθνους για την πραγμάτωση των επιδιώξεών του. Όπως υποστήριζαν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Βερολίνου το 1870, η αφύπνιση, η ενδυνάμωση και ο εξαγνισμός της αγάπης για τη μητέρα πατρίδα, η υποστήριξη του κράτους μέσω της επίσημης εκπαίδευσης ήταν όχι απλώς νόμιμα μα και επιθυμητά.

Προνομιακό πεδίο για την εφαρμογή των συγκεκριμένων τεχνικών αποτελούσε η μεσαιωνική και νεότερη ιστορία. Η δημιουργία των κατάλληλων υποδομών, χώρων συγκέντρωσης αρχείων αλλά και εργασίας των νέων ιστορικών, καθώς και η έκδοση πηγών αποτέλεσαν μια από τις σημαντικότερες εξελίξεις για την ιστορική επιστήμη στον 19ο αιώνα, στενά συνδεδεμένη με τη δημιουργία των εθνών-κρατών και τη συγγραφή εθνικών ιστοριών. Η θεσμοθέτηση των ιστορικών σπουδών και η στροφή τους προς την εξειδίκευση συντελέστηκε στη Γερμανία μετά από το 1848, ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία μετά το 1870. Στη Γαλλία το 1868 ιδρύθηκε η *Ecole Pratique des Hautes Etudes*, με έμφαση στην έρευνα, ενώ στη δεκαετία του 1870 δημιουργήθηκε πρόγραμμα εκπόνησης διδακτορικών διατριβών στο Πανεπιστήμιο John Hopkins, στις ΗΠΑ. Εξάιρεση αποτέλεσε η Μεγάλη Βρετανία, όπου στη στοχοθεσία των πανεπιστημιακών σπουδών πρυτάνευε ακόμη η δημιουργία μιας μορφωμένης ελίτ, πέρα από εξειδικεύσεις και επαγγελματικές εκπαιδεύσεις. Νέα περιοδικά που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ξέφευγαν από τον αρχαίο κόσμο και στρέφονταν προς τα νεότερα χρόνια, δίνοντας έμφαση στην ιστορική έρευνα. Σημειώνω τα *Historische Zeitschrift* (1859), *Revue Historique* (1876), *Rivista Storica Italiana* (1884), *English Historical Review* (1886), *American Historical Review* (1895). Η έννοια του επαγγελματία ιστορικού συνδεόταν με την εξειδικευμένη εκπαίδευσή του, η οποία απαιτούσε τα ανάλογα μεθοδολογικά εγχειρίδια. Ο νέος κόσμος της ιστορικής επιστήμης συνδύαζε τις μεθοδολογικές πειθαρχίες με την πίστη στο έθνος-κράτος.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η ιστορία υπήρξε ένα αντικείμενο νεωτερικό, που δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους Έλληνες λογίους του 18ου αιώνα. Στο βιβλίο του για την πρόιμη νεοελληνική ιστοριογραφία ο Χρήστος Πατρινέλλης υπολογίζει ότι τα συναφή έργα που συγκροτούν ένα άξιο λόγου σώμα, την περίοδο 1453-1821, δεν ξεπερνούν τα 230, εκ των οποίων οι μεταφράσεις είναι γύρω στις 80. Πρόκειται για μια μικρή παραγωγή, την οποία ο ίδιος μελετητής χαρακτηρίζει ως μέτριας ποιότητας, χωρίς κάποια αξιόλογη επίδοση. Στον κατάλογο του συμπεριλαμβάνονται μεταφράσεις, χρονογραφίες, «ενθυμήσεις», ιστορικά σημειώματα, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες, «εφημερίδες».² Πρόκειται για μια σειρά από διαφορετικών ειδών συγγραφές, κυρίως από το 1750 και μετά.

Εως το 1750 τα είδη που κυριαρχούν εντάσσονται σε αυτό που θα ονομάζαμε εκκλησιαστική ιστορία. Σημειώνουμε ιδιαίτερα τις χρονογραφίες ένα άθροισμα αξιομνημόνευτων γεγονότων που ο χρονογράφος θεωρεί ότι πρέπει να μείνουν στη μνήμη των αναγνωστών του. Η χρονογραφία, η οποία σε μεγάλο βαθμό στοχεύει στο να καλύψει την ανάγκη για γνώση των αναγνωστών της, περιλαμβάνει γεγονότα από διαφορετικές πηγές, κυρίως εκκλησιαστικές, σημαντικά και ασήμαντα, τεκμηριωμένα και μη, από το χώρο του μύθου, της θρησκείας και της ιστορίας. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι το *Χρονικό του Ψευτοδωρόθεου*, ένα κείμενο που έκανε πολλαπλές εκδόσεις.

Από το 1750 και μετά αρχίζει μια σειρά από διαφορετικών ειδών συγγραφές, εκ των οποίων οι περισσότερες είναι επηρεασμένες από το κλίμα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Το 1750 ο Αλέξανδρος Καγκελάριος μεταφράζει τη 16τομη ιστορία του Τσαρλς Ρολαίν. Σημειώνω ότι το έργο προσφέρεται προς το *ένδοξον γένος των Ρωμαίων*, για να γνωρίσει τα ένδοξα και λαμπρά κατορθώματα των τέκνων της Ελλάδας. Εννέα χρόνια μετά το 1859, ο Γεώργιος Κωνσταντίνου δημοσιεύει τον πρώτο τόμο της *Παγκόσμιας ιστορίας της οικουμένης*, αφιερωμένη στο βασίλειο της Μεγάλης Ρωσίας ή Μοσκοβίας. Το 1770-1773 εκδίδεται σε έξι τόμους μεταφρασμένη από τον Σπ. Παπαδόπουλο μια *Ιστορία του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσίας και της Οθωμανικής*

² Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλλης, *Πρόιμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 2-7.

Πόρτας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αντίθεση με προηγούμενες εκδόσεις όπου αναφερόταν με υπερηφάνεια ότι καταγράφονταν θαυμαστές πράξεις ηρώων και στρατηγών, εδώ ο εκδότης δηλώνει ότι πρόκειται για ένα ωφέλιμο βιβλίο. Είναι χαρακτηριστικό, της νέας συνείδησης που γεννιέται ότι ο συγγραφέας αναζητά κοινά στοιχεία ανάμεσα στους αρχαίους Έλληνες και τους νυν, εστιάζοντας ιδιαίτερα στους Μανιάτες, και στη σχέση με τους προγόνους τους. Από το 1750 και μετά έχουμε και άλλα έργα, μια μεταφρασμένη ιστορία του Βυζαντίου, μια ιστορία της Κύπρου κ.ά. Τα έργα που εκδίδονταν ήταν κυρίως παγκόσμιες ιστορίες, μεταφράσεις ή ανθολογήσεις στο πνεύμα του νεοελληνικού διαφωτισμού.

Η πρώτη μνεία για τη διδασκαλία της ιστορίας ως αυτόνομου μαθήματος στην ελληνική σχολική εκπαίδευση έχει επισημανθεί από τον Χ. Γ. Πατρινέλλη στο 1776. Η ανάγκη αυτή γίνεται σταδιακά πιο αισθητή και με την επέκταση των σχολείων στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην Δ. Ευρώπη και από το 1800 και μετά αρχίζουν να κυκλοφορούν με μεγαλύτερη πυκνότητα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας. Η Επανάσταση του 1821 θα σημάνει την ανακοπή αυτού του ρεύματος, έως τουλάχιστον το 1827.

Το 1832 κυκλοφόρησε το πλέον σημαντικό επίτευγμα της παγκόσμιας ιστορίας στην ελληνική γλώσσα, το δωδεκάτομο έργο *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων* του Κωνσταντίνου Κούμα, ενός από τους πλέον διαπρεπείς διαφωτιστές λόγιους του καιρού του (1777-1836). Επρόκειτο για μια παγκόσμια ιστορία, *ιστορία του ανθρωπίνου γένους εκθέτουσα την παιδεία και τους βαθμούς της τελειοποίησης των ψυχικών δυνάμεων του*, η οποία εκκινούσε από τα αρχαία χρόνια και έφτανε έως τα πλέον σύγχρονα. Ανάμεσα στην παγκόσμια ιστορία και στην εθνική ολοκλήρωνε τον 12^ο τόμο με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην ιστορία του ελληνικού έθνους. Παρά τη βαρύτητά του, το πολύτομο έργο του Κωνσταντίνου Κούμα, σήμαινε ουσιαστικά το τέλος της συγκεκριμένης ιστορικής γραφής στο ελληνικό βασίλειο, καθώς πλέον δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ιδεολογικές ανάγκες μιας κοινωνίας που οργανωνόταν σε εθνικό κράτος. Είναι χαρακτηριστική η τύχη του έργου. Οι δώδεκα τόμοι δεν επανεκδόθηκαν ποτέ, ενώ η τιμή των τόμων της πρώτης έκδοσης, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό παρέμειναν αδιάθετοι, σταδιακά μειώθηκαν ώστε να μπορέσουν να πουληθούν. Στο νέο ελληνικό βασίλειο, οι μικρές εκδοτικές επιχειρήσεις δεν ενδιαφέρονταν για την πολυδάπανη έκδοση ή την επανέκδοση πολύτομων έργων, όπως εκείνο του Κούμα, ούτε και σε επεξεργασμένη και

συνοπτική μορφή για τη σχολική εκπαίδευση. Οι ανάγκες του αναπτυσσόμενου σχολικού δικτύου, προνομιακού χώρου αγοράς βιβλίων ιστορίας, καλύφθηκαν κυρίως από μεταφράσεις γερμανικών και γαλλικών αντίστοιχων εγχειριδίων, τα οποία ήταν σύντομα και επικεντρωμένα στην αρχαιότητα. Οι συγγραφικές απόπειρες ελλήνων συγγραφέων που υπήρξαν στη συνέχεια ήταν λιγοστές, έκκεντρες και με αποδέκτη κυρίως, έως τη δεκαετία του 1880, την εκπαίδευση, σχολική και πανεπιστημιακή, στο μέτρο που η γνώση της γενικής ιστορίας θεωρήθηκε αναγκαία για τον μαθητή ή τον φοιτητή. Συνολικά, από εδώ και πέρα, στον τρόπο που αναπτύχτηκε η ιστορική έρευνα και γραφή δεν υπήρξε κανένα ερευνητικό ενδιαφέρον για την ευρωπαϊκή ιστορία και πολύ περισσότερο την παγκόσμια.

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους διεύρυνε την αγορά του ιστορικού βιβλίου μέσα από ποικίλες κατευθύνσεις. Ανάμεσά τους σημειώνω την Επανάσταση του 1821, την εκπαίδευση και βέβαια τις αντιδράσεις στις θεωρίες του Φαλμεράνερ.³

Α. Η πρόσφατη Επανάσταση είχε οδηγήσει κάποιους από όσους είχαν συμμετάσχει σε αυτή να γράψουν κυρίως απομνημονεύματα αλλά και ιστορίες και χρονικά, αιτώντας συνήθως την αποκατάστασή τους, τη δικαίωση, ή την προβολή των κατορθωμάτων τους. Το αποτέλεσμα ήταν η δημοσίευση ή απλώς η συγγραφή μιας σειράς κειμένων σε μεγάλο βαθμό ανασκευαστικών ή πολεμικών, τα οποία συνέβαλαν καθοριστικά στην εικόνα του Αγώνα στους συγκαταρκινούς και στους μεταγενέστερους.

Γ. Οι ανάγκες του σχολικού δικτύου, το οποίο συνεχώς διευρυνόταν, συνέτειναν και στην αύξηση των εγχειριδίων για την ιστορία. Η σχολική εκπαίδευση, η οποία απευθυνόταν σε ένα μεγάλο κοινό με πολλαπλές ανάγκες, αποτέλεσε την καλύτερη αγορά για το βιβλίο, δημιουργώντας εξ αρχής ένα «ευρύχωρο» τιτλολόγιο. Για τους λογίους της εποχής μας, ειδικότερα εκείνους που δεν αναμίχθηκαν στην κρατική διοίκηση, η συγγραφή εγχειριδίων αποτελούσε μια από τις ελάχιστες πηγές εσόδων. Η συνηθέστερη πρακτική ήταν η μετάφραση εγχειριδίων ολόκληρων ή πολύ συχνά ο ερανισμός από διάφορα εγχειρίδια και η έκδοση ενός νέου υπό το όνομα του Έλληνα

³ Για το έργο του και τις αντιδράσεις στον Φαλμεράνερ βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράνερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997, Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Phillip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1982 και Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφ.: Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002.

συγγραφέα. Κύριο αντικείμενο αυτών των εγχειριδίων ήταν η αρχαιότητα και ιδιαίτερα η ελληνορωμαϊκή.

Ο νόμος του 1834, για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, κατέτασσε την ιστορία στις προαιρετικές γνώσεις και φαίνεται ότι η διδασκαλία της περιοριζόταν κυρίως στα δημοτικά σχολεία των πρωτευουσών των νόμων. Την επόμενη χρονιά, το 1836, δημοσιεύθηκε ο νόμος για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία όριζε συγκεκριμένες ώρες διδασκαλίας για την ιστορία, αφιερωμένες κυρίως στην παγκόσμια ιστορία και ιδιαίτερα στην αρχαία ελληνική. Το 1837, ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Οθώνειο Πανεπιστήμιο, και στη Φιλοσοφική Σχολή του δημιουργήθηκε έδρα Ιστορίας, με στόχο να διδάσκεται η ιστορία από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Όταν η έδρα αφιερώθηκε στην αρχαία ιστορία, δημιουργήθηκε ακόμη μια έδρα Γενικής Ιστορίας, που αφορούσε όλη την ανθρώπινη ιστορία.

Η επικέντρωση στην αρχαιότητα ήταν εύλογη. Από τη μια πλευρά συνολικά την περίοδο αυτή η κλασσική αρχαιότητα αποτελούσε πρότυπο για τη δυτικοευρωπαϊκή παιδεία. Ο μύθος της κλασσικής Ελλάδας δεν ήταν εγχώριος. Ανήκε στην Ευρώπη της Αναγέννησης και ανανεωνόταν σε όλα τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα, αποκτώντας βέβαια διαφορετικά συμφραζόμενα από τον ρομαντισμό στον κλασικισμό. Η Αρχαιότητα προβλήθηκε ως το παραδειγματικό πρότυπο οργάνωσης της νεωτερικής κοινωνίας για όλο το δυτικό κόσμο.

Στην περίπτωση της Ελλάδας τα πράγματα ήταν ακόμη πιο έντονα. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οι ξένοι περιηγητές και λόγιοι είχαν ανακαλύψει στο πρόσωπο των Ελλήνων τους απογόνους των αρχαίων, οι οποίοι ζούσαν ανάμεσα στα λογής λογής απομεινάρια από τους ένδοξους προγόνους τους. Λίγα χρόνια πριν το φιλελληνικό κίνημα στην Ευρώπη είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στη στήριξη του Αγώνα και στη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Ο ελληνικός αρχαίος κόσμος αποτέλεσε εξαρχής το νομιμοποιητικό στοιχείο των επιδιώξεων του νεοσύστατου κράτους. Η διεθνής αναγνώριση της αρχαιοελληνικής συμβολής στον παγκόσμιο πολιτισμό νομιμοποιούσε τις σημερινές απαιτήσεις, καθώς οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονταν από τους αρχαίους. Η Ελλάδα, η οποία είχε δώσει τα φώτα του πολιτισμού στον υπόλοιπο κόσμο, δικαιούνταν να διαδραματίσει ξανά αυτόν τον ρόλο. Εάν ο νέος ελληνισμός χρησιμοποίησε την ελληνική αρχαιότητα (όπως

προσελήφθη μέσα από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, ο οποίος πρότασε την απελευθέρωση από κάθε τυραννία και βαρβαρότητα), την προ του 1821 περίοδο, ως εργαλείο για τη διαμόρφωση μιας καινούριας σχέσης, η οποία θα εξυπηρετούσε την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και την επαναστατικοποίηση των εθνικών και κοινωνικών προσδοκιών όπως είχε επισημάνει ο Βασίλης Κρεμμυδάς, τώρα πλέον χρησιμοποιήθηκε στην υπηρεσία ενός κρατικού σχηματισμού με αλυτρωτική ιδεολογία. Σχολικά εγχειρίδια, λοιπόν, αφιερωμένα κατά κύριο λόγο στην αρχαιότητα, τα οποία σιγά σιγά και όσο το σχολικό δίκτυο επεκτείνεται γνωρίζουν και μεγαλύτερη διάδοση.

Ο πλέον, όμως, σημαντικός παράγοντας για την άνθηση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα ήταν οι θεωρίες ενός Γερμανού ιστορικού που το όνομα του ταυτίστηκε τα επόμενα χρόνια με τους εχθρούς του ελληνισμού, του Jacob Phillip Fallmerayer (1790-1861).

Ο Φαλμεράυερ γεννήθηκε στο Τιρόλο στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Σπούδασε, όπως και πολλοί άλλοι λόγιοι της εποχής του, μια σειρά από γνωστικά αντικείμενα: νομικά, ιστορία, ανατολικές γλώσσες, θεολογία. Εργάστηκε ως δάσκαλος, ενώ πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στην Ανατολή (Ελλάδα, Μικρά Ασία, Αίγυπτο, Παλαιστίνη, Συρία κ.ά.), καθώς και στη Γαλλία και στην Ιταλία. Το 1848 διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου ενώ ως γνωστός αντιμοναρχικός υπήρξε βουλευτής της γερμανικής Βουλής στη Φραγκφούρτη. Μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1848, εκδιώχθηκε από το Πανεπιστήμιο και αυτοεξορίστηκε στην Ελβετία από όπου επέστρεψε μετά την αμνήστευσή του.

Ο Φαλμεράυερ έχει ένα πλούσιο δημοσιογραφικό και ιστορικό έργο αφιερωμένο κατά κύριο λόγο στο ζήτημα της καταγωγής των Ελλήνων. Το πρώτο του έργο για την *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* (1827) γνώρισε σημαντική απήχηση στους κύκλους όσων ασχολούνταν με τη συγκεκριμένη περίοδο. Το 1830, όμως, στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Χερσονήσου του Μωρέως* δημοσιοποίησε τη θεωρία του για μια σειρά επιδρομές σλαβικών φύλων από τον 6^ο αιώνα μ.Χ. στην Πελοπόννησο, οι οποίες οδήγησαν στον εκσλαβισμό των Ελλήνων της περιοχής. Η θεωρία του συμπληρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα με την αναφορά στην Αττική και στα γύρω νησιά, τα οποία κατά τον Φαλμεράυερ είχαν μετά από επιδρομές αλβανικών φυλών είχαν εξαλβανιστεί. Όπως υποστήριξε στην πραγματικότητα η Επανάσταση του 1821 ήταν αλβανική Στην

προσπάθεια στήριξης των επιχειρημάτων του ο ιστορικός χρησιμοποίησε γλωσσολογικά επιχειρήματα, ενώ βασίστηκε σε φυλετικά και πολιτιστικά κριτήρια.

Οι θεωρίες του Φαλμεράυερ συνδέονται με τη φιλελεύθερη ιδεολογία του και τον φόβο του «σλαβικού κινδύνου». Ο Φαλμεράυερ υποστήριξε την ανάγκη διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως μοναδικού προπύργιου εναντίον των Σλάβων, τους οποίους το ασθενές και διεφθαρμένο εν πολλοίς ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει. Σε μια εποχή όπου το φιλελληνικό κίνημα στην Ευρώπη έχει υποχωρήσει και όπου διατυπώνονται ερωτήματα για τις κατευθύνσεις του ελληνικού κράτους, ο Φαλμεράυερ αμφισβητούσε το βασικό του νομιμοποιητικό στοιχείο προς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, τη συνέχεια με τους αρχαίους Έλληνες.

Η ιδέα του εκσλαβισμού και της διακοπής της συνέχειας του ελληνικού έθνους ερχόταν να προστεθεί σε ένα από τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετώπισε εξ αρχής η προσπάθεια να συγκροτηθεί ελληνική εθνική ιστορία. Όπως έχει επισημανθεί πολλές φορές, στην ιστοριογραφία των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους, στο πνεύμα του ελληνικού διαφωτισμού, το ελληνικό έθνος εμφανιζόταν, μετά την ένδοξη περίοδο της κλασικής αρχαιότητας, να υποδουλώνεται σε μια σειρά αλλοεθνείς κυριάρχους (Μακεδόνες, Ρωμαίους στους οποίους περιλαμβάνονται και οι συνεχιστές τους Βυζαντινοί που δεν διαφοροποιούνται από τους Ρωμαίους, και τέλος στους Οθωμανούς). Το σχήμα αυτό, σχήμα της αναβίωσης, αναγνώριζε πολιτική ύπαρξη και ενεργό ιστορικό ρόλο στο ελληνικό έθνος μόνον στην αρχαιότητα και στην μετά το 1821 περίοδο. Το παρελθόν αποτελείται από δυο πόλους: την αρχαιότητα και την Επανάσταση. Η Επανάσταση του 1821 θεωρήθηκε η παλιγγενεσία (πάλιν + γένεση) του έθνους: τότε το ελληνικό έθνος αφυπνίστηκε από τη μακρά νάρκη του και απέκτησε και πάλι ενεργητικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη.

Οι θεωρίες του Φαλμεράυερ δημιούργησαν μια τεράστια αναστάτωση και προκάλεσαν μια σειρά από αντιδράσεις στην ελληνική λογισύνη. Δεν ήταν η αιτία της «εθνικοποίησης» της ιστορίας. Οι θεωρίες του επιτάχυναν διαδικασίες και διαμόρφωσαν επιχειρήματα προς μια κατεύθυνση, την οποία, με βάση τα μέχρι τότε στοιχεία, αλλά και την εμπειρία των νέων εθνών-κρατών του 19ου αιώνα, η νεοελληνική επιστήμη θα ακολουθούσε. Η γενεαλογία των σύγχρονων Ελλήνων στοιχειοθετήθηκε στη συνέχεια της γλώσσας, της εντοπιότητας, της αντιστοιχίας των ηθών και εθίμων τους με εκείνα

των αρχαίων Ελλήνων, μέσα από μια σειρά αντιρρητικών δημοσιευμάτων Ελλήνων και ξένων. Απλώς ο Φαλμεράυερ λειτούργησε ως καταλύτης, καθώς τα κείμενα του προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις κατ' αρχάς από ξένους λογίους, για τους οποίους ήταν πολύ πιο εύκολη η πρόσβαση στο βιβλίο. Είναι χαρακτηριστική η ταυτότητα των επικριτών του. Πρώτος ήταν ο σλαβολόγος Β. Koritar, βιβλιοθηκάριος στην Αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της Βιέννης και δεύτερος ο γνωστός ιστορικός και βαυαρός λόγιος Φρειδερίκος Τιρς, πρόσωπα συνδεδεμένα με την βαυαρική βασιλική αυλή και με πολιτική ταυτότητα.

Η πιο σημαντική ιστορική απάντηση ήλθε από ένα Γερμανό, τον Johann Wilhelm Zinkeisen, ο οποίος δημοσίευσε το 1832, τον πρώτο ογκώδη έργο του βιβλίου του *Ιστορία της Ελλάδας*. Επρόκειτο για μια αφήγηση για την ελληνική ιστορία, εκδόθηκε μόνο ο πρώτος τόμος, η οποία εκκινούσε από τους από τους προιστορικούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή. Μέσα από τη χρήση πηγών ο συγγραφέας εστιαζόταν στην αντίκρουση των επιχειρημάτων του Φαλμεράυερ, αναδεικνύοντας την ιδέα για πρώτη φορά μιας ενιαίας εθνικής ελληνικής ιστορίας.

Από το 1840 περίπου και μετά θα υπάρξουν αρκετές απαντήσεις στις θεωρίες του Φαλμεράυερ από Έλληνες λογίους, στην ελληνική ή σε άλλες γλώσσες. Στην πραγματικότητα οι θεωρίες του Φαλμεράυερ θα «στοιχειώσουν» όλο τον ελληνικό 19^ο αιώνα, ενώ θα λειτουργήσουν καθοριστικά και στη συγκρότηση της ελληνικής λαογραφίας.

Οι λόγιοι οι οποίοι έγραψαν, τα πρώτα χρόνια, εναντίον των θεωριών του Φαλμεράυερ (Εμμανουήλ Βυβιλάκης, Διονύσιος Σουρμελής, Σοφοκλής Οικονόμου Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας κ.ά.) –είτε άμεσα είτε έμμεσα-, προσπάθησαν να αποδείξουν τη σαθρότητα των ισχυρισμών του, κάποτε χωρίς καν να έχουν διαβάσει τα βιβλία του και συχνά με εξίσου αναπόδεικτα και σαθρά επιχειρήματα. Μια σημαντική κατεύθυνση ήταν η σύγκριση των ηθών και των εθίμων ώστε να φανεί η συνέχεια των αρχαίων με τους νεότερους Έλληνες. Άλλη, ήταν η ανατροπή των γλωσσολογικών και ετυμολογικών επιχειρημάτων του Φαλμεράυερ. Άλλοι συγγραφείς χρησιμοποιώντας ποικίλες πηγές επιχείρησαν να ανατρέψουν τα όσα καταμαρτυρούσε ο γερμανός ομότεχρός τους για την ερήμωση λόγω των επιδρομών στα μεσαιωνικά χρόνια, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Σημειώνω ιδιαίτερα τη δημοσίευση, το 1854 της βιβλιογραφίας του

Ανδρέας Παπαδόπουλου Βρετού, με 1200 περίπου τίτλους ελληνικών βιβλίων από την εποχή της Τουρκοκρατίας, απόδειξη της μη καταστροφής του ελληνικού έθνους.

Το 1843 ένας νεαρός ιστορικός δημοσίευσε το πρώτο του ιστορικό πόνημα, υπό τον τίτλο *Περί της εποικίσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*. Το έργο αποτελούσε και αυτό μια απάντηση στον Φαλμεράυερ, κυρίως με την ανασκευή των πηγών που είχε χρησιμοποιήσει ο τελευταίος. Το έργο που διακρινόταν για τη στέρεη μεθοδολογία του ανήκε σε έναν ιστορικό, ο οποίος επρόκειτο να σφραγίσει την ελληνική ιστοριογραφία τα επόμενα χρόνια, του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου

3. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891)⁴ υπήρξε αναμφισβήτητα, ο σημαντικότερος Έλληνας ιστορικός του καιρού μας. Έζησε μια ταραγμένη ζωή, συνδεδεμένη με τα γεγονότα της εποχής του. Γεννήθηκε το 1915 στην Κωνσταντινούπολη, γιός του πρόκριτου Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου,⁵ γόνου εμπορικής οικογένειας από τη Βυτίνα της Πελοποννήσου, ο οποίος είχε μετακομίσει στην Κωνσταντινούπολη για επιχειρηματικούς λόγους. Με την έκρηξη της επανάστασης του 1821 οι τουρκικές αρχές θανάτωσαν τον πατέρα του, τον αδελφό του Μιχαήλ και άλλα μέλη της οικογένειας του για αντίποινα. Η υπόλοιπη οικογένεια κατέφυγε στην Οδησό, όπου ο Κωνσταντίνος σπούδασε στο Λύκειο Ρισελιέ. Χωρίς να περατώσει τις σπουδές του, το 1830 μετεγκαταστάθηκε με την οικογένειά του για βιοποριστικούς λόγους στην Ελλάδα και μαθήτευσε κοντά στον Γεώργιο Γεννάδιο. Το 1834 προσελήφθη γραφέας στη γραμματεία της Δικαιοσύνης, από όπου και απολύθηκε το 1845, ως *ετερόχθων*. Το 1846 διορίστηκε καθηγητής στο Γυμνάσιο Αθηνών, καθώς οι ετερόχθονες μπορούσαν να εργαστούν στην εκπαίδευση, όπου δίδαξε έως το 1850. Τα χρόνια αυτά ο Παπαρρηγόπουλος έχει αρχίσει τη συστηματική παραγωγή ιστοριογραφικού έργου,⁶ ενώ το 1849 έκανε αίτηση για αίτηση για να υπηρετήσει ως υφηγητής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή. Καθώς όμως δεν είχε κανέναν ακαδημαϊκό τίτλο σπουδών, ζήτησε, όπως συνήθιζόταν να δώσει εξετάσεις στη Σχολή, αλλά μόνο στο μάθημα της ιστορίας. Αρνήθηκε, όμως τελικά να εξεταστεί στη διαδικασία που είχε ενεργοποιήσει, καθώς, εκτός από την ιστορία, κλήθηκε να δοκιμαστεί και στην ελληνική και λατινική φιλολογία.

⁴ Βλ. αναλυτικότερα Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 2006, σ. 93-136.

⁵ Από μια εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλο βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986 και Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, 2002.

⁶ Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος είχε ήδη δημοσιεύσει σημαντικά αυτοτελή ιστορικά έργα: *Περί εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον* (1843), *Το τελευταίον έτος της Ελληνικής ελευθερίας* (1844), *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευϊ* (1845), καθώς και πολλά άρθρα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.

Στη συνέχεια ο Παπαρρηγόπουλος στράφηκε προς τη Νομική Σχολή, όπου ήδη δίδασκε ο αδελφός του Πέτρος και οι συσχετισμοί ήταν ευνοϊκότεροι συγκριτικά με το σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής. Στη Νομική ο Παπαρρηγόπουλος αναγορεύθηκε υφηγητής της Ιστορίας του δημοσίου δικαίου των αρχαίων, ξεσηκώνοντας θύελλα διαμαρτυριών, την επέμβαση της Συγκλήτου και του υπουργείου Παιδείας, καθώς ο νέος υφηγητής θεωρήθηκε ότι λόγω του γνωστικού αντικείμενου του όφειλε να ζητήσει άδεια διδασκαλίας από τη Φιλοσοφική. Η σύγκρουση αυτή έθετε για πρώτη φορά στην ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών με τόσο έντονο τρόπο το ζήτημα των ορίων της αυτονομίας των σχολών έναντι των κεντρικών πανεπιστημιακών οργάνων και έληξε με την ήττα της Νομικής, καθώς ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίδαξε. Τελικά, με τη μεσολάβηση του πρώην πρύτανη Κ. Σχινά, στις αρχές του 1850 ο Παπαρρηγόπουλος αναγορεύθηκε διδάκτωρ in absentia (σε απουσία), λόγω του σημαντικού ιστοριογραφικού του έργου, από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1851 ήλθε τελικά ο πολυπόθητος διορισμός του ως έκτακτου καθηγητή στην κενή έδρα της Ιστορίας των αρχαίων εθνών.

Το θερινό εξάμηνο 1851-1852 ο νέος καθηγητής ξεκίνησε τη διδασκαλία του προσφέροντας *Ιστορία της αγγλικής μεταπολιτεύσεως*, μάθημα που δεν ανταποκρινόταν βέβαια ούτε κατ' ελάχιστον στη θεματολογία της έδρας του. Από το επόμενο εξάμηνο προγραμματίισε τη διδασκαλία ελληνικής ιστορίας έως τα πρόσφατα χρόνια: *Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*. Δυο χρόνια αργότερα εξέδωσε την *Ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, προς διδασκαλίαν των παιδων, όπου αναπτυσσόταν για πρώτη φορά το ιστοριογραφικό του σχήμα για την ενιαία και συνεχή πορεία του ελληνικού έθνους. Στο χειμερινό εξάμηνο 1854-1855 ο όρος *έθνος* εισήλθε και στον τίτλο του πανεπιστημιακού μαθήματός του: *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*. Το 1856 προήχθη σε τακτικό καθηγητή της Ιστορίας των αρχαίων λαών ή εθνών, κατά το έθος στην έδρα που είχε καταλάβει, παρ' όλο που η διδασκαλία του ήταν αφιερωμένη αποκλειστικά στην ελληνική ιστορία. Το 1858, δύο χρόνια πριν αρχίσει η έκδοση της πολύτομης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής *ΙΕΕ*), ο τίτλος του έργου αποτέλεσε και τον τίτλο του μαθήματός του. Το παιχνίδι αυτό ανάμεσα στη διδασκαλία και στη συγγραφή συνεχίστηκε σε όλη τη μακροχρόνια πανεπιστημιακή θητεία του. Τα επόμενα χρόνια δίδαξε συνεχώς έως το 1891, όταν αποχαιρέτησε το

Πανεπιστήμιο προσφέροντας για πρώτη και μόνη φορά *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, τίτλο και του ύστερου βιβλίου του, το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του.

Η κατάληψη της θέσης από τον Παπαρρηγόπουλο εγκαινίασε μια νέα περίοδο στη διδασκαλία της ιστορίας. Ο νέος διδάσκων εγκατέλειψε την αρχαία ιστορία και στράφηκε προς το σύνολο της ελληνικής ιστορίας. Ο ασαφής τίτλος του μαθήματος δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση ακριβούς εικόνας για το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, ούτε επίσης της εξέλιξής της στον χρόνο. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και τις εκτιμήσεις, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ενσωμάτωσε στο έργο του παραδόσεις των μαθημάτων του, όπως άλλωστε κατηγορήθηκε από τους πανεπιστημιακούς του αντιπάλους. Καθώς πριν από την έκδοση του πρώτου τόμου της *ΙΕΕ* δίδασκε ήδη οκτώ χρόνια ελληνική ιστορία στο Πανεπιστήμιο, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ένα σημαντικό τμήμα των παραδόσεών του χρησίμευσε ως πρώτη τουλάχιστον ύλη στη συγγραφή της. Το ίδιο θα πρέπει να συνέβη και με τον τρίτο τόμο της *ΙΕΕ*, που ήταν αφιερωμένος στο Βυζάντιο. Ο τόμος αυτός εκδόθηκε το 1867, ενώ, ο Παπαρρηγόπουλος δίδασκε βυζαντινή, ως τμήμα της ελληνικής, ιστορία στο Πανεπιστήμιο τουλάχιστον από το 1859-1860.

Από τους εισιτήριους λόγους που έχει δημοσιεύσει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, οι περισσότεροι αφορούσαν την αρχαία και τη βυζαντινή ιστορία. Παρατηρείται έμφαση στην αρχαία ιστορία, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1850-1860, ενώ στη συνέχεια υπάρχουν αρκετοί εισιτήριοι λόγοι αφιερωμένοι στο Βυζάντιο (ο τρίτος τόμος της *ΙΕΕ*, αφιερωμένος στο Βυζάντιο, εκδόθηκε το 1867, ο τέταρτος το 1871 και ο πέμπτος, που περιελάμβανε την Τουρκοκρατία και τον Αγώνα, το 1874). Οι ενδείξεις είναι αρκετές για να στοιχειοθετήσουν την υπόθεση ότι δίδαξε κατά κύριο λόγο αρχαία ελληνική και βυζαντινή ιστορία, ενώ ήταν πολύ μικρότερη η παρουσία της νεότερης ελληνικής ιστορίας, έως μάλλον και την Επανάσταση του 1821.

Η είσοδος του Κ. Παπαρρηγόπουλου στη Φιλοσοφική αποτέλεσε σημαντική στιγμή για την επιστημονική και επαγγελματική του εξέλιξη. Η πανεπιστημιακή θέση σήμαινε κατ' αρχάς την εξασφάλιση ενός καθόλου ευκαταφρόνητου σταθερού εισοδήματος. Κυρίως όμως αποτελούσε το σημαντικότερο βήμα που μπορούσε να κατακτήσει ο ιστορικός στην προσπάθεια διάδοσης των ιδεών του για την εθνική ιστορία.

Στο πέρασμα των πρώτων δεκαετιών ζωής του Πανεπιστημίου, καθώς η κοινότητα των καθηγητών διευρυνόταν και τα μέλη της συμμετείχαν εντονότερα στην πνευματική και κοινωνική ζωή, το κύρος που τους εξασφάλιζε η θέση τους ενισχυόταν. Σε αυτό το πλαίσιο η κατάληψη της μίας εκ των δύο εδρών Ιστορίας από τον φιλόδοξο ιστορικό αποτελούσε ισχυρό σημείο στην επαφή του με τους φοιτητές και με το ευρύτερο κοινό, έναντι των αντιπάλων του αλλά και όσων έφεραν συγγενείς αντιλήψεις, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος.

Ανεξάρτητα από την επίδραση που είχε στο πρόγραμμα των μαθημάτων η διδασκαλία του, η φυσική παρουσία του Παπαρρηγόπουλου στο πέρασμα του χρόνου προσέδωσε κύρος στη Σχολή, αναβάθμισε την εικόνα της πανεπιστημιακής ιστορίας στο κοινό. Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* υπήρξε ο πρώτος καθηγητής που κατέλαβε έδρα Ιστορίας διαθέτοντας σημαντικό συγγραφικό έργο πριν από τον διορισμό του. Ο Παπαρρηγόπουλος αφιέρωσε ολόκληρη την επιστημονική, σε μεγάλο βαθμό και την επαγγελματική, δραστηριότητά του σε αυτή. Επρόκειτο για τον πρώτο «επαγγελματία» πανεπιστημιακό ιστορικό, ενώ η εμμονή του στην εθνική ιστορία αναβάθμιζε συνολικά τον ρόλο του ιδρύματος, ανοίγοντας νέες ατραπούς στη διδασκαλία.

Δύο μόνον υπήρχον κατ' αρχάς εν αυτώ ιστορικά έδραι, η της Γενικής Ιστορίας και η των αρχαίων εθνών· μόλις δε μετά 14 έτη ήρχισε να διδάσκηται από της καθέδρας ταύτης η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτέρων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, τόνιζε ο Παπαρρηγόπουλος στον εισιτήριο λόγο του στις 19 Ιανουαρίου 1888.⁷ Πραγματικά, το 1851, 14 χρόνια μετά από την ίδρυση του Οθώνειου, ο καθηγητής ξεκίνησε τη διδασκαλία του για την ελληνική ιστορία ενσωματώνοντας για πρώτη φορά σε αυτήν τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τη βυζαντινή ιστορία και διδάσκοντας την Επανάσταση του 1821.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Τον εισιτήριο λόγο του για το χειμερινό εξάμηνο 1854-1855, όπως συχνά συνέβαινε με το πρώτο μάθημα των πανεπιστημιακών καθηγητών, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος τον δημοσίευσε στην *Πανδώρα*. Ήταν αφιερωμένος στις δύο

⁷«Απόπειρα εθνικής αυτοκτονίας», Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά Πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889, σ. 199.

ιστορικές εντολές που είχε εκπληρώσει το ελληνικό έθνος κατά τη διαδρομή του: στην αρχαιότητα είχε θέσει τις βάσεις του διανοητικού και πολιτικού βίου της ανθρωπότητας, στη μέση περίοδο υπήρξε ο πρόμαχος και απόστολος του θείου Λόγου. Ενδεχομένως δε εκπληρούσε και τρίτη αποστολή στον 19ο αιώνα: την πολιτική και ηθική αναμόρφωση της Ανατολής.⁸

Τρία χρόνια αργότερα, το 1857, ο νέος καθηγητής εκφώνησε τον πανηγυρικό σε μια από τις σημαντικότερες ετήσιες τελετές του ιδρύματος: στην εορτή των γενεθλίων του Όθωνα και της ίδρυσης του Πανεπιστημίου που έφερε το όνομά του. Θέμα του ήταν η ανασκευή των «δοξασιών» του Φαλμεράυερ. Αφού μίλησε επί μακρόν επιχειρώντας να αποδείξει την αφομοιωτική δύναμη του ελληνικού πολιτισμού, κατέληξε υποστηρίζοντας ότι η μοναρχία και η εθνική διαπαιδαγώγηση είναι οι δυο βάσεις της πολιτικής και διανοητικής ενότητας του έθνους, τις οποίες κληροδότησαν στους σύγχρονους Έλληνες οι θυσίες και οι αγώνες των πατέρων τους για 400 ολόκληρα χρόνια.⁹ Η εξύμνηση της μοναρχίας αποτελούσε ένα σύνθετο σχήμα, ιδιαίτερα σε μια τελετή όπου κατά τεκμήριο παρίστατο ο βασιλιάς. Το νέο στοιχείο ήταν η σύνδεση της μοναρχίας με την ιστορία του ελληνικού έθνους, η ένταξή της στην προγονική κληρονομιά, ο χαρακτηρισμός της, από κοινού με την παιδεία, ως βάσης της πολιτικής και διανοητικής ενότητας του έθνους. Τα στοιχεία αυτά είχαν κληροδοτηθεί από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μέσω της Τουρκοκρατίας.

Η διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου προσέδωσε εξ αρχής νέα διάσταση στο μάθημα της ιστορίας. Εισήγαγε τη διδασκαλία μιας ενιαίας ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια και δημιούργησε στην ουσία μια συνεχή εθνική ιστορία, συμπεριλαμβάνοντας τη μέση και νεότερη περίοδο στο πρόγραμμα των μαθημάτων του. Με αυτό τον τρόπο μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους από τη διάκριση μεταξύ αρχαίας και μέσης - νεότερης στο δίπολο ελληνικής και παγκόσμιας ιστορίας. Το επίδικο ζήτημα στη διδασκαλία του εισηγητή της *ΙΕΕ* δεν ήταν η αποκλειστική ενασχόληση με την ελληνική ιστορία. Το θέμα δεν ήταν, επίσης, η αναφορά στη συνέχεια

⁸ «Το εν τω Πανεπιστημίω μάθημα της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους», *Νέα Πανδώρα* 5 (1855), σ. 555.

⁹ *Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος, εντολή της Ακαδημαϊκής συγκλήτου, υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου, τακτικού καθηγητού της Ιστορίας, κατά την 20ήν Μαΐου 1857, ημέραν επέτειον των γενεθλίων του Μεγαλειοτάτου Βασιλέως και της ιδρύσεως του ανωτάτου εκείνου Εκπαιδευτηρίου*, Αθήνα 1857, σ. 28.

του ελληνικού έθνους, έννοια οικεία. Η γενική ιστορία είχε συγκροτηθεί στη λογική μιας συνεχούς, ευθύγραμμης ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας, η οποία είχε ήδη χρησιμοποιηθεί και στην περίπτωση του ελληνικού έθνους ως κύριο αποδεικτικό μέσο εναντίον των θεωριών του Φαλμεράυερ, ιδιαίτερα στο πεδίο της γλώσσας, αλλά και σε εκείνο των ηθών και των εθίμων. Το κρίσιμο ζήτημα υπήρξε η λογική της ενσωμάτωσης διαφορετικών περιόδων στη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας, η σύνδεσή τους με το κυρίαρχο αρχαιοελληνικό παράδειγμα και το νεοελληνικό κράτος.

Η ενσωμάτωση των Μακεδόνων στην εθνική ιστορία στο μέσο περίπου του 19ου αιώνα αποτέλεσε μια διαδικασία με αντιφάσεις και παλινωδίες, όπως αποτυπώθηκε και σε κείμενα του ίδιου του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Στο σχολικό εγχειρίδιο του γενικής ιστορίας του 1849 το μακεδονικό έθνος –κράμα Ιλλυριών και Ελλήνων, με σημαντικότερη τη συμβολή των δευτέρων– διακρινόταν από το_ελληνικό.¹⁰ Τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, στο εγχειρίδιο του 1853, ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Μακεδόνες του αποτελούσαν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, όπως αναπτύχθηκε και στα σχετικά κεφάλαια της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.¹¹ Στο μέτρο που από το μακεδονικό μοναρχικό πολίτευμα απουσίαζε η θεοκρατία, η οποία χαρακτήριζε σύμφωνα με τους επικριτές του το Βυζάντιο, η ενσωμάτωση των χρόνων του Αλεξάνδρου μπορούσε να συναντήσει ευρύτερες συναινέσεις, μεταβάλλοντας την καθιερωμένη αντίληψη των Μακεδόνων ως κατακτητών. Σημειώνω ότι στο πλέον συνθετικό εγχείρημα του 19ου αιώνα για συγγραφή παγκόσμιας ιστορίας από Έλληνα λόγιο, εκείνο του Κωνσταντίνου Κούμα (*Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιωτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, 12 τ., 1830-1832), οι Μακεδόνες εξακολουθούσαν να είναι ξένοι προς το ελληνικό πνεύμα, ενώ ο Φίλιππος είχε καθυποτάξει τυρρανικά όλη την Ελλάδα.

Πέρα από τη συγκρότηση του σχήματός του, η συμβολική ένταξη του κράτους του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των ελληνιστικών κρατιδίων στην ελληνική ιστορία προσέφερε στον Κ. Παπαρρηγόπουλου ένα ισχυρό πολιτικό μόρφωμα: μια αυτοκρατορία με χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονταν στα αιτούμενα της εποχής, με κυριότερα την ισχυρή μοναρχία, την πολιτική ενότητα και τον εκπολιτισμό –εξελληνισμό ειδικότερα–

¹⁰ *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας*, Αθήνα 1849, σ. 191-193.

¹¹ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή:1853]*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970, σ. 76-81.

των υποδεέστερων λαών. Η αυτοκρατορική διάσταση της μακεδονικής δυναστείας τονίστηκε από τον Παπαρρηγόπουλο το 1859, στην απάντησή του σε ομιλία του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* τόνισε τη δυνατότητα των Μακεδόνων, άρα και των Ελλήνων, να δημιουργήσουν αυτοκρατορίες, κατατάσσοντας το ελληνικό έθνος στη χορεία των *αποικιακών*, εκείνων δηλαδή των εθνών τα οποία μπορούν να κυβερνήσουν. Προς επίρρωσιν των ισχυρισμών του ο ιστορικός χρησιμοποίησε ένα παράθεμα του Γιόχανν Γκούσταβ Ντρούζεν, σύμφωνα με το οποίο ο εκπολιτισμός της Ανατολής από την Ευρώπη μπορούσε να γίνει μόνο εάν οι σύγχρονοι ακολουθούσαν το σύστημα του Αλεξάνδρου.¹²

Η αναφορά στο έργο του Ντρούζεν δεν ήταν τυχαία. Το 1859 κυκλοφόρησε στην Ελλάδα το έργο του πρώσου ιστορικού για τον Μ. Αλέξανδρο, σε μετάφραση του καθηγητή Κωνσταντίνου Φρεαρίτη, προσώπου στενά συνδεδεμένου με την ιστορική σχολή του Δικαίου και τη διαφωτιστική σκέψη. Η συμβολή του Ντρούζεν στην αποκατάσταση της συνέχειας από την αρχαία Ελλάδα στα μακεδονικά χρόνια και από εκεί στον χριστιανισμό και στη σύζευξή τους αποτελεί κοινό τόπο για τη δυτική ιστοριογραφία. Ο πρώσος ιστορικός στάθηκε θετικός απέναντι στην κατακτητική πολιτική του Μεγάλου Αλεξάνδρου εναντίον των ελληνικών πόλεων, σε αντίθεση με την έως τότε βιβλιογραφία, η οποία σε μεγάλο βαθμό αντιμετώπιζε τη μάχη στη Χαιρώνεια ως το τέλος της ελληνικής αρχαιότητας. Ιδιαίτερα μέσα από το έργο του για τα ελληνιστικά χρόνια ο *ελληνισμός*, όρος που ήταν συνυφασμένος με την κατάπτωση, μεταβλήθηκε σε πολύ σημαντική περίοδο αναμονής στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας και προεργασίας για την εμφάνιση του χριστιανισμού. Η θέση του αυτή συνδεόταν με την πολιτική συγκυρία και την υποστήριξή του στην ενοποίηση των γερμανικών κρατιδίων υπό την κυριαρχία της Πρωσίας. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ελευθερία υποτάχθηκε στην έννοια του ενιαίου εθνικού κράτους και η αρχή της ισχύος θεωρήθηκε ιδιαίτερη ιστορική κατηγορία.

Ο όρος *ελληνισμός* μεταφέρθηκε στη νεοελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, για να χρησιμοποιηθεί ευρύτατα. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του Κ. Παπαρρηγόπουλου στον εισιτήριο λόγο του, στις 21 Οκτωβρίου 1881: *Η λέξις αύτη είχεν*

¹² Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως της Αγγλίας Σερ Ερρίκου Βούλουερ, υπό την ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενος», *Πανδώρα*, 10 (1959), σ. 241-251, 265-274.

ανακτήσει το πάλαι αξίωμα, εν τω επιστημονικώ κόσμω, από του 1833 μέχρι του 1843, διά της περιωνύμου συγγραφής του Δρόιζεν· *Geschichte Alexanders des Grossen, Geschichte des Hellenismus*. Αλλ' εις την γλώσσαν των πολλών δεν εισεχώρησεν ειμή βραδύτερον, διότι από της εν έτει 1853 πολιτικής κρίσεως και εφεξής αντήχησεν απ' άκρου έως άκρου της Ανατολής ωσει διαμαρτυρομένη ότι το ελληνικόν έθνος δεν περιορίζεται εντός του στενού περιβόλου της ελευθέρας Ελλάδος.¹³ Στην επανασηματοδότηση του όρου και στη διάχυσή του διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο το έργο του συγγραφέα της *IEE*, ο οποίος στήριξε το σχήμα του στην έννοια των πολλαπλών ελληνισμών, οι οποίοι διαδέχονται ο ένας τον άλλο, εξασφαλίζοντας την αναβίωση των στοιχείων που χαρακτηρίζουν το ελληνικό έθνος μέσω της συνέχειάς τους.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Εάν η αποδοχή των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του μπορούσε τελικά να συναντήσει ευρύτερες συναινέσεις, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Διαμφισβητούμενο στοιχείο αποτελούσε η αναγνώριση εν συνόλω της βυζαντινής ιστορίας ως ελληνικής, άρα η ενσωμάτωσή της, με όλα τα πολιτικά χαρακτηριστικά που έφερε, στο κοινό παρελθόν, στην προγονική κληρονομιά.

Το σχήμα του Παπαρρηγόπουλου διαμορφώθηκε μέσα στον χρόνο, σε μια εξελικτική πορεία με αντιφάσεις και ασυνέχειες. Από τις λιγοστές σελίδες τις αφιερωμένες στο Βυζάντιο στη σχολική ιστορία του 1853 οδηγούμαστε στην *IEE*, όπου αρχαιότητα και Βυζάντιο κατέλαβαν περίπου τον ίδιο αριθμό σελίδων (ακολουθούσε η Τουρκοκρατία μαζί με την Επανάσταση του 1821, και αυτές όμως με αξιοσημείωτο αριθμό σελίδων), για να καταλήξουμε στα *Διδακτικότερα πορίσματα*, όπου το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου επικεντρώθηκε στον μεσαιωνικό ελληνισμό. Η βαθμιαία αυτή επέκταση του Βυζαντίου συνδεόταν με τις ανάγκες καθιέρωσης του σχήματος και την «υποχρεωτική» εμμονή στις νέες σελίδες της ιστορίας που ενέτασσε στο εθνικό αφήγημα ο ιστορικός. Η κατεύθυνση ήταν διπλή: από τη μια η δημιουργία ενός αφηγήματος που θα εξηγούσε πειστικά τις διαδικασίες της μετεξέλιξης του εθνικού σχηματισμού σε μια

¹³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970, σ. 90.

τρισχλιετή συνεχή πορεία και από την άλλη η ανάδειξη του Βυζαντίου ως σημαίνουσας περιόδου του ελληνισμού και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Το θέμα δεν ήταν τόσο η ενσωμάτωση των νέων περιόδων στην ενιαία εθνική ιστορία, όσο η προβολή των στοιχείων εκείνων που θα τις καθιστούσαν σημαντικές, παραδειγματικές στην πορεία του έθνους, τόσο για το ίδιο όσο και για την παγκόσμια κοινότητα. Εάν οι δεσμοί των Νεοελλήνων με την αρχαία Ελλάδα συνοψίζονταν στη γλώσσα, στον χώρο, στις παραδόσεις, στο κοινό όνομα, στα συναισθήματα που έτρεφαν προς τους προγόνους τους, οι αντίστοιχοι δεσμοί με το Βυζάντιο, σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο, ήταν ακόμη πιο έντονοι, καθώς στα προηγούμενα έρχονταν να προστεθούν το κοινό θρήσκευμα και το πολίτευμα. Ο φοιτητής δεν διδασκόταν μόνο ότι υπήρχε μια συνεχής ελληνική ιστορία, με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως σημαντικό τμήμα της, αλλά και ότι η αυτοκρατορία αυτή αποτελούσε για συγκεκριμένους λόγους (θρησκεία, πολίτευμα, πολιτική ενότητα) παράδειγμα για τους νεότερους. Στον διαπαιδαγωγικό ρόλο που καλούνταν να παίξει η ιστορία στη διαμόρφωση των νέων πολιτών ως μελών της νεοσύστατης κρατικής οντότητας, η βυζαντινή περίοδος ελάμβανε με τον Παπαρρηγόπουλο τη θέση της, έστω και με συγκατάβαση, δίπλα στην κυρίαρχη αρχαία ελληνική ιστορία.

Στην περίπτωση του Βυζαντίου, η εντονότατη παρουσία του αρχαιοελληνικού παραδείγματος, της ισχυρής διαφωτιστικής παράδοσης και των μεγάλων ευρωπαϊκών ιστοριογραφικών συνθέσεων στις οποίες η Αυτοκρατορία αντιμετωπιζόταν ως περίοδος παρακμής, περιέπλεκε τα πράγματα. Το πρόβλημα δεν περιοριζόταν στον Φαλμεράνερ. Ήταν κυρίως τα μεγάλα έργα, οι κυρίαρχες ιστορικές αναγνώσεις των Ευρωπαίων, με προεξάρχουσα εκείνη του Γίββωνα, τα οποία αδικούσαν τον ελληνισμό. Με αυτά τα έργα έπρεπε ο ιστορικός να αντιπαρατεθεί, αυτές τις εικόνες έπρεπε να αλλάξει εκ βάθρων. Ο Παπαρρηγόπουλος επιχείρησε την αντίκρουση των επιχειρημάτων μεταφέροντας τη συζήτηση στις προθέσεις των συγγραφέων τους, μελετώντας την ιστοριογραφική τους θέση με βάση τη διαφορετική εθνική και θρησκευτική τους ταυτότητα: *Η δε αλλοτριότης της κοινωνικής, της διανοητικής, της ηθικής αγωγής και διαίτης των εσπερίων ιστορικών, δεν συνετέλεσε μόνον εις την διαστροφήν του χαρακτήρος των διαφόρων φάσεων του παρελθόντος ημών βίου, αλλά πολλάκις παρέσυρεν αυτούς εις εμπαιγμόν και χλεύην.*¹⁴

¹⁴ Το «Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ' ημάς χρόνοις» (1878) , στο ίδιο, σ. 40.

Στη διαλεκτική του Παπαρρηγόπουλου η διαφορετική ταυτότητα, θρησκευτική και εθνική, ερμήνευε την επιστημονική θέαση. Η εικόνα της ελληνικής ιστορίας, όπως διαμορφώθηκε από τους ξένους την ώρα που το έθνος ήταν υπόδουλο, συνδεόταν στενά με τα συμφέροντα των εθνών-κρατών στα οποία ανήκαν. Αναδεικνύοντας τον πολιτικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, ο Παπαρρηγόπουλος συνέδεε την επιστημονική τους σκέψη με τη διαφορετική εθνική ή θρησκευτική τους ταυτότητα, με τη σκόπιμη διαστρέβλωση της ελληνικής πατρώας ιστορίας. Στην πραγματικότητα, οι εθνικοί χαρακτηρισμοί υποτάσσονταν σε ένα ευρύτερο σύνολο –τη Δύση, την Εσπερία–, όπου το θρησκευτικό στοιχείο αποτελούσε τον κυρίαρχο ενοποιητικό παράγοντα: η καθολική Δύση έναντι της ορθόδοξης Ανατολής. Θρησκευτικό στοιχείο, θεωρημένο πλέον όχι σε ένα πλαίσιο μεταφυσικής πίστης, αλλά πολιτικής αντίληψης. Η διαφορετική θρησκευτική πίστη δεν συνδεόταν με τη σωτηρία της ψυχής, αλλά με καθαρά κοσμικές μέριμνες και καταστάσεις: τη συσπείρωση των μελών της εθνικής κοινότητας και την εναντίωσή τους στο διαφορετικό.

Σε αυτό τον καμβά οι Σταυροφορίες αποτελούσαν κεντρικό μοτίβο. Αφενός συνιστούσαν το μέγιστο συμβάν στη γενεαλογία της αντιπαράθεσης, αφετέρου η μετέπειτα ιστοριογραφική τους τύχη καθορίστηκε έντονα από τη θρησκευτική αντιπαλότητα. Τις Σταυροφορίες επέλεξε άλλωστε να παρουσιάσει ο Παπαρρηγόπουλος και ως θέμα τριών από τα έξι μαθήματα που εξήγγειλε ότι θα διδάξει το 1860¹⁵ –είχε προηγηθεί ο εισιτήριο λόγος του (1859-1860) με το ίδιο θέμα–, αποβλέποντας σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο θα τα παρακολουθούσε έχοντας πληρώσει εισιτήριο. Επρόκειτο για έξι μαθήματα που θα ελάμβαναν χώρα ισάριθμες Κυριακές, από την πρώτη Κυριακή της Ορθοδοξίας και μετά. Τα δύο ήταν αφιερωμένα στην Α΄ Σταυροφορία, ένα στην άλωση της Αθήνας από τους Φράγκους, ένα στην ανακήρυξη της Κυριακής της Ορθοδοξίας και ένα στην καθιέρωση της ακολουθίας του Ακάθιστου Ύμνου. Ήταν λοιπόν στην πραγματικότητα πέντε από αυτά αφιερωμένα στη βυζαντινή περίοδο και στενά συνδεδεμένα με την ορθοδοξία, ενώ το έκτο αφορούσε τον βίο του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Όπως σημείωνε: *δεν ήσαν πόλεμος [οι Σταυροφορίες] της χριστιανωσύνης*

κατά του μωαμεθανισμού, αλλά μάλλον μακρός και ολέθριος μεταξύ της χριστιανικής Δύσεως και της χριστιανικής Ανατολής αγών. Εννοείται ότι οι καθολικοί ήτο δύσκολον να πραγματευθώσιν απαθώς και επιεικώς το μέρος τούτο της ημετέρας ιστορίας. Προσθέσατε εις ταύτα την κατάχρησιν της δυνάμεως εις ην εκτρέπεται ο ισχυρός προς τον ασθενή, ου μόνον εν τοις έργοις αλλά και εν τοις λόγοις, και θέλετε έχει πλήρη την εικόνα των ποικίλων πληγών ας κατήνεγκεν η ξένη ιστοριογραφία κατά του αναπολογήτου ημών έθνους.¹⁶

Το έθνος δεν μπορούσε να αρθρώσει τον δικό του ιστορικό λόγο, καθώς είτε ήταν υπόδουλο είτε αναπαρήγε όσα είχε μάθει από τους Δυτικούς. Οι ξένοι υπερτόνιζαν, επαινούσαν μια άλλη περίοδο της ελληνικής ιστορίας, την αρχαία, και ταυτόχρονα την απέκοπταν από το υπόλοιπο σώμα της ελληνικής ιστορίας. Αμφισβητούσαν τη συνέχειά της έως τους σημερινούς κατοίκους της πατρώας γης, την καθιστούσαν ακίνδυνη διαχωρίζοντάς την από το Βυζάντιο και τα χρόνια που ακολούθησαν.

Οι αντιλήψεις αυτές είχαν επηρεάσει, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, και τους έλληνες λογίους, ιδιαίτερα την πρώτη γενιά που στελέχωσε τη δημόσια ζωή μετά την Επανάσταση του 1821. Όπως σημείωνε αρκετά χρόνια αργότερα: *Ότε προ ημιολίας περίπου εκατονταετηρίδος ήρχισε προαγομένη η του νέου Ελληνισμού παιδείυσις, οι σημαιοφόροι της μεγάλης ταύτης πνευματικής αναβιώσεως επεδόθησαν φυσικώ τω λόγω προ πάντων εις την μελέτην των διανοητικών και πολιτισμικών μεγαλοεργημάτων του αρχαίου Ελληνισμού. Παιδευόμενοι δε και εν τη νεωτέρα της Δύσεως επιστήμη, ενισχύοντο μεν περί την προς τους προπάτορας εκείνους λατρείας αυτών, εδιδάσκοντο όμως δυστυχώς ενταυτώ να περιφρονώσι και να μυκτηρίζωσι τους μεσαιωνικούς ημών χρόνους [...]. Το κατεπείγον ήτο τότε να εξαρθή το φρόνημα του δεδουλωμένου έθνους και να παρατεθώσιν εις μίμησιν εξαίρετα άθλων και λόγων υποδείγματα· τοιαύτα δε δεν ανεύρισκον ειμή εν τη αρχαιότητι, διότι μόνην την αρχαιότητα εγίνωσκον οίκοθεν κατά το μάλλον και ήττον· όθεν ταύτης έγγραφον εικόνα άσπιλον, αμόλυντον, ιδεώδη.*¹⁷

Σύμφωνα με την οπτική του Παπαρρηγόπουλου, η εμμονή των λογίων αυτών στην αρχαία ιστορία συνδεόταν με τις σπουδές τους στην Εσπερία, καθώς, επηρεασμένοι από

¹⁵ Βλ «Διδασκαλία της ιστορίας», *Πανδώρα* 10, 238 (15 Φεβρουαρίου 1860), σ. 536.

¹⁶ Στο «Περί των περιπετειών...», *ό.π.*, σ. 40.

¹⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Απόπειρα εθνικής...», *ό.π.*, σ. 198-199.

τους δυτικούς ιστορικούς, είχαν προχωρήσει στην υποβάθμιση του Βυζαντίου. Και εδώ η χρήση της ιστορίας έχει παιδαγωγική, διδακτική χροιά, συνίσταται ουσιαστικά στην αναζήτηση των προτύπων. Από τη δεκαετία του 1880 τα δύο κείμενα έφεραν πια τη σφραγίδα και τις βεβαιότητες του καταξιωμένου ιστορικού που κρίνει και σχολιάζει, προσπαθώντας να κατανοήσει, αναστοχαζόμενος και τη δική του πορεία, και όχι να καταδικάσει. Για τους νεότερους η κριτική ήταν πιο σκληρή. Λειτουργούσαν ερήμην της κοινωνίας, μετέφεραν τα ξένα σχήματα χωρίς να λάβουν υπόψη τους τις ανάγκες αλλά και τις βαθύτερες πεποιθήσεις του ελληνικού λαού, όπως εκφράζονταν μέσα από τη δημοτική ποίηση και τις άλλες μορφές του λαϊκού πολιτισμού.

Ο Παπαρρηγόπουλος, μέσα και από το παιχνίδι των περιστάσεων, παρουσιαζόταν τελείως ανεπηρέαστος από τη δυτική ιστοριογραφία, καθώς δεν είχε πραγματοποιήσει πανεπιστημιακές σπουδές. Παρά τη γοητεία που ασκεί μια τέτοια εικόνα του ιστορικού δεν πρέπει να λησμονούμε τη συνεχή ενημέρωσή του για την ξένη βιβλιογραφία (ήταν γνωστή η ευχέρειά του στις ξένες γλώσσες –στη γαλλική, τη γλώσσα των σπουδών του στο Λύκειο Ρισελιέ, ή στη γερμανική) ή την επιρροή που δέχθηκε από μια σειρά ξένων ιστορικών, όπως ο Τόμας Μπάμπινγκτον Μακώλεϋ ή ο Ντρώζεν, καθ' όλο τον συγγραφικό και ερευνητικό του βίο.

Πέρα όμως από την προσωπική του ιστοριογραφική διαδρομή, η στροφή προς τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια, στη λογική μιας ενιαίας εθνικής ιστορίας, αποτελούσε εξέλιξη που χαρακτήρισε τόσο τη γαλλική όσο κυρίως τη γερμανική ιστοριογραφική παραγωγή των χρόνων αυτών. Σε αυτή τη διαδικασία η συμβολή των ιστορικών σπουδών ήταν καταλυτική. Όπως επεσήμαινε, η οργάνωση των ιστορικών σπουδών ούτως ώστε να ανταποκρίνονται στα αιτούμενα της παραγωγής εθνικής ιστορίας ήταν κατά μείζονα λόγο ένα πολιτικό πρόταγμα, καθώς η πατρώα ιστορία αποτελούσε το *ευαγγέλιον του παρόντος και του μέλλοντος της πατρίδος*.¹⁸ Ο συγγραφέας της *ΙΕΕ* θεωρούσε την *αυτομάθεια* –έτσι ονόμαζε τον αυτοδιδασκισμό– εξαιρετικά επισφαλής, ιδιαίτερα για την ελληνική ιστορία, καθώς ο φιλόστοργος μπορούσε να χαθεί στο πέλαγος των διαφορετικών εκδοχών της. Η πανεπιστημιακή σπουδή αποτελούσε την πυξίδα και το πηδάλιο για την εκμάθησή της. Αγαπημένο θέμα του εθνικού ιστορικού,

¹⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η ιστορία εν γένει καί ιδίως η ιστορία των νεωτέρων χρόνων», *Ιστορικάί Πραγματείαί...*, ό.π., σ. 143.

που το συναντάμε και σε άλλα κείμενά του, αποτελούσε η σχέση με τα ευρωπαϊκά παράλληλα, ιδιαίτερα η ανάγκη της επιστημονικής σπουδής της ιστορίας, επίζηλο αντικείμενο για το ελληνικό πανεπιστήμιο και σημαντική κατάκτηση των περισσότερων ευρωπαϊκών ιδρυμάτων.¹⁹

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στη Δύση, λοιπόν, αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό πρότυπο για τον ιστορικό, ενώ η σχέση του με τη δυτική ιστοριογραφία διακρίθηκε από μια εγγενή αντίφαση: παρά την αντιπαράθεσή του με το περιεχόμενό της, η σκέψη του ορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τις συντεταγμένες που αυτή καθόρισε αναφορικά με την ελληνική ιστορία, ο διάλογός του με Ευρωπαίους κυρίως ιστορικούς υπήρξε συνεχής και αδιάλειπτος. Πέρα από τις βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα τους, ο συγγραφέας της *IEE* έγραψε ειδικά άρθρα για κάποιους από αυτούς, κάνοντάς τους γνωστούς στο ελληνικό κοινό ή επισημαίνοντας την αξία τους, ενώ μετέφρασε και αποσπάσματα των έργων τους – σημειώνω ιδιαίτερα τον Μακώλεϋ. Σε αυτή τη διαδρομή τα παλαιά πρότυπα μεταβάλλονταν στον χρόνο, κάποτε μάλιστα κατέρρεαν. Έτσι, όπως έχει παρατηρήσει και ο Κ. Θ. Δημαράς, ο *θεσπέσιος* Γίββων του 1843, ο συγγραφέας του *καταπληκτικού τώντι διά την πολυμάθειάν του συγγράμματος*, το 1859 ήταν πια ο υπαίτιος για την *δωδεκάτομον Γιββωνικήν σάτιραν*.²⁰ Είναι γνωστή η χρήση του έργου του Γκρότε στους πρώτους τόμους της *IEE* έως και τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, καθώς και η καταφυγή στις μελέτες του Ντρούζεν για την επόμενη περίοδο. Πρόκειται για έργα που σε γενικές γραμμές ο ιστορικός πίστευε ότι δεν αδικούσαν τον ελληνισμό και τα οποία χρησιμοποίησε στο σχήμα του. Ιστορικοί όπως ο Γκιζό και ο Μακώλεϋ αποτέλεσαν πρότυπά του. Με βάση το παράδειγμά τους ο Παπαρρηγόπουλος υποστήριζε την ανάγκη μελέτης της εθνικής ιστορίας από τους ίδιους τους Έλληνες, ώστε να απαλλαγεί από τα ψιμύθια και τις διαστρεβλώσεις των ξένων ιστορικών. Ακόμη και ο όρος *Βυζαντινός*, τον οποίο εφηύραν οι Δυτικοί, έπρεπε να αντικατασταθεί με κάποιον από τους όρους *Ρωμαίος*, *Γραικός*, *Έλληνας*, τους οποίους χρησιμοποιούσε το ελληνικό έθνος στη μέση περίοδο της ιστορίας του.

Ο κυριότερος εκπρόσωπος της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα απαιτούσε την αποδέσμευση από τους Δυτικούς και τη συγγραφή μιας ελληνικής

¹⁹ Βλ. Πρωτανικοί λόγοι 1871-1872, με αφορμή την επίσκεψή του σε αγγλικά πανεπιστήμια και κολέγια.

ιστορίας. Ταυτόχρονα όμως απευθυνόταν στο ευρωπαϊκό κοινό, συγκροτούσε τα επιχειρήματά του στη βάση ενός διεθνούς διαλόγου, για τους όρους και το πλαίσιο του οποίου ήταν ενήμερος. Επεδίωκε τη διάδοση του έργου του στο εξωτερικό με μεταφράσεις, όπως η επεξεργασμένη μετάφραση στα γαλλικά του *Επιλόγου της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*.²¹ Συνδιαλεγόταν με τη σύγχρονή του ιστοριογραφία επιλέγοντας πολλές φορές την πανεπιστημιακή αίθουσα ως τον κατεξοχήν χώρο της αντιπαράθεσης, της σύγκρουσης, της ανασκευής. Ένας σημαντικός αριθμός των εισιτηρίων λόγων του εκκινούσε με την παράθεση της έκδοσης βιβλίων ευρωπαϊών συναδέλφων του, τα οποία αφορούσαν κάποια περίοδο της ελληνικής ιστορίας, με σκοπό συνήθως την ανασκευή τους ή την υποδοχή του δικού του έργου στο εξωτερικό.

ΣΜΙΛΕΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο Παπαρρηγόπουλος υπήρξε υπέρμαχος της συγκέντρωσης και αξιοποίησης αρχειακών τεκμηρίων. Εντός του Πανεπιστημίου είχε ασκήσει πιέσεις για τη χρηματοδότηση παρόμοιων εγχειρημάτων, ενώ είχε προβεί προσωπικά σε αναζήτηση «χορηγιών» για το έργο του. Πίστευε σε μια αφήγηση βασισμένη σε τεκμήρια, αποστρεφόμενος, ιδιαίτερα στα χρόνια της ωριμότητας, κάθε έννοια φιλοσοφίας της ιστορίας.

Ο Παπαρρηγόπουλος στάθηκε ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στους νόμους της ιστορίας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα της *ΙΕΕ*, για να μπορέσει να υπάρξει κάποιος νόμος έπρεπε ο εισηγητής του να κατέχει την ακριβή γνώση του γεγονότος το οποίο επρόκειτο να ρυθμίσει. Τη ρήτρα αυτή δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι υπάρχουσες, αλλά ούτε ενδεχομένως και οι μελλοντικές μας γνώσεις για την παγκόσμια ιστορία. Όπως σημείωνε σε ένα από τα λιγοστά θεωρητικά και μεθοδολογικά κείμενά του, το οποίο απευθυνόταν προς τους νέους του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», χρονολογημένο στις 11 Ιανουαρίου 1872, οι μόνοι ιστορικοί νόμοι που θα μπορούσε να αναγνωρίσει ο ίδιος ήταν

²⁰ Από κείμενα του Παπαρρηγόπουλου που έχει ανθολογήσει ο Κ. Θ. Δημαράς στην *Ιστορία...*, ό.π., σ. 10.

²¹ Κυκλοφόρησε το 1878 στο Παρίσι υπό τον τίτλο *Histoire de la Civilisation Hellénique, par M. C. Paparrigopoulo, professeur d'histoire a l'Université d'Athènes*.

η αδιάλειπτος πρόοδος του εξωτερικού της ανθρωπότητας κόσμου, καθώς και η αναλλοίωτος μονιμότης του ηθικού.²²

Στο έργο του Παπαρρηγόπουλου οι έννοιες της ενότητας και της συνέχειας μετασηματίζονται, χάνουν τον παγκόσμιο χαρακτήρα τους, αποκτούν εθνικές διαστάσεις. Από την παγκόσμια συνέχεια και ενότητα μεταβαίνουμε στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού έθνους, στην πολιτισμική και πολιτική ενότητά του. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η σημασία του βυζαντινού κράτους, καθώς η πολιτική ενότητα του ελληνισμού επέτρεψε την κυριαρχία του και τη μακροήμερευσή του, σε αντίθεση με την αρχαία περίοδο. Η έννοια της προόδου, έννοια κυρίαρχη κατά τον 19ο αιώνα, αφορά πλέον τις ατομικές πορείες των εθνών. Το έθνος προχωρεί προς τα εμπρός, μετασηματίζεται, ανασυγκροτείται, μεταβάλλει την εδαφική του επικράτεια, αλλά συνεχίζει την πορεία του. Κάθε έθνος έχει μια συγκεκριμένη αποστολή εντός της παγκόσμιας ιστορίας. Η τελευταία δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ενιαίο σύνολο αλλά ως άθροισμα εθνικών ιστοριών. Η αποστολή του ελληνικού έθνους εμφανίζεται εξαιρετικά σημαντική, νοηματοδοτεί τις επιλογές του, εξηγεί και συνέχει τα κενά στην ιστορία του, τις μετατοπίσεις και τις αλλαγές. Υπεύθυνη για την εκτέλεση της αποστολής του κάθε έθνους είναι η Θεία Πρόνοια, έννοια που σταδιακά υποχωρεί στο έργο του, για να τονιστεί η σημασία της δράσης των εθνών στη συγκυρία.

Ως καθηγητής του γυμνασίου, το 1846, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δίδασκε ότι *Η θεία Πρόνοια εν τη μεγαλοπρεπεί αυτής πορεία ανά μέσον των αιώνων παρασκευάζει διά της συμφοράς πολλών γενεών την ευημερίαν πολλών άλλων. Μακάριοι όσοι πέπρωται να κληρονομήσωσι τους καρπούς των παθημάτων εκείνων!*²³ Σαράντα χρόνια αργότερα, το 1888, ο καταξιωμένος πλέον ιστορικός ειρωνευόταν τον νεαρό ομότεχνό του Παύλο Καρολίδη απαντώντας του στην *Εφημερίδα: Ο κ. Καρολίδης πιστεύει εις την εν τη Ιστορία ενεργούσαν Πρόνοιαν και εις την ύπαρξιν αναλλοιώτων ιστορικών νόμων. Αλλά διά του δόγματος τούτου καταργείται πάσα ευθύνη των εθνών και των ηγετών αυτών και δικαιολογείται πάσα αξιοκατάκριτος ιστορική πράξις.*²⁴

²² «Ποιόν το εκ της ιστορίας όφελος και πως δέον να σπουδάζωμεν αυτήν», εφ. *Άμυνα*, 4 Φεβρουαρίου 1872: Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 269.

²³ Στο ίδιο, σ. 148.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 407.

Η πολιτική ιστορία αποτέλεσε τον ιστό που διέτρεξε το εθνικό αφήγημα, όπως το διηγήθηκε ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος. Οι παρεκβάσεις του και οι αναφορές σε άλλα γεγονότα (πολιτιστικά, κοινωνικά, λογοτεχνικά κ.ά.) στάθηκαν περιορισμένες και συνδέθηκαν συνήθως με συγκεκριμένα πρόσωπα και τη δράση τους. Κυρίαρχο στοιχείο της ταυτότητας του ελληνικού έθνους αποτελούσε η γλώσσα. Στον μοναδικό πρώιμο ορισμό της ιστορίας του ελληνικού έθνους που έδωσε, ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους λέγεται η διήγησις όλων, όσα συνέβησαν εις το Ελληνικόν έθνος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερα, και είναι άξια να διατηρηθώσιν εις την μνήμην των ανθρώπων. Ελληνικόν έθνος ονομάζονται όλοι οι άνθρωποι, όσοι ομιλούσι την Ελληνικήν γλώσσαν, ως ιδίαν αυτών γλώσσαν.*²⁵

Το έθνος παρουσιαζόταν ως ο πρωταγωνιστής της ιστορίας, αδιάσπαστος, συνεχής και σταθερός, στον οποίο συνέβησαν μια σειρά γεγονότα από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια. Η ιστορία –πάντα ως αξιολογική διαδικασία– διηγούνταν όσα ήταν άξια να μείνουν στη μνήμη των ανθρώπων. Η εθνική κοινότητα οριζόταν με μοναδικό κριτήριο τη γλώσσα που μιλούσαν οι άνθρωποι *ως ιδίαν αυτών γλώσσαν*. Η γλώσσα εμφανιζόταν ως ενιαία και συνεχής πραγματικότητα, ως έννοια υπερκείμενη. Η επιλογή της ως κυρίαρχου στοιχείου εθνικής ταυτότητας αποτελούσε κοινό τόπο της γερμανικής ιστορικής σκέψης, καθώς η γλώσσα για τον αντίστοιχο εθνικισμό συνιστούσε κύριο συνδετικό στοιχείο πληθυσμών κατακερματισμένων γεωγραφικά, πολιτικά και θρησκευτικά. Έτσι, το έθνος των Ελλήνων υπερέβαινε τα γεωγραφικά σύνορα της συγκεκριμένης κρατικής υπόστασης. Επρόκειτο για μια ιστορία στενά συνδεδεμένη με τα αλυτρωτικά οράματα του νέου κράτους. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος υπήρξε από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές του εξαρχαϊσμού της γλώσσας, του λόγιου εκείνου κινήματος των μέσων του 19ου αιώνα που επιζήτησε τη μεγαλύτερη σύνδεση της σύγχρονης με την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το γεγονός αυτό, το οποίο αποτυπώθηκε και στην έκδοση της *ΙΕΕ*, αποτελούσε άλλη μια ένδειξη της στενής σχέσης του με την εποχή και την κυριαρχία του αρχαιοελληνικού παραδείγματος. Η επιλογή του Βυζαντίου αποτελούσε κατ' αρχάς πολιτικό πρόταγμα.

²⁵ Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 33.

Στο εθνικό πανεπιστήμιο, η ελληνική ιστορία, η γνώση της πορείας του οικείου έθνους, αποτελούσε το βασικό αιτούμενο, απαραίτητο για τη συγκρότηση του φοιτητή και πολίτη του κράτους. Υπερβαίνοντας τη λογική του πανεπιστημιακού προγράμματος, ο Παπαρρηγόπουλος θεωρούσε αναγκαίο μάθημα για όλους τους φοιτητές την ελληνική και όχι τη γενική ιστορία. Στη συλλογιστική του, η εθνική ιστορία, το κοινό παρελθόν, αφορούσε όλους τους φοιτητές: *η δε πάτριος [ιστορία], η αφηγουμένη δι' οίων και όσων θυσιών και δοκιμασιών οι πρόγονοι ημών διέσωσαν, επί τρισχίλια έτη, την ύπαρξιν και την ηθικήν ενότητα του έθνους, αποτελεί το κράτιστον εργαστήριον της προς την πατρίδα αφοσιώσεως πάσης Ελληνικής γενεάς.*²⁶ Αντίθετα, η γενική ιστορία, ιδίως αυτή των νεότερων χρόνων, περιοριζόταν σε μια ειδική κατηγορία φοιτητών, αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για τους άνδρες εκείνους που έφεραν τα πρωτεία στην πολιτεία.

Η γενική ιστορία αφορούσε μόνο όσους προορίζονταν για υψηλά αξιώματα – οι υπόλοιποι ήταν αναγκαίο να γνωρίζουν την ιστορία της πατρίδας τους, ώστε να καθοδηγούνται και να εμπνέονται. Εάν η ιστορία στόχευε έως τότε κυρίως στην εκμάθηση των στοιχείων που υπερασπίζονταν την ταυτότητα του νέου ελληνικού κράτους, τώρα συνδεόταν ενεργητικότερα με το εθνικό αύριο, αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για τον φοιτητή ώστε να προετοιμάσει το ατομικό και το συλλογικό μέλλον.

Η ταχύρρυθμη αποκρυστάλλωση του περιεχομένου του μαθήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου και η αντίστοιχη εδραίωσή του στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα απέρρεαν αφενός από το υψηλό προσωπικό κύρος του καθηγητή και την ελευθερία επιλογής των γνωστικών αντικειμένων εκ μέρους του διδακτικού προσωπικού στο Αθήνησι. Αφετέρου ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ιστορικής συγκυρίας, τόσο σε ιστοριογραφικό όσο και σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Η διδασκαλία του συνδεόταν με τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή και ιδιαίτερα στη γερμανική ιστοριογραφία, με τη σταδιακή κυριαρχία της ρομαντικής εθνικής ιστορίας, καθώς και με τα αντίστοιχα σκιρτήματα στην ελληνική περίπτωση, όπως είχαν διαφανεί στο έργο του Σκαρλάτου Βυζαντίου, του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου αλλά και του ίδιου. Η στροφή προς τις μεγάλες εθνικές ιστορίες των ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αιώνα, τις οποίες φαίνεται από το έργο του ότι γνώριζε ο συγγραφέας της *ΙΕΕ*, όσο και η διαμόρφωση των αντίστοιχων

²⁶ «Η ιστορία εν γένει ...», *ό.π.*, σ. 155.

πανεπιστημιακών προγραμμάτων ιστορίας αντανακλούν αυτές τις εξελίξεις. Η διδασκαλία του απηχούσε ταυτόχρονα και ανταποκρινόταν, με όλες τις αντιφάσεις και τις παλινδρομήσεις που ενείχε, στη γενικότερη στροφή της ελληνικής κοινωνίας.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι τη δεκαετία του 1850 ο Κριμαϊκός πόλεμος και η αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συντέλεσαν καθοριστικά στη συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και στην αναζωπύρωση του θρησκευτικού συναισθήματος. Το τελευταίο αποτέλεσε μια από τις ασφαλέστερες διόδους προσέγγισης της εποχής που κατεξοχήν κατηγορήθηκε για θεοκρατικό χαρακτήρα, του Βυζαντίου. Από τη δεκαετία του 1860 και μετά οι αναδυόμενοι εθνικισμοί των γειτονικών κρατών διεκδίκησαν το μερίδιό τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία: το βουλγαρικό ζήτημα, η εξαρχία και η απόσχισή της από το Πατριαρχείο κατά τη δεκαετία του 1870, ο φόβος του πανσλαβισμού, η μεγάλη κρίση του 1875-1878 ανέδειξαν νέους εχθρούς και εξόπλισαν την ελληνική φαρέτρα και με άλλα βέλη. Η ελληνική ιστοριογραφία, συνεπικουρούμενη και από νέα επιστημονικά πεδία –σημειώνω ιδιαίτερα τη λαογραφία και τη γλωσσολογία–, ενίσχυσε τα εθνικά επιχειρήματα και προέβαλε αναδρομικά τις διαφορές στο παρελθόν. Η ευελιξία του σχήματος του Παπαρρηγόπουλου, η συγκρότηση της πορείας μιας δυναμικής συλλογικότητας, ενός έθνους «εν κινήσει», ενός αφηγήματος που είχε τη δύναμη να απευθύνεται στους πολλούς, συντέλεσαν στην περαιτέρω καθιέρωση του σχήματός του. Η εκδοτική επιτυχία της *IEE* εδραίωσε τον διδάσκοντα και το εγχείρημά του στη συλλογική συνείδηση.

Ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβανόταν το έργο του μέσα σε ένα ρομαντικό κλίμα: ως εθνική αποστολή, στην οποία είχε αφιερώσει την ζωή του. Ο ιστορικός αποτελούσε τον προνομιακό κάτοχο της αλήθειας του έθνους. Υπήρξε ενεργό πολιτικό πρόσωπο. Παράλληλα με την πανεπιστημιακή και τη συγγραφική του δραστηριότητα κατέλαβε σημαίνουσες θέσεις στον δημόσιο βίο. Οπαδός του Κωλέττη, υποστηρικτής του Όθωνα και ένθερμος θιασώτης της Μεγάλης Ιδέας, υπέρμαχος του εκσυγχρονιστικού έργου του Χαριλάου Τρικούπη, υποστήριξε κάθε φορά ενεργά τις πολιτικές του επιλογές. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση και στη λειτουργία εταιρειών και συλλόγων (Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Εθνική Άμυνα, «Αθήναιον», Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» κ.ά.), οι οποίοι διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη φυσιογνωμία και

στην πολιτική του ελληνικού βασιλείου. Παράλληλα, συνδυάζοντας την επιστημονική του γνώση και μεθοδολογία με την πολιτική, ανέλαβε πρωτοβουλίες και αποστολές, αγωνιζόμενος για τα εθνικά αιτούμενα, συμμετέχοντας στον καθορισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Παπαρρηγόπουλος λειτούργησε, μέσω της μεγάλης ιστοριογραφικής του σύνθεσης αλλά και των επιμέρους κειμένων του και της εκτεταμένης αρθρογραφίας του στον Τύπο, ως διαμορφωτής της εθνικής συνείδησης. Η σημαντικότερη πολιτική χειρονομία του υπήρξε το ιστοριογραφικό και διδακτικό του έργο. Όχι μόνο γιατί το έργο αυτό, το οποίο συνομίλησε ευφυέστατα με τα εθνικά αιτούμενα, συντέλεσε ουσιαστικά στην εγχάραξη της εθνικής συνείδησης στους κατοίκους του νέου βασιλείου, όσο γιατί κυρίως μέσα αλλά και έξω από τις πανεπιστημιακές αίθουσες νοηματοδότησε εκ νέου την ιστοριογραφική παραγωγή του καιρού του. Με τον τρόπο αυτό πρωτοστάτησε στην ανάδειξη της ιστορίας ως του κατεξοχήν επιστημονικού κλάδου που ήταν συνδεδεμένος με το έθνος και το κράτος, σχημάτισε τις κατευθύνσεις και τις προοπτικές της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα.

4. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ: ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Η έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* προκάλεσε έντονες και πολυάριθμες αντιδράσεις, τις οποίες στη μεγαλύτερη έκτασή τους έχει καταγράψει ο Κ. Θ. Δημαράς. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος συγκρούστηκε με πλήθος λογίων, με αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικού αριθμού κειμένων, τόσο του ίδιου όσο και των αντιπάλων του. Σημειώνω ενδεικτικά τους Στ. Κουμανούδη, Νικόλαο Κοτζιά, Νικόλαο Σαρίπολο, Παύλο Καλλιγά, και εκτός τους Κωνσταντίνο Σάθα, Κωνσταντίνο Νικοδήμο κ.ά. Η κατασκευή ενός κοινού παρελθόντος, στην πραγματικότητα ενός αξιακού συστήματος το οποίο νομιμοποιούνταν από το παρελθόν, αποτέλεσε το αντικείμενο παράλληλων και αλληλοσυγκρουόμενων λόγων. Η δυσπιστία προς το Βυζάντιο αποτέλεσε κοινό τόπο στις περισσότερες από τις δημόσιες τοποθετήσεις των συγκαιρινών του. Μέλη μιας γενιάς που είχε γαλουχηθεί επιστημονικά στη Δύση, αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τον δεσποτικό και θεοκρατικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιόδου όπως είχε αποδοθεί από την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Θα σταθώ ιδιαίτερα στην κριτική μιας ομάδας λογίων καθηγητών κατά κύριο λόγο της Φιλοσοφικής, η οποία, έστω και εν σπέρματι, προσέφερε μια διαφορετική αντίληψη για την ελληνική ιστορία. Πρόκειται για αυτούς που – συμπεριλαμβάνοντας και καθηγητές από τη Νομική, όπως ο Νικόλαος Σαρίπολος, ο Μιχαήλ Ποτλής και ο Κωνσταντίνος Φρεαρίτης– υπήρξαν υπέρμαχοι της αρχαιότητας.

Η ΦΑΤΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΚΚΙΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Μια από τις πρώτες συγκροτημένες κριτικές που διατυπώθηκαν για το σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, όπως αυτό εμφανίστηκε στο σχολικό εγχειρίδιο του 1853, προερχόταν από τον έτερο καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τον Θ. Μανούση, μέλος της επιτροπής (με γραμματέα τον Στέφανο Κουμανούδη) που είχε συστήσει το υπουργείο Παιδείας για την αξιολόγηση των σχολικών εγχειριδίων. Στην έκθεση που συνέταξε για το βιβλίο διατύπωνε τις επιφυλάξεις του, οι οποίες αφορούσαν εν συνόλω το εγχείρημα του νεότερου συναδέλφου του: *έσυρεν εις τον κύκλον αυτού [εννοεί της ελληνικής ιστορίας] και άλλα μέρη, τα οποία συνήθως δεν θεωρούνται ως αποτελούντα μέρος αυτής, καθώς π.χ. την ιστορίαν του Βυζαντινού κράτους, το οποίον και αυτός ο ίδιος εις άλλο αυτού σχεδόν σύγχρονον πόνημα ονομάζει «Ανατολικόν τμήμα του*

ρωμαϊκού κράτους». Ωσαύτως την ιστορίαν της Συρίας επί των Σελευκιδών και της Αιγύπτου επί των Πτολεμαίων. Αν εννοή ότι η Ελλάς εξετείνετο μέχρις ου εξετάθη ελληνική εξουσία και γλώσσα υπό των Μακεδόνων, ο αυτός λόγος υπήρχε και περί Βιθυνίας, Περγάμου και αυτής της Βακτριανής.²⁷ Και συνέχιζε μιλώντας για το κυριότερο κατ' αυτόν ελάττωμα του έργου: εν αυτώ δεν ετηρήθη ακριβώς η ιστορική δικαιοσύνη – εδόθη έκτασις τοσούτον υπέρμετρος, ώστε η αρχαία ελληνική ιστορία, και μάλιστα η λαμπροτάτη αυτής περίοδος, φαίνεται ως μικρόν τε και πενιχρόν της νεώτατης ταύτης παράρτημα.²⁸ Όσον αφορά τη δεύτερη καινοτομία του βιβλίου, την προσθήκη της Επανάστασης του 1821, ο Θ. Μανούσης δεν αμφισβητούσε τη σημασία του γεγονότος· εξέφραζε όμως επιφυλάξεις για το πρώιμο του εγχειρήματος και για την πληρότητα του κεφαλαίου, ιδίως σχετικά με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Όπως παρατηρεί η Χρ. Κουλούρη, η προσθήκη της νεότερης ιστορίας αποτελούσε καινοτομία για τη νεοελληνική ιστοριογραφία και για τα σχολικά εγχειρίδια, καθώς μάλιστα κατελάμβανε πάνω από το ήμισυ των σελίδων.²⁹

Η ανησυχία του Μανούση για την υποβάθμιση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας σε ένα συνολικότερο εγχείρημα όπως αυτό της *ΙΕΕ* μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη. Πραγματικά, η στροφή προς την αναζήτηση και εδραίωση της συνέχειας, σε συνδυασμό με την αναγνώριση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας ως προγονικής, ενέτασσε την τελευταία σε ένα γενικότερο σχήμα, καταργώντας εν μέρει την αυτόνομη εξέτασή της.

Η αναφορά του Μανούση στο *άλλο σχεδόν σύγχρονον πόνημα* του Παπαρρηγόπουλου ήταν ακριβής. Επρόκειτο για τον δεύτερο τόμο (ο πρώτος εκδόθηκε το 1849) του *Εγχειριδίου της Γενικής Ιστορίας* για τα γυμνάσια, ο οποίος κυκλοφόρησε το 1853. Το έργο αυτό έμενε πιο κοντά στους κοινά αποδεκτούς τύπους της γενικής ιστορίας, στους οποίους ο Παπαρρηγόπουλος είχε θητεύσει από νωρίς μεταφράζοντας το 1845 ένα γαλλικό εγχειρίδιο του Λευί-Αλβαρές (*Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*). Η κριτική του Μανούση ήταν σαφές ότι προερχόταν από ένα άλλο περιβάλλον, το οποίο πολιτικά και ιδεολογικά αντιστρατευόταν τον

²⁷ Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-18, 1988, σ. 164-165.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 165.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 51.

Παπαρρηγόπουλο όπως προκύπτει και από τον λόγο του Στεφάνου Κουμανούδη την ίδια χρονιά: *Υπήρχε βεβαίως έθνος ελληνικόν καθ' όλον τον μέσον αιώνα· απόδειξις δε ημείς, οίτινες ουκ έφυμεν από δρυός ουδ' από πέτρης. Τι δε εφρόνει ή τι εδίωκε πολιτικώς, τούτο δυσκολώτερον ειπείν. Όστις όμως εκ των Βυζ. Χρονικών θελήση τούτο να εξαγάγη ευσυνειδήτως, θέλει ειπεί, ότι το έθνος εις αμάθειαν περιπεσόν ελεεινήν, υπείκην εις τα δεσποτικά δόγματα της Καισαρικής αρχής, ήτις παρελθόν έχουσα ζένον, ποτέ δεν εξεφράσθη ότι απηρνήθη αυτό.*³⁰

Το σχήμα της διάκρισης της βυζαντινής από την ελληνική ιστορία εξυπηρετούσε την έννοια της συνέχειας του ελληνικού έθνους και της ενότητας, αποποιούμενο όμως τον δεσποτικό χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το σχήμα το είχε χρησιμοποιήσει και ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος το 1845, στην απάντησή του στον Γρηγόριο Παππαδόπουλο αναφορικά με την απουσία της βυζαντινής ιστορίας από το εγχειρίδιο του Λευί-Αλβαρές, κατηγορώντας μάλιστα τότε τον Θ. Μανούση ότι ενέπλεκε τη βυζαντινή με την ελληνική ιστορία.³¹ Τώρα όμως ο ιστορικός βρισκόταν ένα βήμα παραπέρα: στη συγκρότηση νέου σχήματος, που εξέφραζε τη συνολική αποδοχή των διαφορετικών στιγμών της πορείας του ελληνικού έθνους, ένα σχήμα που προκαλούσε, ακόμα και σε αυτή την εμβρυϊκή μορφή, έντονες αντιδράσεις. Όπως αγόρευσε ο Κουμανούδης: *Άλλοι, γνωρίζομεν, άλλα δοξάζουσι και νεωστί εξήνεγκον εις το μέσον τας ιδέας των. Κατ' αυτούς ουδέν σχεδόν κακόν ενέσκηψεν εις τον πολύτλαν Έλληνα λαόν κατά τους μέσους αιώνας, αλλ' από ατελεστέρων εις τελειότερας μεταμορφώσεις ευτυχώς μεταβαίνων, αίφνης έπεσεν εις την δουλείαν των ορδών της ανάνδρου Ασίας!*³²

Ο λόγος του Στ. Κουμανούδη ήταν αφιερωμένος στην ενότητα του ελληνικού έθνους. Λίγο πριν από τον Κριμαϊκό πόλεμο, ο ομιλητής διατράνωνε την πίστη του σε μια πολιτική ενότητα, όπως αυτή που, παρά τα επιμέρους προβλήματα, επιχείρησαν να εγκαθιδρύσουν οι αρχαίοι Έλληνες, ενότητα η οποία αποτελούσε παράδειγμα προς τους νεότερους. Ήταν η απάντησή του στην ιδέα της ενότητας όπως εκφραζόταν στη «μικρή» ιστορία του Παπαρρηγόπουλου, ιδέα η οποία προκάλεσε πολλαπλές αντιδράσεις. Το

³⁰ Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος, υπό Στεφάνου Α. Κουμανούδη, εκτάκτου καθηγητού της λατινικής φιλολογίας, κατ' εντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου, Αθήνα 1853, σ. 24.

³¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ολίγα αντί πολλών προς τον Γ. Γ. Παππαδόπουλον*, Αθήνα 1846, σ. 17-18.

ακαδημαϊκό έτος 1855-1856 η δημοσίευση του εισαγωγικού λόγου του Παπαρρηγόπουλου υπό τον τίτλο «Περί της αρχής και της διαμορφώσεως των φυλών του Αρχαίου Ελληνικού Έθνους» είχε προκαλέσει τη μακρά επίκριση του Γεωργίου Παπασλιώτη σε τριάντα συνέχειες στην εφημερίδα *Αθηνά* (9 Μαρτίου 1856 - 14 Ιουνίου 1857). Η έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, που ήταν αφιερωμένος στην αρχαία Ελλάδα, στάθηκε η αφορμή για την αρνητική βιβλιοκρισία του Δ. Μαυροφρύδη στο περιοδικό *Φιλίστωρ* (Φεβρουάριος 1861).

Μανούσης, Κουμανούδης, Παπασλιώτης, Μαυροφρύδης: καθηγητές της Φιλοσοφικής, ένθερμοι υποστηρικτές της αρχαίας Ελλάδας, εκπρόσωποι μιας ισχυρής ομάδας διδασκόντων εντός των τοιχών της Σχολής, οι οποίοι υποστήριξαν σθεναρά τη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα μαθημάτων έναντι της βυζαντινής. Η απόδοση στην αρχαία ιστορία πρωταρχικού ρόλου για τη διαπαιδαγώγηση των φοιτητών αποτελούσε βασική συνιστώσα των αντιλήψεων αυτών: *Πρέπει λοιπόν ο νέος, όστις σπουδαίος ανήρ θέλει να καταστή και επιστήμας εν τω Πανεπιστημίω μαθάνων, να προαγάγη τον όλον πολιτισμόν του έθνους του να προαγάγη και την ευημερίαν, και τούτο να μελετήσει πως και διά τι το έθνος ημών Ρωμαίοι εκλήθησαν πολλούς συνεχείς αιώνας και τώρα έτι ούτω καλούνται. [...] Την μελέτην ταύτην θεωρώ καρποφορωτάτην δι' ημάς και υψίστης σπουδαιότητος διά την ζωήν του έθνους ημών την μέλλουσαν. Ταύτην δε το μάθημα της ιστορίας διευκολύνει, ως δει παραδιδόμενον.* Απόσπασμα από τον εναρκτήριο λόγο του Στ. Κουμανούδη το 1871,³³ στο μάθημα της ερμηνείας των *Χρονικών* του Τάκιτου, οποίο απηχούσε και την αντίληψή του για τη θέση της φιλολογίας: *Ημείς οι φιλόλογοι συντελούμεν εις αυτήν πλαγίως ερμηνεύοντες τα συγγράμματα των Ρωμαίων και διδάσκοντες την γλώσσα των. Και εγώ πάντοτε την φιλολογίαν τιμίαν εθεώρησα μάλιστα διά τούτο το χρήσιμον αυτής εις τα του βίου του ημετέρου.*³⁴

Η παραδειγματική χρήση της ιστορίας κυριαρχούσε στη σκέψη των δυο λογίων. Σε μια από τις δημόσιες διαφωνίες τους το διατύπωσαν παραστατικά. Έγραφε ο

³² *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853...*, ό.π., σ. 32.

³³ Σ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1999, σ. 150.

³⁴ Στο ίδιο.

Κουμανούδης στην εφημερίδα *Ωρα* (9 Ιανουαρίου 1879): [...] εκ νεαράς μου ηλικίας των κλασικών λεγομένων χρόνων τα διδάγματα ενστερνισθείς, καμμίαν κλίσιν δεν ησθάνθην προς τας αρετάς του Μεσαίωonos και της Τουρκοκρατίας της μέχρι του Ρήγα και της Φιλικής Εταιρείας. Ανήκων εις την παλαιάν σχολήν της φιλολογίας, όπως ήδη εν έτει 1853 το είπα κάπου δημοσία, είμαι δυσκαμπτότερος ουδέ τόσον ενδοτικός [...]. Την απάντηση έδωσε ο Παπαρρηγόπουλος την επόμενη ημέρα στην ίδια εφημερίδα: *Το κατ' εμέ, καίτοι είπερ τις και άλλος θαυμάσας και υμνήσας την αρχαίαν Ελλάδα, ομολογώ ότι δεν ηδυνήθην να μην αισθανθώ πολλήν συμπάθειαν προς τα γενεάς εκείνας αίτινες, διά των πολεμικών, των πολιτικών και των διοικητικών αυτών αγώνων, αν όχι άλλο, διέσωσαν τον Ελληνισμόν επί δισχίλια έτη, και άνευ των οποίων κατά την εμήν πεποίθησιν, ούτε Ρήγας, ούτε Φιλική Εταιρεία ήθελον υπάρξει.*³⁵

Εννιά χρόνια μετά, σε έμμετρο σχόλιο του ο Κουμανούδης κατηγορούσε τον Παπαρρηγόπουλο για διαφθορά της νεολαίας και απόκρυψη της αλήθειας:

*Είσαι, Παπαρρηγόπουλε, όχ' ιστορίας συγγραφεύς,
αλλά της νεολαίας μας κολακικός διαφθορεύς ·
διότ' εις τα βιβλία σου συγκρύπτων την αλήθειαν
αυζάνεις την του Έλληνος μετρίαν κακοήθειαν.*³⁶

Και εδώ βρισκόμαστε στον αστερισμό του διδακτισμού, στην αντίληψη μιας ιστορίας παραδειγματικής, η οποία είχε τη δύναμη να διαμορφώνει νεανικές συνειδήσεις.

Ας επιστρέψουμε όμως στο 1871. Την ίδια χρονιά που ο Κουμανούδης δίδασκε τα *Χρονικά* του Τάκιτου, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος επιχειρούσε για δεύτερη φορά να καταλάβει τον πρυτανικό θώκο. Πενήντα πέντε χρονών, με αναγνωρισμένο κύρος, έχοντας ήδη εκδώσει ένα σημαντικό τμήμα της *ΙΕΕ*, έθεσε για πρώτη φορά υποψηφιότητα το 1870. Συνυποψήφιοί του ήταν οι καθηγητές Στ. Κουμανούδης και Κωνσταντίνος Βουσάκης. Τις περισσότερες ψήφους έλαβε ο Κουμανούδης (20), ενώ ακολουθούσαν με τον ίδιο αριθμό ψήφων (18) οι Παπαρρηγόπουλος και Βουσάκης. Μετά από την άρνηση του Κουμανούδη, ο βασιλέας επέλεξε τον Βουσάκη.³⁷ Τη δεύτερη

³⁵ Φώτης Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και Νεοελληνική Διανόηση στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 259.

³⁶ Σ. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 125.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 35. Το σώμα των καθηγητών όλων των σχολών ψήφισε τρεις υποψηφίους για την πρυτανική

χρονιά ο Κ. Παπαρρηγόπουλος έλαβε περισσότερες ψήφους, αλλά την πρυτανική θέση κατέλαβε ο Ευθ. Καστόρχης, ο παλαιός συνυποψήφιος του για την έδρα της Ιστορίας. Η εκλογή του θεωρήθηκε αντικανονική, καθώς σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας είχαν ψηφίσει δύο καθηγητές που δεν είχαν το δικαίωμα να το κάνουν. Μόνο με την τρίτη συνεχή υποψηφιότητά του, το 1872, ο Παπαρρηγόπουλος κατόρθωσε να καταλάβει τον πρυτανικό θώκο.

Το γεγονός σχολιάστηκε από τον Τύπο και προκάλεσε την εμπαθή επίθεση του νεαρού τότε Γ. Μιστριώτη, μετέπειτα γαμπρού του καθηγητή της Νομικής Νικόλαου Σαρίπολου, ο οποίος επίσης είχε καταγράψει με ειρωνικό τρόπο τις διαφωνίες του με τον ιστορικό, καθώς και την απάντηση του Παπαρρηγόπουλου. Σύμφωνα με τη φιλικά προσκείμενη στον τελευταίο εφημερίδα *Ο Πολίτης*, υπεύθυνη για την εκλογή του Καστόρχη ήταν η *φατρία των κοκκίνων*: μια πανεπιστημιακή ομάδα, με μέλη της διδάσκοντες κυρίως στη Φιλοσοφική Σχολή, πρόσωπα που είχαν παρακολουθήσει μαθήματα του Αουγκούστ Μπεκ ή είχαν επηρεαστεί από τη διδασκαλία του, θιασώτες της «παλαιάς φιλολογίας». Ο χαρακτηρισμός τους ως *φατριάς των κοκκίνων* κάλυπτε, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, την ομάδα των οπαδών του Διαφωτισμού, οι οποίοι την εποχή εκείνη έγραφαν στην εφημερίδα *Αθηνά*. Τα μέλη της αναγνώριζαν ως πατριάρχη τους τον Κ. Ασώπιο και αποδέχονταν τον δυναμισμό του Στ. Κουμανούδη.³⁸

Η ομάδα αυτή είχε κάνει δυναμικά την εμφάνισή της το 1853, όταν για δύο χρόνια στο επίκεντρο της ελληνικής πνευματικής ζωής είχε τεθεί η διαμάχη του Παναγιώτη Σούτσου με τον Κ. Ασώπιο, λόγω της οξείας κριτικής του δεύτερου στο έργο του πρώτου *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου ή Ανάστασις της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης Εννοουμένης υπό Πάντων*. Η κριτική του Ασώπιου, που κυκλοφόρησε ανώνυμα σε φυλλάδια υπό τον τίτλο *Τα Σούτσεια, ήτοι ο κύριος Παναγιώτης Σούτσος εν γραμματικοίς, εν φιλολόγοις, εν σχολάρχαις, εν μετρικοίς και εν ποιηταίς εξεταζόμενος*, αποτέλεσε την αφορμή για μια έντονη σύγκρουση με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις.

Στην ομάδα αυτή αναφέρθηκε στο έργο του πολλές φορές ο Κ. Θ. Δημαράς συντελώντας, παρά τις λεπτές διαφοροποιήσεις που διακρίνουμε στο έργο του, σε μια μονοδιάστατη εικόνα τους ως των τελευταίων εκπροσώπων της διαφωτιστικής σκέψης

θέση. Ο βασιλέας επέλεγε τον έναν, σεβόμενος συνήθως την αρχή της πλειοψηφίας.

³⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...*, ό.π., σ. 254.

και ως αντιπάλων του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η εικόνα αυτή εξομοίωσε κατ' αρχάς μια σειρά από διαφορετικές στάσεις, υπάγοντάς τες σε έναν κοινό παρονομαστή, υποβαθμίζοντας την ποικιλία των θέσεων και των διαφορών τους. Με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίστηκαν απλώς ως αρνητές της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Από την άλλη πλευρά, η μελέτη των σχέσεων των δύο αυτών στρατοπέδων ως απόλυτα αντιπαραθετικών, με έμφαση στο «τέλος» του ενός και στην «κυριαρχία» του άλλου, δυσχεραίνει προσεγγίσεις οι οποίες θα αναδείκνυαν τις επιβιώσεις του παλαιότερου στο νεότερο ή θα έδειχναν την αντίθεση ανάμεσα σε θεωρητικές και ακραίες, προγραμματικά και μεθοδολογικά, προτάσεις και σε συγκεκριμένες πρακτικές και κείμενα. Απαιτούνται λεπτομερέστερες μελέτες, οι οποίες θα ελάμβαναν υπόψη τους και τις διαφορετικές χρονικές στιγμές, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι διανοητές αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και την πνευματική παραγωγή, τη δική τους και των «αντιπάλων». Οι εξελίξεις, με σημαντικότερη εκείνη της δημιουργίας του ελληνικού βασιλείου, είχαν συμβάλει στην επανεπεξεργασία των θεωρήσεών τους, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους και δημιουργώντας νέα ερωτήματα και ωσμώσεις στη σκέψη τους, ακυρώνοντας σχήματα και διακρίσεις. Είναι χαρακτηριστική η πολύ ισχυρή επιβίωση του αρχαιοελληνικού παραδείγματος στον ρομαντισμό που αναδεικνύεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, παρά τις αντίθετες φωνές, ενώ από την άλλη πλευρά είναι σαφές ότι το πρόβλημα της ενότητας και της ταυτότητας του ελληνικού έθνους, στο πλαίσιο του νέου κράτους, απασχολούσε όλους τους λογίους της εποχής. Όπως σημείωναν οι εκδότες του *Φιλίστορος* στο εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τεύχους του περιοδικού (1861): *Πρέπει πρώτον τα μεν οπωσούν γνωστά μέρη της τρισχιλιετούς ιστορίας μας γνωστότερα να κατασταθώσιν, τα δε σκοτεινά να διαφωτισθώσιν.*³⁹ Υπενθυμίζω ότι το περιοδικό αυτό, το πρώτο ιστορικό περιοδικό στο ελληνικό κράτος —είχε προηγηθεί ο *Ελληνομνήμων* ή *Σύμμικτα Ελληνικά* του Ανδρέα Μουστοξύδη στην Κέρκυρα, το διάστημα 1843-1853—, προήλθε από αυτό το κλίμα. Εκδότες του ήταν ο Στ. Κουμανούδης, ο Δ. Μαυροφρύδης και ο μαθητής του Μπεκ Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος. Η αναγνώριση της συνεχούς

³⁹ Στέφανος Κουμανούδης, Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, Δημήτριος Μαυροφρύδης, «Πρόγραμμα», *Φιλίστωρ* Α' (1861), σ. 2.

πορείας του ελληνικού έθνους αποτελούσε κοινό τόπο, χωρίς όμως αυτό να ισοδυναμεί και με την αναγνώριση του Βυζαντίου ως ελληνικής αυτοκρατορίας.

Λίγα χρόνια πριν, το 1845, ο Κ. Ασώπιος και ο Θ. Μανούσης είχαν αναγγείλει την ελληνική έκδοση της σειράς των βυζαντινών συγγραφέων που εξέδιδε από το 1828 ο Νήμπορ στη Βόννη (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*). Στην αγγελία της έκδοσης οι δύο καθηγητές αναφέρονταν στις δυο γενικότερες περιόδους της ιστορίας του ελληνικού έθνους, την αρχαία και τη μέση ελληνική, που ξεκινούσε από τη μεταφορά της πρωτεύουσας στο Βυζάντιο έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Οι σύγχρονοι Έλληνες ήταν απόγονοι της γενιάς που έζησε κατά τη δεύτερη περίοδο, όταν διαμορφώθηκε η γλώσσα, οι νόμοι που ρυθμίζουν τον ιδιωτικό βίο, οι δοξασίες και τα έθιμα, όταν καθιερώθηκε η χριστιανική θρησκεία.

Έλειπε η αναφορά στο πολίτευμα. Ούτως ή άλλως, ήταν σαφής η αγωνιώδης προσπάθεια αναζήτησης των συνεχειών, καθώς το σχήμα της αναβίωσης παρουσιαζόταν πιο ασθενές στην προσπάθεια αντιμετώπισης θεωριών όπως εκείνες του Φαλμεράνερ: μέση ελληνική ιστορία, αλλά όχι βυζαντινή, συνέχεια λαού, αλλά όχι και ενσωμάτωση της Αυτοκρατορίας στην παράδοσή του. Ήταν χαρακτηριστικό, υπ' αυτή την έννοια, το σχήμα που δημιούργησε ο Κ. Ασώπιος στον πρυτανικό του λόγο για τον Μέγα Αλέξανδρο, το ακαδημαϊκό έτος 1855-1856. Τη συνέχεια που δημιουργούσε η ενσωμάτωση του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο εθνικό αφήγημα ακολουθούσε η πολιτισμική κυριαρχία επί των Ρωμαίων και κυρίως η μεταφορά του πολιτισμού στην Ευρώπη. Στις ιδεατές πολιτισμικές συνέχειες που δημιουργούσε ο Ασώπιος με κύριο άξονα ακριβώς την εκπολιτιστική δύναμη του ελληνισμού, η σειρά ήταν αρχαία Ελλάδα - Μέγας Αλέξανδρος - Ρώμη και όχι Βυζάντιο αλλά Ευρώπη, στόχος και του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ακόμη και εάν το Βυζάντιο αναγνωριζόταν ως ο χώρος όπου συνέχισε να ζει το ελληνικό έθνος, ήταν σαφές ότι η καρδιά του, η εκπολιτιστική δηλαδή δύναμή του, χτυπούσε στην Ευρώπη: *Μετά τον πρώτον πολιτισμόν του κόσμου, τον καθαρόν ελληνικόν, επήλθεν ο δι' Αλεξάνδρου, ελληνικός τε και μακεδονικός, ευρύτερος του πρώτου. Μετ' αυτόν ήλθεν ο ρωμαϊκός, ευρύτερος μεν ίσως, βεβαίως δε συνέχεια του δευτέρου ων. Μετά ταύτα ο ευρωπαϊκός, πάντων των προηγουμένων ευρύτερος. Εις πάντας τούτους τι συνετέλεσεν η Ελλάς; Η Ελλάς, κύριοι, εδοξάσθη μόνη και καθ' εαυτήν, πολιτικώς τε και επιστημονικώς, εν τω πρώτω, όλου του λοιπού κόσμου υπό βαρβαρότητος*

καλυπτομένου, πράγμα το οποίον ούτε δυνατόν ούτε ευκτόν είναι να επανέλθη· εδοξάσθη κατ' άμφω εν τω δευτέρω διά του Αλεξάνδρου ος εξύπνισε την Ανατολήν, εδοξάσθη εν τω ρωμαϊκώ επιστημονικώς, υπόδουλος μεν, αλλά διδάσκαλος γενομένη των κρατούντων. Δεν έμεινεν άδοξος εν τω ευρωπαϊκώ, ως πολικός αστήρ διά των αθανάτων συγγραμμάτων των εαυτής υιών βοηθήσασα την Ευρώπην ίνα εξέλθη της παχυλής απαιδευσίας και βαρβαρότητος.⁴⁰ Η αναφορά στην έκδοση των βυζαντινών κειμένων από τον Νήμπουρ προσθέτει και άλλη μια συνιστώσα: εκείνη της σχέσης με την ξένη, ιδιαίτερα τη γερμανόφωνη, επιστημονική σκέψη, την οποία οι «διαφωτιστές» παρακολουθούσαν, μεταβάλλοντας και αυτή τη σκέψη και σταδιακά τις θέσεις τους.

Η επικράτηση της ιδεολογίας της αδιάσπαστης εθνικής συνέχειας και η πλήρης ενσωμάτωση του Βυζαντίου μετέτρεψαν, κάποτε, αναδρομικά τους διαφωνούντες σε εξαρχής «ηττημένους». Ο κίνδυνος που ελλοχεύει σε μια τέτοια αντιμετώπιση είναι η υποβάθμιση της μελέτης των όρων με τους οποίους διεξήχθη η σύγκρουση και των κοινών τόπων, των παραδοχών που την επέτρεψαν: η ενδυνάμωση του ελληνικού κράτους και η ανάγκη διεύρυνσής του αποτελούν αιτούμενα της εποχής, τα οποία από διαφορετικούς δρόμους ενστερνίζονταν όλοι, συγκροτώντας ένα στέρεο οπλοστάσιο από το οποίο συχνά, και κάποτε αντιφατικά, εξοπλίζονταν. Σε αυτό το πλαίσιο είναι ανάγκη επίσης να μελετηθούν οι διαφορετικές χρονικές στιγμές αυτής της πορείας. Η *φατρία των κοκκίνων* διέθετε σαφώς διαφορετική δυναμική στην τρίτη ή στην τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα από ό,τι στην έβδομη, όταν πλέον έχουν εμπεδωθεί μια σειρά χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους και όταν οι βαλκανικοί εθνικισμοί δημιουργούν μια νέα δυναμική στην οποία δείχνουν να υποκύπτουν.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η θεώρηση της επικράτησης της *ζαμπελοπαπαρρηγοπούλειου* (όπως την ονόμασε ο Στ. Κουμανούδης) σχολής ως μονόδρομου, χωρίς παρεκκλίσεις ή διαφοροποιήσεις, ακυρώνει τον ενεργό ρόλο και την επίδραση των συγκεκριμένων λογίων. Η εκ των υστέρων ανάγνωση της δράσης τους —στο φως των όσων επακολούθησαν και των συσχετισμών που διαμορφώθηκαν—, εκτός του ότι δεν αποδίδει με ακρίβεια τη σημασία αυτών των ρευμάτων σκέψης στην εποχή τους, ταυτόχρονα αποδυναμώνει την ερμηνεία όσων τελικά κυριάρχησαν, καθώς τα αποκόπτει

⁴⁰ Πρωτανικοί λόγοι 1855-1856, σ. 72.

από τους όρους παραγωγής τους, από το πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, συγκρούστηκαν και μπολιάστηκαν. Οι συγκεκριμένοι λόγιοι με τη συμμετοχή τους στη δημόσια διοίκηση και σε ένα πλήθος συλλογικών μορφωμάτων συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ταυτότητας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους: η παρουσία, λόγου χάρη, του Στ. Κουμανούδη στην Αρχαιολογική Εταιρεία υπήρξε καθοριστική για τη λειτουργία του κορυφαίου αυτού θεσμού της αρχαιολογίας επί σαράντα περίπου χρόνια. Οι «ύστεροι διαφωτιστές» υπηρέτησαν με ζέση το όραμα της διεύρυνσης του ελληνικού βασιλείου, συναινώντας με τις όποιες διαφοροποιήσεις στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, εκτός και εντός Πανεπιστημίου. Από την άλλη πλευρά, με τη μαχητική τους στάση και το υψηλό κύρος που διέθεταν, επηρέασαν καθοριστικά τις διαδικασίες και επιβράδυναν σημαντικά την πλήρη ενσωμάτωση της βυζαντινής στην ιστορία του ελληνικού έθνους, τουλάχιστον στην ιστοριογραφική παραγωγή της εποχής.

5. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Ο Σπυρίδων Λάμπρος (1859-1919) αποτελεί αναμφίβολα τον σημαντικότερο Έλληνα ιστορικό του τέλους του 19^{ου} αιώνα, με τις πλέον συγκροτημένες ιστορικές σπουδές, πρόσωπο κλειδί για τη συγκρότηση της ελληνικής ιστορικής επιστήμης.⁴¹ Προερχόταν από ένα περιβάλλον γεμάτο πνευματικές και ιστορικές ανησυχίες. Πατέρας του ήταν ο χρυσοχός και επιφανής νομισματολόγος Παύλος Λάμπρος και ανάδοχός του ο ιστορικός Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος ζούσε στην Κέρκυρα, όπου γεννήθηκε και πέρασε τα παιδικά του χρόνια ο Λάμπρος ώσπου να έλθει στην Αθήνα. Το 1865 ίδρυσε μαζί με τα αδέρφια του τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα δημόσια πνευματική ζωή. Ο Λάμπρος φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1867-1871) και συνέχισε με μεταπτυχιακές σπουδές στα Πανεπιστήμια του Βερολίνου και της Λειψίας (1872-1875), όπου έγινε διδάκτορας με την εργασία του για τους οικιστές των ελληνικών αποικιών.⁴² Σε μια εποχή όπου στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια κυριαρχούσε η ιστορική «πρωσική» σχολή, ο Λάμπρος παρακολούθησε συστηματικά μαθήματα επιφανών εκπροσώπων της, όπως ο Θεόδωρος Μόμμσεν, ο Ντρώζεν, ο Χάινριχ φον Τράιτσκε, ο Βίλχελμ Βάπτενμπαχ καθώς και ο Ερνέστος Κούρτιος. Μετά το πέρας των σπουδών του επισκέφθηκε για μια τριετία βιβλιοθήκες της Ολλανδίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Αγγλίας και της Ιταλίας μελετώντας ελληνικά χειρόγραφα.

Ο Λάμπρος διορίστηκε υφηγητής Ιστορίας, το 1877, στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών. Ο νεαρός υφηγητής επέδειξε έντονη διδακτική δραστηριότητα, αντίθετη με τη συνήθη πρακτική των συναδέλφων του, ιδιαίτερα στη Φιλοσοφική Σχολή. Προσέφερε πλήθος μαθημάτων ελληνικής, κυρίως αρχαίας ιστορίας: ιστορία του αρχαίου ελληνισμού, του αιώνα του Περικλή και για ένα εξάμηνο ιστορία της δυναστείας των

⁴¹ Για τον Λάμπρο βλ. Effi Gazi, "Scientific" National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920), Frankfurt am Main 2000, Γ. Χαριτάκης, «Σπυρίδων Λάμπρος- Άννα Λάμπρου»: Εις μνήμη Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1935, σ. γ'-ιδ' και Δ.Σ. Μπαλάνος, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος (1851-1919), Ηπειρωτικά Χρονικά. Παράρτημα δεύτερον- Βιογραφικόν, 1928, σ. 1-32.

⁴² Σπυρίδων Λάμπρος, Τα κατά τους οικιστάς των παρ' Έλλησι αποικιών και τας αυτοίς απονεμομένας τιμάς. *Dissertatio inauguralis historica*, Λειψία 1873.

Κομνηνών. Δίδαξε ακόμη ακαδημαϊκά για πρώτη φορά μάθημα το οποίο αναφερόταν στις πηγές της ελληνικής ιστορίας. Η σημαντικότερη καινοτομία όμως ήταν άλλη: ο Λάμπρος ζήτησε και πήρε την άδεια από την Σχολή -ως υφηγητής δεν είχε το δικαίωμα να διδάξει φροντιστηριακά- να προσφέρει επιγραφική και παλαιογραφία για τα βυζαντινά και νεότερα χρόνια- μάθημα που σύμφωνα με τον υφηγητή απαίτησαν οι φοιτητές. Το 1886 ο Λάμπρος εξελέγη καθηγητής στην Αρχαία Ιστορία. Ως έκτακτος (1887-1891) και στη συνέχεια ως τακτικός καθηγητής της Ιστορίας των αρχαίων λαών ή της Αρχαίας ιστορίας αφιέρωσε τη διδασκαλία του στην αρχαιότητα, παγκόσμια και ελληνική. Δίδαξε ρωμαϊκή ιστορία, ιστορία των αρχαίων ανατολικών εθνών και αυτοτελή μαθήματα για συγκεκριμένες περιόδους της αρχαίας ελληνικής ιστορίας: *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος από των Περσικών Πολέμων μέχρι της εις τους Ρωμαίους καθυποτάξεως*, *Ιστορία Αλεξάνδρου του Μεγάλου, διαδόχων και επιγόνων*, *Ιστορία των Περσικών Πολέμων*, *Ιστορία ελληνικών αποικιών*. Ήταν ο πρώτος και μόνος διδάσκων στον 19^ο αιώνα που δίδαξε για δύο έτη *Ιστορική γεωγραφία της Ελλάδος* (1889-1891), ιστορία του πολιτισμού (*Ιστορία του κρητικού και μυκηναίου πολιτισμού*, 1904-1905) και *Ιστορία των πηγών της ελληνικής ιστορίας* (υπονοώντας κυρίως την αρχαία). Το μεγαλύτερο όμως μέρος της πανεπιστημιακής του διδασκαλίας αφιερώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον θεσμό που ο ίδιος εισήγαγε: το Ιστορικό Φροντιστήριο.

Ο Λάμπρος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στους πανεπιστημιακούς κύκλους. Εξελέγη δύο φορές από τους συναδέλφους του κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής (1893-1894, 1912-1913) και πρύτανης του Πανεπιστημίου (1904-1905, 1911-1912). Το 1905 διοργάνωσε τις προπαρασκευαστικές εργασίες για τη διεξαγωγή του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου στην Αθήνα, ενώ το 1912 συμμετείχε στη διοργάνωση του ΙΣΤ' συνεδρίου των Ανατολιστών, όπου και έλαβε χώρα ο εορτασμός για τα 75 χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Υπήρξε αντιπρόσωπος του Πανεπιστημίου σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και εκδηλώσεις στην Ευρώπη. Πέρα από τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» συμμετείχε στην ίδρυση και διοίκηση πολλών επιστημονικών συλλόγων, ανάμεσα στους οποίους η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία.

Παράλληλα με την πανεπιστημιακή και επιστημονική του δραστηριότητα, ο Λάμπρος είχε εντονότατη παρουσία στο δημόσιο βίο. Συμμετείχε στην οργανωτική επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, ενώ διετέλεσε και γενικός γραμματέας της

επιτροπής διοργάνωσής τους, από το 1901. Υπήρξε ακόμη πρόεδρος της Επιτροπής των Ηπειρωτών (1907). Η συμμετοχή του στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εθνικής Εταιρείας και η ενεργός ανάμειξή του στον πόλεμο του 1897⁴³ αποτέλεσε το μείζον έως τότε γεγονός στην εμπλοκή του στη δημόσια ζωή, προκαλώντας πολλές αρνητικές κριτικές. Ανάμεσά τους και εκείνη του τότε πρωθυπουργού Θεοδώρου Δηληγιάννη, ο οποίος σε μεταγενέστερη συζήτηση για τα αίτια του πολέμου στη Βουλή κατηγόρησε τον Σπ. Λάμπρο ότι αναμείχθηκε στην εξωτερική πολιτική υποκινώντας τους φοιτητές σε πολεμική δράση, με λόγο που τους απηύθυνε με αφορμή τις διώξεις των Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στα χρόνια του Διχασμού, συγκεκριμένα στις 27 Σεπτεμβρίου 1916, ο Λάμπρος, γνωστός για τη φιλοβασιλική του τοποθέτηση, ορκίστηκε πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας. Οι ραγδαίες εξελίξεις (αποκλεισμός του Πειραιά από τα συμμαχικά στρατεύματα, διωγμοί των βενιζελικών, το «ανάθεμα» του Ελ. Βενιζέλου στην Αθήνα) και η ισχυροποίηση του φιλοσυμμαχικού στρατοπέδου οδήγησαν στην παραίτησή του, τον Απρίλιο του 1917. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα, σχημάτισε κυβέρνηση και προέβη σε ευρύτατες εκκαθαρίσεις. Ήδη ο καθηγητής της Ιστορίας, όπως και άλλα εξέχοντα φιλοβασιλικά στελέχη, είχε τεθεί υπό περιορισμό, ενώ τον Αύγουστο παραπέμφθηκε σε δίκη με τον νόμο «Περί ευθύνης υπουργών». Απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο, η περιουσία του δημεύθηκε, εξορίστηκε στην Ύδρα και στη συνέχεια στη Σκόπελο, όπου και αρρώστησε. Επέστρεψε στην Αθήνα υπό καθεστώς επιτήρησης και πέθανε στην Κηφισιά την 23η Ιουλίου 1919.

Πολυπράγμων και πολυγραφότατος, ο Λάμπρος δημοσίευσε πλήθος μικρών και μεγαλύτερων μελετών, πηγών, ανακοινώσεων σε συνέδρια, μεταφράσεων και βιβλιοκρισιών. Το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων και της έρευνάς του επικεντρώθηκε στη βυζαντινή και νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ πολύ μικρότερο στην αρχαία ιστορία, ιδιαίτερα στην ελληνική. Το πιο ενδιαφέρον και καινοτόμο μέρος της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας αφιερώθηκε στο φροντιστήριο, θεσμό τον οποίον θεώρησε ιδιαίτερα

⁴³ Τον Δεκέμβριο του 1895 εντάχθηκε στους κόλπους της Εθνικής Εταιρείας ο Γ. Σωτηριάδης, ο δεύτερος πολίτης που δέχθηκαν οι στρατιωτικοί που την είχαν ιδρύσει, ενώ ακολούθησαν μερικούς μήνες αργότερα ο Λάμπρος και ο Νικόλαος Πολίτης. Και οι τρεις συμμετείχαν στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας, ο Λάμπρος ως δεύτερος αντιπρόεδρος, καθώς και σε μυστικές αποστολές για την επίτευξη των στόχων της. Βλ. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από*

ως προαπαιτούμενο για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, σύμφωνα και με τα ευρωπαϊκά παράλληλα.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Με βάση και τη διεθνή εμπειρία οργανώθηκε ο κανονισμός του Ιστορικού Φροντιστηρίου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Παρά την εισαγωγή στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας από τον Σπ. Λάμπρο το 1878, μόλις μία δεκαετία αργότερα, το 1888, με βασιλικό διάταγμα, προστέθηκαν οι ιστορικές ασκήσεις στο πρόγραμμα του Φιλολογικού Φροντιστηρίου. Σκοπός τους ήταν η εκγύμναση των φοιτητών στη χρήση των πηγών και η προετοιμασία τους για τη διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση. Ειδικότερα για τους πρωτοετείς και δευτεροετείς φοιτητές προβλεπόταν η εκμάθηση της επιγραφικής και παλαιογραφίας και οι ασκήσεις σε διάφορα συστήματα χρονολόγησης. Οι φοιτητές των άλλων ετών εξασκούσαν στην έρευνα ειδικών ιστορικών ζητημάτων από τις πηγές και στην εκμάθηση της μεθόδου της διδασκαλίας της ιστορίας. Το Φροντιστήριο ήταν υποχρεωτικό για όλους τους φοιτητές του Φιλολογικού Τμήματος. Διδάσκων οριζόταν ο αρχαιότερος καθηγητής Ιστορίας, που αμειβόταν με ειδικό επιμίσθιο, ενώ ήταν υποχρεωμένος να συντάσσει ετήσιο απολογισμό των μαθημάτων του προς τον πρύτανη. Το μέτρο τηρήθηκε σποραδικά έως τη δεκαετία του 1910.

Παρά τη θεσμοθέτησή του, το Ιστορικό Φροντιστήριο ξεκίνησε τη λειτουργία του μόλις το 1891-1892, καθώς ο έως τότε αρχαιότερος καθηγητής Ιστορίας, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον να το διευθύνει. Το χειμερινό εξάμηνο 1890-1891 ο Παπαρρηγόπουλος δίδαξε για τελευταία φορά *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Τα επόμενα χρόνια ο Λάμπρος δίδαξε *Ιστορικά ασκήσεις*. Φροντιστηριακή διδασκαλία πρόσφεραν και οι άλλοι δυο καθηγητές Ιστορίας ο Παύλος Καρολίδης και ο Δημήτριος Πατσόπουλος. Το πλέον, όμως σημαντικό και συνδεδεμένο με τα ευρωπαϊκά αντίστοιχα ήταν εκείνο του Σπ. Λάμπρου, ενώ των άλλων δυο αποτέλεσε προέκταση κατά κύριο λόγο των μαθημάτων τους, χωρίς κάποια ερευνητική διάσταση.

την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, γ' έκδ., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 38-39.

Ο «ΘΑΥΜΑΣΤΟΣ» ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ:
ΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ

Ο Λάμπρος συνέδεσε και ως υφηγητής και ως καθηγητής τη φροντιστηριακή του εργασία με πρωτότυπο αρχειακό υλικό. Το ακροατήριό του αποτελούνταν από τριτοετείς και τεταρτοετείς φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής, ενώ μνημονεύεται, όπως και στο φροντιστήριο του Καρολίδη, η μεμονωμένη παρουσία μικρού αριθμού φοιτητών της Θεολογικής. Σύμφωνα με τον πολυσέλιδο απολογισμό του φροντιστηρίου του, που δημοσιεύθηκε στον πρυτανικό απολογισμό του 1899-1900, σκοπός της διδασκαλίας του ήταν η άσκηση των φοιτητών στις βοηθητικές επιστήμες της ιστορίας και η εισαγωγή τους στην ιστορική μέθοδο και στην επιστημονική αυτενέργεια. Η φροντιστηριακή διδασκαλία ήταν απαραίτητη, στο μέτρο όπου οι απόφοιτοι των Γυμνασίων προσέρχονταν στο Πανεπιστήμιο ακατάρτιστοι, χωρίς να γνωρίζουν πώς να αποκτήσουν επικουρικές γνώσεις.⁴⁴

Ο Λάμπρος δίδαξε ασκήσεις συστηματικής χρονολόγησης, μελέτη μεσαιωνικών επιγραφών και χαραγμάτων, ανάγνωση και ερμηνεία χειρογράφων, σύνταξη καταλόγου κωδίκων από μοναστηριακές, σχολικές και άλλες βιβλιοθήκες της Αθήνας, εκτός της Εθνικής Βιβλιοθήκης, προετοιμασία πηγών προς έκδοση. Παράλληλα παρέδιδε και υποδειγματική διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο ελληνικό σχολείο και στο γυμνάσιο. Πραγματοποίησε ασκήσεις για μέτρα και σταθμά, καθώς και ασκήσεις οικοσημολογίας (εραλδικής), νομισματικής και γεωγραφίας. Πέρα από αυτές, δίδαξε και ασκήσεις ονοματολογίας ελληνικών τόπων, καθώς και οικογενειακών ονομάτων, βυζαντινών και νεότερων. Οι κύριες, όμως, ασκήσεις που πρόσφερε ήταν χρονολογικές και παλαιογραφικές.

Οι χρονολογικές ασκήσεις σκόπευαν στη γνώση των χρονολογικών συστημάτων και αφορούσαν το σύνολο της πορείας του ελληνικού έθνους. Δίπλα στις ασκήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση των Ολυμπιακών Αγώνων, εξεταζόταν η «από Κτίσεως Κόσμου» διήγηση των βυζαντινών χρονικογράφων, καθώς και η χρονολόγηση του Πάσχα (διασώζονται και σχετικοί έντυποι πίνακες). Σε επόμενο στάδιο, οι φοιτητές ασκούνταν στην διόρθωση εσφαλμένων χρονολογήσεων ή στην χρονολόγηση ανεκδότων

⁴⁴ Πρυτανικοί λόγοι 1899-1900, σ. 115.

κειμένων. Στο πλαίσιο αυτό ο Λάμπρος συνεργάστηκε με φοιτητές του για τη χρονολόγηση του βραχέως χρονικού του Δούκα, με βάση χειρόγραφα που είχε συλλέξει ο ιστορικός από διάφορες βιβλιοθήκες. Εκτός από την Εθνική Βιβλιοθήκη, οι φοιτητές ασκούνταν στη βιβλιοθήκη της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, ενώ με άδεια της γαλλικής κυβέρνησης η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας έστειλε αντίγραφα χειρογράφων παρόμοιων χρονικών.

Οι παλαιογραφικές ασκήσεις αποσκοπούσαν, πέρα από την ανάγνωση των χειρογράφων, στην καταγραφή, στη μελέτη και στην έκδοση τους. Οι φοιτητές ασκούνταν, ακόμη σε βιβλιογραφικές ασκήσεις, εκ των οποίων η σημαντικότερη ήταν η συγκρότηση της βιβλιογραφίας του «ιερού αγώνος», της Επανάστασης του 1821, η οποία περιελάμβανε βιβλία, φυλλάδια, άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες. Για το σκοπό αυτό τυπώθηκαν ειδικά βιβλιογραφικά δελτία, σύμφωνα με το υπόδειγμα γερμανικού περιοδικού και σχετικών εγχειριδίων. Σημειώνω ενδεικτικά, ότι κατά το ακαδημαϊκό έτος 1894-1895, οι φοιτητές του φροντιστηρίου του, σύμφωνα με τον απολογισμό του Λάμπρου, συμπλήρωσαν περισσότερα από 1200 δελτία.

Ο Λάμπρος χρησιμοποίησε για πρώτη φορά σε διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο φωτογραφημένα χειρόγραφα και κώδικες από ξένες βιβλιοθήκες και αρχεία. Αναπαρήγαγε ακόμη σε πολλαπλά lithογραφημένα αντίτυπα προς χάριν των φοιτητών του χρονολογικές και παλαιογραφικές ασκήσεις (διασώζονται κάποια στο Αρχείο Λάμπρου στη Φιλοσοφική Σχολή), υλικό νέο για τη διδασκαλία της ιστορίας. Ο Λάμπρος συνόδευσε τόσο την ακαδημαϊκή όσο και τη φροντιστηριακή διδασκαλία του με ευρύ εποπτικό υλικό: χάρτες, φωτεινές διαφάνειες (σλάιτς), φωτογραφίες χειρογράφων και κωδίκων. Τη γενικότερη πίστη του στην εξέλιξη της τεχνολογίας και στη βοήθεια που αυτή προσέφερε στην ιστορική έρευνα εξέφρασε και από το πλέον επίσημο βήμα, εκείνο του πρύτανη, το 1905.

Το φροντιστήριό του Λάμπρου ήταν το μόνο από τα ιστορικά φροντιστήρια για το οποίο προβλεπόταν κονδύλι με σκοπό την αγορά εγγράφων και πινάκων. Η βιβλιοθήκη του ήταν εξαιρετικά πλούσια συγκριτικά με τις υπόλοιπες φροντιστηριακές βιβλιοθήκες. Το 1914 περιελάμβανε γύρω στους 360 τίτλους, εκ των οποίων οι 200 περίπου προέρχονταν από τη βιβλιοθήκη του Δ. Πατσόπουλου. Στους υπόλοιπους (περίπου 150) τίτλους περιλαμβάνονταν πρόσφατες εκδόσεις που είχαν σχέση με τη

μελέτη της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιστορίας, καθώς και με την αρχειακή εργασία. Ανάμεσά τους υπήρχαν ακόμη 40 περίπου περιοδικές εκδόσεις, στη γερμανική, ιταλική, γαλλική και ελληνική γλώσσα, ξενόγλωσσα (κυρίως γερμανόφωνα) εγκυκλοπαιδικά λεξικά, κατάλογοι αρχαίων και μεσαιωνικών πηγών, συλλογές παπύρων, αρχαίοι συγγραφείς, εκτεταμένη σειρά έργων του ίδιου του καθηγητή.

Οι φοιτητές του φροντιστηρίου του Λάμπρου για πρώτη φορά εργάστηκαν εντός και εκτός Πανεπιστημίου καταγράφοντας πηγές, συντάσσοντας καταλόγους, μελετώντας χειρόγραφα. Στο πλαίσιο του φροντιστηριακού του μαθήματος δίδαξε τα ακόλουθα μαθήματα: *Σύνταξις καταλόγων των χειρογράφων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών, φροντιστηριακώς και Χρονολογικαί ασκήσεις εν τω φρονιστηρίω καί αρχειακαί μελέται εν τω αρχείω της Ιστορικής καί Εθνολογικής Εταιρείας*. Κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής τους δίπλα στον Λάμπρο οι φοιτητές μελετούσαν όλα τα είδη των χειρογράφων – διαχώριζε τις επιγραφές, γιατί ήταν γραμμένες σε σκληρό υλικό–, παπύρους, βυζαντινά χρυσόβουλα, οθωμανικά έγγραφα. Στις σχετικές παραδόσεις του για την ιστορία της βιβλιοθήκης και τους ρυθμούς της γραφής ενσωμάτωνε τη βυζαντινή περίοδο. Ο Λάμπρος στα μαθήματα της ελληνικής γραφογνωσίας κάλυπτε ευρύτατο φάσμα χειρογράφων από την αρχαιότητα έως τα πρόσφατα χρόνια.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συμβολή του Λάμπρου στην καθιέρωση των φοιτητικών εκδρομών. Οι φοιτητές επισκέπτονταν τόπους αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος με τη συνοδεία καθηγητών, οι οποίοι τους ξεναγούσαν με σχετικές ομιλίες. Τις εκδρομές εισήγαγε ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος ως μέσο ιστορικής διδασκαλίας στη μέση εκπαίδευση, ενώ η πρώτη εκδρομή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών πραγματοποιήθηκε από τον Σπ. Λάμπρο στη Σαλαμίνα, στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Προορισμοί τέτοιων εκδρομών ήταν συνήθως τοποθεσίες κοντινές στην Αθήνα (Αίγινα, Λαύριο, Σούνιο, Μαραθώνας, Αχαρνές, Ναύπλιο, Μυκήνες, Τίρυνθα, Πάτρα, Πύργος, Ολυμπία), μέρη συνδεδεμένα κατά κύριο λόγο με την αρχαία Ελλάδα ή με τις μάχες του 1821.

Η σύνδεση του Λάμπρου με τους φοιτητές, ο τρόπος οργάνωσης του φροντιστηρίου του, η χρήση του αρχειακού υλικού, παραπέμπουν στον θεσμό του ιστορικού φροντιστηρίου όπως διαμορφώθηκε στη Γερμανία και στη Γαλλία, καθώς ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας, περισσότερο από όλους τους συναδέλφους του,

επιχείρησε να οργανώσει το φροντιστήριο του εγγύτερα στη δυτική εμπειρία. Η πρόθεσή του εντασσόταν στο ευρύτερο πρόγραμμά του για τη συγκρότηση μιας ελληνικής ιστορικής επιστήμης η οποία θα ανταποκρινόταν στα ευρωπαϊκά αντίστοιχα, υπηρετώντας παράλληλα τα εθνικά «δίκαια». Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος, σε συνδυασμό με τη φροντιστηριακή διδασκαλία και το διδακτικό του έργο, αλλά και πέρα από αυτά, προχώρησε σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, πρωταγωνιστώντας στη διαμόρφωση ενός νέου κλίματος στην ιστορία και ιστοριογραφία, συνδέοντας άρρηκτα τις ιστορικές σπουδές με το Πανεπιστήμιο.

6. Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΣΧΗΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Ένα εκτεταμένο τμήμα της δραστηριότητάς του Σπ. Λάμπρου αφιερώθηκε στον εντοπισμό και στην καταγραφή αρχειακών και έντυπων τεκμηρίων, τα οποία είτε εξέδωσε αυτούσια είτε τα χρησιμοποίησε ως πηγές στη συγγραφή ιστορικών μελετών. Η ενασχόληση του με τις πηγές εντάσσεται σε ένα συνολικότερο ενδιαφέρον, το οποίο, σε αντιστοιχία με τα ευρωπαϊκά παράλληλα, αναπτύχθηκε σταδιακά κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο ελληνικό βασίλειο. Οι πρώτες αναζητήσεις, κατά κύριο λόγο χειρογράφων, ξεκίνησαν από ξένους και έλληνες ερευνητές, ενώ υπήρξε και επιλεκτική ενίσχυση των προσπαθειών αυτών από κρατικούς φορείς. Σημείο αιχμής αποτέλεσε η Επανάσταση του 1821, για τα τεκμήρια της οποίας εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς έντονο ενδιαφέρον, ως το πλέον ένδοξο γεγονός της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Προηγήθηκε η Βουλή των Ελλήνων, ενώ το 1882 η ίδρυση από ιδιώτες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΙΕΕΕ) αποτέλεσε σημαντική τομή στις σχετικές προσπάθειες. Η Εταιρεία περιελάμβανε στους στόχους της, σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη, *την περισυναγωγήν ιστορικής και εθνολογικής ύλης και αντικειμένων, συντελούντων εις διαφώτισιν της μέσης και νεωτέρας ελληνικής ιστορίας και φιλολογίας, του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού και σύστασιν μουσείου και αρχείου περιλαμβάνοντος τα τοιαύτα μνημεία του εθνικού βίου.*⁴⁵ Στα ιδρυτικά της μέλη συγκαταλέγονταν γνωστοί πανεπιστημιακοί (Σπ. Λάμπρος, Νικόλαος Πολίτης, Γ. Κρέμος, Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος), λόγιοι όπως ο Τιμολέων Αμπελάς, ο Δημήτριος Καμπούρογλου, ο Τιμολέων Φιλήμων, ο ποιητής Γεώργιος Δροσίνης, ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος κ.ά. Επρόκειτο κατά κύριο λόγο για τους εκπροσώπους μιας νεότερης γενιάς, η οποία, στη λογική της διδασκαλίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου, στράφηκε στη μελέτη της ενιαίας και συνεχούς εθνικής ιστορίας σε όλες της τις εκφάνσεις, εμπνεόμενη κυρίως από τα βυζαντινά και μεταγενέστερα χρόνια. Η λογοτεχνία, οι εικαστικές τέχνες, νέοι επιστημονικοί κλάδοι όπως η λαογραφία και η γλωσσολογία «ανακάλυψαν» ως

⁴⁵ Βλ. και Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*,

πεδίο μελέτης και έμπνευσης την υπόλοιπη, πλην αρχαιότητας, ελληνική ιστορία, αντιμετωπίζοντάς την κυρίως ως εθνική, προγονική κληρονομιά. Η δράση της ΙΕΕΕ άνοιγε διαύλους για τη διάχυση των θέσεων του Λάμπρου και των άλλων μελών της Εταιρείας σχετικά με τη συγκρότηση του σώματος των πηγών της ελληνικής ιστορίας.

Οι καταστατικοί στόχοι της ΙΕΕΕ οδήγησαν το 1884 στην πρώτη ιστορική έκθεση κειμηλίων για την Επανάσταση του 1821, σε ένα συμβάν από εκείνα που συγκροτούν τη δημόσια ιστορική μνήμη και το οποίο αποτέλεσε την αφορμή για τη σύσταση του σχετικού μουσείου και αρχείου. Το 1895 η Εθνική Βιβλιοθήκη συγκρότησε το Ιστορικό Αρχείο της, με πρωτοβουλία του επιμελητή χειρογράφων Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου, στο οποίο συγκεντρώθηκαν σημαντικότερα τεκμήρια για το 1821.

Ο Λάμπρος, στο πνεύμα των ημερών, εκδήλωσε εντονότατο ενδιαφέρον για την αναζήτηση πηγών. Ο κύριος όγκος αφορούσε τη βυζαντινή και νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ απαρτιζόταν κυρίως από αρχεία, έντυπα, χειρόγραφους κώδικες, έγγραφα. Πέρα από την τρίχρονη παραμονή του στο εξωτερικό αμέσως μετά το τέλος των σπουδών του, ο ιστορικός είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί πολλές φορές στη συνέχεια βιβλιοθήκες και αρχεία, μονές και ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, συνοδευόμενος συχνά από φοιτητές του. Σημειώνω ιδιαίτερα την αποστολή του Λάμπρου για την καταλογογράφηση των χειρογράφων στις μονές του Αγίου Όρους, η οποία συντελέστηκε με χρηματοδότηση της Βουλής των Ελλήνων. Η αποστολή αυτή είχε πρότυπο αντίστοιχες πρωτοβουλίες στη Δυτική Ευρώπη, ενώ η έκθεση του Λάμπρου προς τη Βουλή με τα πρώτα αποτελέσματα των ερευνών μεταφράστηκε και στα γερμανικά.

Ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας εργάστηκε συστηματικά στον εντοπισμό και στη δημοσίευση πηγών και ανέκδοτων έργων. Πέρα από τις αυτοτελείς εκδόσεις δημοσίευσε πλήθος εγγράφων σε περιοδικές εκδόσεις, ιδιαίτερα στο *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*. Η πλειονότητα, όμως, των εγγράφων που είχε συγκεντρώσει δημοσιεύθηκε στις σελίδες του περιοδικού *Νέος Ελληνομνήμων*, που εξέδιδε από το 1904 ως τον θάνατό του. Ο τίτλος του περιοδικού παρέπεμπε σαφώς στο πρώτο ελληνικό ιστορικό περιοδικό που είχε κυκλοφορήσει στα Επτάνησα, τον *Ελληνομνήμονα*, με

εκδότη τον ανάδοχο του Λάμπρου, Ανδρέα Μουστοξύδη. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις του περιοδικού, το πρώτο σύγχρονο ιστορικό περιοδικό, το οποίο ήταν αφιερωμένο προγραμματικά στο Βυζάντιο και στη νεότερη ελληνική ιστορία, υπογράφονταν από τον εκδότη του. Σύμφωνα και με την παράδοση του *Ελληνομνήμονα*, αλλά και με τις πρακτικές του πλέον γνωστού βυζαντινολογικού περιοδικού *Byzantinische Zeitschrift*, στους 21 τόμους του περιοδικού –13 όσο ζούσε ο Λάμπρος και άλλοι 8 που εκδόθηκαν από τα κατάλοιπά του– δημοσιεύθηκαν πρωτογενείς πηγές, κατάλογοι βιβλιοθηκών και αρχείων, βιβλιοκρισίες, μεταφράσεις κ.ά.

Το ενδιαφέρον του Λάμπρου για την αρχαιολογική έρευνα αποτυπώθηκε και στις προσπάθειές του για την ίδρυση δημόσιου αρχείου, οι οποίες συντέλεσαν το 1914 στην ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ). Το 1916, όντας πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας, προχώρησε σε μια σειρά από ρυθμίσεις για την ενίσχυση της πατρώας ιστορίας: δημιουργία προγράμματος προστασίας μεσαιωνικών μνημείων, οικονομική ενίσχυση ανασκαφών στην Πελοπόννησο για βυζαντινά και νεότερα μνημεία, εμπλουτισμός των συλλογών των ΓΑΚ και του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

Ο Λάμπρος συνέχισε τη μακρά παράδοση της γερμανικής ιστοριογραφίας, που εκκινούσε από τον Σαβινιού, συνέχιζε στον Ράνκε και κατέληγε στους δασκάλους του της Πρωσικής σχολής, όπως ο Ντρώζεν και ο Μόμμσεν. Δημοσίευσε αυτούσιες ή στήριξε τις μελέτες του σε πλήθος πηγών, συνδυάζοντας την ιστορική έρευνα με το εθνικό συμφέρον. Ο εντοπισμός των πηγών της εθνικής ιστορίας αποτελούσε υποχρέωση του ιστορικού. Στην περίπτωση του Αγίου Όρους, λόγου χάρι, η αποστολή του έλληνα ερευνητή ήταν η πλέον ενδεδειγμένη, καθώς εκείνος μπορούσε να αντέξει το κλίμα της περιοχής, να γίνει δεκτός θετικά από τους μοναχούς λόγω της «εθνικής φιλοτιμίας» τους και κυρίως να φροντίσει μέσω των χειρογράφων τη διαλεύκανση των *μοιραίων εκείνων χρόνων της πατρίου ιστορίας, οίτινες πρέπει να μελετώνται τόσω συμπαθέστερον, όσο κακοδαιμονέστεροι υπήρξαν*.⁴⁶

⁴⁶ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Εκθεσις Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου δ.φ. υφηγητού προς την Βουλήν των Ελλήνων περί της εις το Άγιον Όρος αποστολής αυτού κατά το θέρος του 1880*, Αθήνα, Τυπογραφείον του Αιώνας, 1880, σ. 8.

Με τη δημοσίευση των συγκεκριμένων κειμένων ο Λάμπρος συντέλεσε σημαντικά στη συγκρότηση, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τις παραπομπές των ιστορικών που συνέχισαν το έργο του στο Πανεπιστήμιο, του πλαισίου μέσα στο οποίο κινήθηκε η ελληνική ιστοριογραφία τα επόμενα χρόνια. Εντόπισε, δημιούργησε στην ουσία, ένα σημαντικό τμήμα του σώματος των πηγών της ελληνικής ιστορίας, ενσωματώνοντας ή αποκλείοντας τεκμήρια, στρέφοντας την ιστορική έρευνα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Σε αντίθεση με προηγούμενες προσπάθειες, η έκδοση των πηγών έγινε από τον Λάμπρο με βάση συγκεκριμένη μεθοδολογία και πρακτική, στοιχεία τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο διδασκαλίας στο φροντιστήριό του.

Η σημαντικότερη συμβολή του Λάμπρου στο ζήτημα των πηγών, πέρα από την έκδοσή τους, ήταν η εκπαίδευση, ή έστω η ευαισθητοποίηση, των φοιτητών σε ζητήματα αρχαιακής τεκμηρίωσης. Ο δάσκαλος μούσε τους μαθητές του στην έρευνα, συνέδεε την επιστήμη με την αρχαιακή τεκμηρίωση, δημιουργούσε τους μελλοντικούς ιστορικούς, οι οποίοι θα συνέχιζαν το έργο της αναζήτησης και της έκδοσης των πηγών.

Ο ίδιος ο Λάμπρος δεν μπορούσε παρά να νιώθει υπερηφάνεια, όπως ρητά το εξέφρασε στο απολογιστικό κείμενο του 1900, όπου αναφερόταν στον κύκλο των μαθητών του, με τους οποίους συνεργάστηκε σε σημαντικές ιστορικές εργασίες.⁴⁷ Το κείμενο περιλάμβανε έναν μακρύ κατάλογο με ονόματα φοιτητών που τον συνόδευαν σε αποστολές του για τη συγκέντρωση και συλλογή χειρογράφων ή εργάστηκαν, με υπόδειξή του, σε παρόμοιες αποστολές, όπως στο Άγιο Όρος. Η συνεργασία του Λάμπρου με τους φοιτητές του συνεχιζόταν και πέραν του Πανεπιστημίου. Οι απόφοιτοι της Σχολής ασχολούνταν με την εύρεση και δημοσίευση ανέκδοτων χειρογράφων, ιδιαίτερα στον χώρο της Ανατολής, κάποια από τα οποία, μετά από υπόδειξη του Λάμπρου, περιέρχονταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη ή στην ΙΕΕΕ. Ενδεικτική της στενής σχέσης του με τους φοιτητές του ήταν και η πρόθεσή του να εκδώσει περιοδικό, όπου θα δημοσίευε τις σημαντικότερες μελέτες τους, σχέδιο που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ λόγω έλλειψης οικονομικής στήριξης από το Πανεπιστήμιο. Στα ανεφάρμοστα σχέδιά του ανήκε και η σύνταξη, σε συνεργασία με τους φοιτητές του, νέου καταλόγου των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, που θα αντικαθιστούσε τον παλαιότερο του

⁴⁷ Πρυτανικοί λόγοι 1899-1900, σ. 115-123.

Ιωάννη Σακελλίωνα. Αντ' αυτού εκπονήθηκε ο κατάλογος των χειρογράφων της Βουλής των Ελλήνων, ο οποίος δημοσιεύθηκε στον *Νέο Ελληνομνήμονα*, το έντυπο που σε μεγάλο βαθμό αναπλήρωσε το κενό ενός περιοδικού με εργασίες των φοιτητών που σχεδίαζε ο Λάμπρος. Η σύνταξη του καταλόγου ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1904 και ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1909 από φοιτητές του φροντιστηρίου του. Ο κατάλογος των συμμετεχόντων περιλαμβάνει 57 φοιτητές και 5 φοιτήτριες.

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο Λάμπρος υπήρξε ένας από τους πλέον σημαντικούς υποστηρικτές της θέσπισης κανόνων αναφορικά με την ιστορική γραφή, την ανάδειξη των κριτηρίων βάσει των οποίων ένα κείμενο χαρακτηρίζεται επιστημονικό. Η επιμονή του στην τεκμηρίωση της ιστορικής γραφής, στην σωστή αναφορά των πηγών, στην ορθή χρήση των υποσημειώσεων χαρακτηρίζουν και τις κριτικές του κατά τη διαδικασία εκλογής νέων διδασκόντων. Ο Λάμπρος δίδαξε τις αρχές αυτές στους φοιτητές του, απαιτώντας την εφαρμογή τους στις φροντιστηριακές εργασίες, στις διατριβές, μα και στα δόκιμα ιστορικά έργα. Οι αντιλήψεις του για την ιστορική τεκμηρίωση συνδέονταν με ευρύτερες μεταβολές στην έννοια του ιστορικού συγγράμματος, δείγμα μιας σταδιακής οριοθέτησης του επιστημονικού πεδίου και του ακαδημαϊκού χώρου στην Ελλάδα, εξέλιξη αντίστοιχη με εκείνες στη Δυτική Ευρώπη.

Στην περίπτωση του Πανεπιστημίου, οι ανακατατάξεις από τη δεκαετία του 1860 και μετά ενέτειναν τις συζητήσεις, τόσο σχετικά με την έλλειψη των συγγραμμάτων, όσο και με τις διαδικασίες επιλογής του διδακτικού προσωπικού. Η ανάγκη θέσπισης κριτηρίων, η κριτική μιας νεότερης γενιάς για την έλλειψη επιστημονικής συγκρότησης της προηγούμενης ήταν ενδεικτικές αφενός της διεύρυνσης της κοινότητας με εκείνους που θα μπορούσαν να επανδρώσουν τις πανεπιστημιακές θέσεις και αφετέρου των νέων παραδοχών που συγκροτούνταν για τα κριτήρια εκλογής τους.

Η θεσμοθέτηση το 1882 διαδικασίας εκλογής του διδακτικού προσωπικού έθεσε έντονα το ζήτημα των κριτηρίων αξιολόγησης των υποψηφίων. Η επιλογή του επιστημονικού συγγράμματος ως πρωτεύοντος κριτηρίου, γεγονός που υποβάθμιζε τη διδακτική πείρα αναδιέτασε, έστω και σε επίπεδο προθέσεων, τη φυσιογνωμία των καθηγητών της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο. Σε αυτό το πλαίσιο συγκροτήθηκε μια

τυπολογία της ιστορικής γραφής, ένας κοινός κώδικας συγγραφής, κυριάρχησε η έννοια της τεκμηρίωσης, της απόδειξης των γραφομένων.

Η κυρίαρχη πλέον θέση των υποσημειώσεων στην ιστορική γραφή οδήγησε στην περιχαράκωση των ιστορικών συγγραμμάτων, αποκλείοντας έργα όπως τα σχολικά εγχειρίδια. Ταυτόχρονα διευρύνονταν και εξελίσσονταν οι διαδικασίες αξιολόγησης των υποψήφιων διδασκόντων, καθηγητών και υφηγητών, ενώ κωδικοποιούνταν μια σειρά από διαδικασίες όπως η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και η υποστήριξή της, οι οποίες αφορούσαν τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή της πανεπιστημιακής κοινότητας. Το επιστημονικό σύγγραμμα αποτελούσε πλέον απαραίτητο στοιχείο για την ένταξη στην πανεπιστημιακή κοινότητα, παρ' όλο που την περίοδο αυτή ούτε ο αριθμός των συγγραμμάτων αυτών είναι ιδιαίτερα μεγάλος, ούτε η ποιότητά τους υψηλή.

ΜΕΤΑΦΡΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στη συζήτηση για τα συγγράμματα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και έναν άλλο παράγοντα: τις μεταφράσεις. Ο Σπυρίδων Λάμπρος αφιέρωσε σημαντικό μέρος της δραστηριότητάς του στο μεταφραστικό έργο. Δημοσίευσε μεταφράσεις πολύτομων έργων, οι οποίες εκτείνονταν σε όλο το εύρος της ελληνικής ιστορίας. Δεν ήταν ο πρώτος ούτε ο μόνος ιστορικός που ασχολήθηκε με τη μετάφραση. Πολλοί ιστορικοί της περιόδου έχουν εκπονήσει μεταφράσεις και σχολιασμούς ξενόγλωσσων κειμένων, είτε μονογραφιών είτε μικρότερων άρθρων που δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες. Οι μεταφράσεις αυτές κινούνταν προς δύο κατευθύνσεις: η μια αφορούσε τη σχολική κυρίως εκπαίδευση ή ένα ευρύτερο κοινό και συνδεόταν με βιοποριστικούς λόγους. Η μετάφραση του Λευί-Αλβαρές από τον Κ. Παπαρηγόπουλο, του Ν. Καραμζίν από τον Δ. Βερναρδάκη, του Ουίλλιαμ Σμιθ από τον Σ. Τσιβανόπουλο ήταν σαφές ότι εξασφάλιζαν την προβολή του μεταφραστή και ταυτόχρονα οικονομικά ανταλλάγματα. Αναφέρομαι στις επώνυμες μεταφράσεις, όχι και στη χρήση –η οποία κάποτε μπορεί να έφτανε και στη λογοκλοπή– αποσπασμάτων από ξένα βιβλία για τη σύνταξη σχολικών κυρίως εγχειριδίων.

Στο τέλος του 19ου αιώνα οι μεταφράσεις ιστορικών έργων πλήθυναν, δίνοντας την ευκαιρία στον αναγνώστη να γνωρίσει μια ευρύτατη πρόσφατη βιβλιογραφία, κυρίως από τη Δυτική Ευρώπη, η οποία ήταν εστιασμένη κατά κύριο λόγο στην ελληνική

ιστορία ή στην ιστορία της ευρύτερης περιοχής. Χωρίς να αγνοείται και το οικονομικό όφελος, η μετάφραση βιβλίων και ευρύτερα έργων ξένων ιστορικών ερχόταν να ενισχύσει τις απόψεις των ιστορικών-μεταφραστών, να συντελέσει στη διεύρυνση της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφίας. Ο όγκος των συγκεκριμένων μεταφράσεων, η διάχυσή τους, τα σχόλια που προκάλεσαν είναι ενδεικτικά του κάθε άλλο παρά περιθωριακού ρόλου που διαδραμάτισαν στη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιστορίας. Οι μεταφράσεις του Λάμπρου, ο οποίος συχνά προσέθετε προλόγους, σημειώσεις και επίμετρα, ήταν ενδεικτικές και της πρόθεσής του να συμπληρώσει κενά της ελληνικής ιστορικής παραγωγής, κυρίως στην κατεύθυνση της ενσωμάτωσης νέων περιόδων (Φραγκοκρατία, Βυζάντιο), να βοηθήσει το ελληνικό κοινό να γνωρίσει πλευρές της πατρώας αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας.

Στο πλαίσιο του ευρύτερου σχεδιασμού του για την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα, ο Σπ. Λάμπρος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη δημιουργία της κατάλληλης βιβλιογραφικής υποδομής που θα ενίσχυε όσους θα ήθελαν να ασχοληθούν με την ιστορική έρευνα. Το 1903 κυκλοφόρησε η μετάφραση του βιβλίου του Έντουαρντ Τόμσον *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής Παλαιογραφίας*, το οποίο κάλυπτε ένα βασικό κενό σε έναν γνωστικό κλάδο που ο ίδιος ο καθηγητής της Αρχαίας ιστορίας είχε εισαγάγει στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα. Έναν χρόνο πριν είχε κυκλοφορήσει η μετάφραση του πρώτου μεθοδολογικού ιστορικού εγχειριδίου των Σαρλ Βικτόρ Λανγκλουά και Σαρλ Σενιομπός *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας* (Αθήνα 1902), έργο το οποίο θα απαντούσε για πολλά χρόνια στις απορίες όσων ήθελαν να ασχοληθούν με την ιστορία, διαμορφώνοντας όρους και κανόνες για τη μελέτη της. Το πρώτο στην ουσία ελληνικό βιβλίο για τη θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας εκδόθηκε μόλις το 1925: Νικόλαος Βλάχος, *Θεωρητικά και Μεθοδολογικά προβλήματα της Ιστορίας*.

ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στον πρόλογο του εγχειριδίου, ο Σπ. Λάμπρος αιτιολογούσε στην πρώτη σελίδα τη μετάφρασή του: *Αισθητή είναι η παρ' ημίν ανάγκη της καθοδηγήσεως των αναλαμβανόντων ιστοριοδικής ή ιστορικής εργασίας, οίτινες, ανεργμάτιστοι προβαίνοντες εις το έργον, εργάζονται πολλάκις αμεθόδως και ου σπανίως αστοχούσι του επιδιωκομένου σκοπού.* Η έκδοση του βιβλίου των δυο γάλλων ιστορικών στόχευε κατ' αρχήν στους

λειτουργούς της μέσης εκπαίδευσης, οι οποίοι ήταν οι πλέον κατάλληλοι για την πρόοδο της ιστορικής έρευνας. Αντιμετώπιζαν όμως σοβαρά προβλήματα, με κυριότερη την έλλειψη βιβλίων και το μετέωρο της θέσης τους.

Η επιλογή του βιβλίου και η μετάφρασή του, τέσσερα μόλις χρόνια μετά την πρώτη έκδοσή του, συνδεόταν κατ' αρχάς με τη δημοσιότητα και την υψηλή απήχηση που είχε γνωρίσει στο εξωτερικό. Παρ' όλο που στο βιβλίο δεν γίνεται καμιά αναφορά στη γερμανική ιστορική σχολή, ούτε καν στον Ράνκε, είναι σαφής η επιρροή από το μοντέλο της γερμανικής ιστοριογραφίας, αποτέλεσμα της στροφής των γάλλων ιστορικών, μετά την ήττα στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870, στην αρχαιακή έρευνα και τεκμηρίωση.

Εκπρόσωποι αυτού που ονομάστηκε γαλλικός θετικισμός ή μεθοδισμός, οι δυο συγγραφείς-ιστορικοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία, διαγράφοντας παράλληλες διαδρομές με εκείνες του Λάμπρου. Ο Λανγκλουά (1863-1929) ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και από το 1913 διευθυντής των Εθνικών Αρχείων, ενώ ο Σενιομπός ήταν βοηθός του Ερνέστ Λαβίς στη Νεότερη ιστορία στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Το 1907 κατέλαβε την πρώτη έδρα Ιστορικής μεθόδου, ενώ το 1921 μετακινήθηκε στην πρώτη έδρα Σύγχρονης πολιτικής ιστορίας. Σημειώνω ότι και οι δυο ανήκαν στον φιλελεύθερο πολιτικό χώρο.

Το 1901 ο Σενιομπός δημοσίευσε μόνος του, αναπτύσσοντας περαιτέρω τον κοινό προβληματισμό τους, το δοκίμιο *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (η ιστορική μέθοδος εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες). Σε αυτά τα κείμενα, που αποτελούσαν τη γαλλική απάντηση στα μεθοδολογικά δοκίμια του Ντρώζεν, οι Λανγκλουά και Σενιομπός υποστηρίζουν ότι η ιστορία δεν μπορεί να θεωρείται επιστήμη, όπως η φυσική και η βιολογία, και ότι ο ιστορικός ψάχνει μέσα από ίχνη να αναπαραστήσει ένα αόρατο παρελθόν. Γι' αυτό ο ιστορικός οφείλει, αφού πρώτα αποκαταστήσει την αυθεντικότητα των πηγών, να φανταστεί τι ήθελε να πει το ιστορικό υποκείμενο που μιλάει μέσα από τις πηγές και τι σημασία είχαν τα λόγια του για το ίδιο. Η αναγνώριση της μεσολάβησης της φαντασίας και της υποκειμενικότητας του ιστορικού προκειμένου να ανασυστήσει το παρελθόν θέτει βέβαια την ιστορία σε ελαφρώς υποδεέστερη θέση από τις φυσικές επιστήμες, ωστόσο δεν μειώνει καθόλου την επιστημονικότητά της. Όμως, αυτές οι παραδοχές ουσιαστικά έθεσαν εκτός παιχνιδιού

τις ποσοτικές μεθόδους της κοινωνικής ιστορίας –όπως άρχιζαν να διαμορφώνονται από τον κύκλο των μαθητών του Εμίλ Ντυρκαίμ– και ευνόησαν την πολιτική ιστορία, όπου η φαντασία του ιστορικού μπορούσε ευκολότερα να διεισδύσει στην ψυχολογία των ιστορικών υποκειμένων.

Η ανάπτυξη της ιστορικής μεθόδου αποτελούσε πρωταρχικό στόχο των μαθημάτων του Λάμπρου στο Πανεπιστήμιο. Στο φροντιστήριο του Λάμπρου κυριάρχησαν τα χαρακτηριστικά που πρυτάνευαν στην ιστοριογραφική του παραγωγή: επιμονή στο συγκεκριμένο, διεύρυνση και εμπλουτισμός της έρευνας σε συνεργασία με άλλες επιστήμες, χρήση νέων τεχνικών. Εξειδικευμένα περιοδικά, υποσημειώσεις, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας: στοιχεία που οδηγούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία, διευρύνοντας σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και στον φιλόστορα. Η συγκροτημένη αντίληψη του Λάμπρου για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης συνάντησε, έστω και μέσα από υπόγειες διαδρομές, την αντίδραση μιας παλαιότερης γενεάς, με κύριο εκπρόσωπο τον Κ. Παπαρρηγόπουλο.

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ: Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ

*ο μύθος του Κρόνου του καταφαγόντος τα τέκνα αυτού ουδέποτε
εικονίσθη πιστότερον ή υπό της τύχης των ιστορικών
Κ. Παπαρρηγόπουλος: «Αι περιπέτειαι της υστεροφημίας»*

Το ακαδημαϊκό έτος 1891-1892 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος δίδαξε για τελευταία φορά το μάθημα *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, τίτλος και του ύστερου βιβλίου του, το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του. Στον εισιτήριο λόγο, ο οποίος αποτέλεσε και τον πρόλογο του ομώνυμου βιβλίου, ο ιστορικός επεσήμανε τους κινδύνους από μια νέα «σχολή» που είχε εμφανιστεί στην ελληνική ιστορία:

Όθεν έρχομαι εις ιστορικήν τινα σχολήν μάλλον αξιοσημείωτον. Κατά τους οπαδούς της σχολής ταύτης, ως παρατηρεί ο γνωστός της Revue des Deux Mondes Αρίσταρχος Brunetiere, πρώτον, η αλήθεια δεν υπάρχει ποτέ εν τοις εντύποις βιβλίοις, αλλά πάντοτε εν ανεκδότω τινί εγγράφω [...] και δεύτερον, η ιδίως καλουμένη ιστορία δέον να γράφηται,

όπως η φυσική ιστορία, εν η ο φυσιοδίφης μετά του αυτού ενδιαφέροντος και της αυτής σπουδαιότητος μελετά τα κατά τον ελέφαντα και το άκαρι, τα κατά την κέδρον και την ύσσωπον. Εκ του πρώτου των αξιωμάτων τούτων έπεται, ότι ιστορία δεν ειμφορεί να γραφή ποτέ, διότι οσαιδήποτε και αν προεξεδόθησαν μαρτυρίαί, πάντοτε υπάρχουσιν έτεραί ανέκδοτοι, όταν δε και αύται εκδοθώσι, παύουσι, κατά την προκειμένην σχολήν, να λέγωσιν αλήθειαν, δι' αυτό τούτο ότι εξεδόθησαν. Αλλά και εκ του δευτέρου προπαρατεθέντος αξιώματος συνάγεται το ουδέν ήττον παράδοξον συμπέρασμα, ότι εν τη ιστορία δεν υπάρχουσι γεγονότα μεγάλα και μικρά, αλλά πάντα είναι ισότιμα, τα τε δηλαδή επενεργήσαντα εις την τύχην του κόσμου και τα μηδεμίαν δικαιούμενα να έχωσι τοιαύτην αξίωσιν.⁴⁸

Ένα τμήμα του κειμένου αποτελούσε παράφραση σχολίου του γάλλου συνεργάτη της *Revue des Deux Mondes* Αριστάρκ Μπρυνετιέρ. Η αναφορά στον γάλλο λόγιο μας παραπέμπει βέβαια στη θετικιστική σχολή, η οποία εκείνη την εποχή βρισκόταν στην πλήρη άνθησή της. Όμως, δεν περιορίζεται σε αυτή. Λίγες γραμμές παρακάτω μια έντεχνη αποστροφή του λόγου του είναι αφιερωμένη στην υπερεκτίμηση της αξίας των επιγραφών, πάρθιο βέλος κατά του «αιωνίου» αντιπάλου του Στ. Κουμανούδη. Στο στόχαστρό του όμως βρίσκονται κυρίως όσοι – ανάμεσά τους κατέχει ξεχωριστή θέση ο Σπ. Λάμπρος– έθεταν επιτακτικά το αίτημα για μια εθνική ιστορία στηριγμένη στην αξιοποίηση των αρχαιικών τεκμηρίων, όσοι προέτασαν τη μελέτη των επιμέρους εις βάρος της ευρύτερης σύνθεσης. Στην οπτική του Παπαρρηγόπουλου οι λογικές αυτές οδηγούσαν στην απώλεια του αξιολογικού χαρακτήρα της ιστορίας, άρα και της ηθικής της διάστασης, στη μετατροπή της σε φυσική επιστήμη.

Το ζήτημα για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο είχε έντονη προσωπική διάσταση. Πίσω από τις γραμμές είναι φανερή η δυσαρέσκεια προς όλους εκείνους που κατηγόρησαν την πολύτομη σύνθεσή του για ανεπαρκή τεκμηρίωση και άκριτη, συχνά σιωπηρή, χρήση του έργου ξένων ιστορικών: *Δυνάμεθα να είπωμεν ότι συμπιλών τις ιστορίαν από ξένων κρίσεων ανδρών σοφών ή δοκούντων σοφών, και μη μελετών την ελληνικήν ιστορίαν εκ*

⁴⁸ Πρόλογος στο «Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους»: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 166-167.

των πηγών αυτών των διαυγών και ελληνικών της ερένης και γνώσεως, στερείται του αρίστου και ασφαλεστάτου ερείσματος της τε γνώσεως και της κρίσεως.⁴⁹

Διανύουμε ακόμη την εποχή της κριτικής, όταν η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* δεν έχει μνημειοποιηθεί και όταν ο Π. Καρολίδης δεν χρειάζεται να αναφέρεται στη σχέση μαθητείας μαζί του. Ούτως ή άλλως, το ζήτημα των επιρροών που άσκησε ο εθνικός ιστορικός είναι περίπλοκο και ανοιχτό. Την έλλειψη ενός κύκλου μαθητών αντικατέστησε στα επόμενα χρόνια η αναφορά στη μαθητεία δίπλα του από ένα πλήθος ιστορικών, οι οποίοι αναζήτησαν τη νομιμοποίηση στη σκιά του. Η κριτική ήταν ενδεικτική αφενός της θέσης που είχε καταλάβει από πολύ νωρίς στη συλλογική συνείδηση το έργο του Παπαρρηγόπουλου, ώστε να θεωρείται αναγκαία η «διόρθωση» ή η ανασκευή σελίδων της για να αποκατασταθεί η αλήθεια για περιόδους και πρόσωπα. Σημειώνω την κριτική του Κωνσταντίνου Ράδου, ο οποίος κατηγόρησε τον Παπαρρηγόπουλο –στο πλαίσιο τόσο της έμφασης που έδινε στη συμμετοχή του ναυτικού στον Αγώνα του 1821, όσο και επηρεασμένος από το αντιπαπαρρηγοπούλειο κλίμα των Κόντου και Μιστριώτη– ότι αδίκησε τον Ανδρέα Μιαούλη (1769-1835), καθώς για την παρουσίαση του χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο προφορικές μαρτυρίες και αγνόησε την πλουσιότερη βιβλιογραφία, την οποία αξιοποίησε ο νεότερος ιστορικός.⁵⁰ Αφετέρου ήταν χαρακτηριστική των νέων καιρών, αντανakλούσε ένα ευρύτερο κλίμα «επιστημονικοποίησης», στο οποίο αναφερθήκαμε στις προηγούμενες σελίδες.

Ο Παπαρρηγόπουλος απάντησε κατ' αρχάς με την προσπάθεια για την επιστημονικότερα έκδοση της *Ιστορίας* του το 1881, αφού πρώτα την είχε εξοπλίσει με υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Η αποτυχία του εγχειρήματος, με την έκδοση ενός μόνο τεύχους, ήταν ενδεικτική όχι μόνο των πολλών ενασχολήσεων του ιστορικού, αλλά και της αδυναμίας ή της απροθυμίας του να ανακατασκευάσει μια σύνθεση η οποία εξέφραζε εν πολλοίς τις αντιλήψεις του για την ιστορία *χάριν των πολλών*. Η συνεχής αναζήτηση των αρχειακών πηγών, η αναγωγή της αυτοψίας σε όρο απαραίτητο της ιστορικής συγγραφής δυσχέραιναν την κύρια επιδίωξή του, τη δημιουργία μιας ενιαίας ιστορίας, η οποία θα αποδείκνυε τη συνέχεια του ελληνισμού, υποτάσσοντας τα επιμέρους στοιχεία σε αυτή την αναγκαιότητα.

⁴⁹ Π. Καρολίδης, *Εφημερίς* (18 Ιανουαρίου 1889).

Η επόμενη έκδοση της *IEE* συνδεόταν με τη σημαντικότερη έμπρακτη κριτική προς αυτή. Το 1885 ο Λάμπρος ανήγγειλε την έκδοση του πολύτομου έργου του *Ιστορία της Ελλάδος από τα αρχαία έως τα σύγχρονα χρόνια* με κύριο αποδέκτη το πλατύ κοινό. Η πρόκληση ήταν σαφής, και η απάντηση από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο ήρθε με την επανέκδοση της *IEE* μέσα σε δυο χρόνια (1885-1887), με σημαντικές αλλαγές, αλλά και πάλι χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Η κριτική του Λάμπρου για το ίδιο το έργο γράφτηκε αρκετά χρόνια αργότερα, στο σχετικό με τις ιστορίες του ελληνικού έθνους κεφάλαιο, στο ανέκδοτο έργο του «Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι». Στο κείμενό του επιχειρούσε να αναβαθμίσει τη συμβολή του Σπ. Ζαμπέλιου για τη συγκρότηση της έννοιας της ενότητας του ελληνισμού και της ενσωμάτωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην ελληνική ιστορία, αποδίδοντας τα δυο πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της ιστορικής σύνθεσης του Παπαρρηγόπουλου, την ενότητα και τη διαπραγμάτευση της εικονομαχίας, στον επτανήσιο ιστορικό. Ακόμη, επανερχόταν με δριμύτητα στο ζήτημα της τεκμηρίωσης και της άκριτης χρήσης των έργων ξένων ιστορικών, ενώ υποστήριζε ότι στην πραγματικότητα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με το έργο του αύξησε *κατά μικρόν* το ενδιαφέρον του κόσμου για την πάτρια ιστορία.

Η κριτική του Λάμπρου, πέρα από τις όποιες προσωπικές αναφορές, απηχούσε τις γενικότερες αντιλήψεις του ιστορικού όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο πανεπιστημιακό αλλά και στο ευρύτερο συγγραφικό του έργο. Το ενδιαφέρον του εστιαζόταν, στο πλαίσιο του τρίσημου σχήματος του Παπαρρηγόπουλου, στην ανάδειξη του αρχαιακού υλικού, το οποίο θα βοηθούσε καλύτερα στην εγκόλπωση των αμφισβητούμενων ακόμη χρονικών περιόδων εντός του εθνικού αφηγήματος. Μια τέτοια προσέγγιση δεν αποποιούνταν τον εθνικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, ούτε την αποστολή της. Το μάθημα του στο φροντιστήριο, στον χώρο δηλαδή όπου ο διδάσκων είχε απόλυτη ελευθερία επιλογής θεμάτων, σε αντίθεση προς την ακαδημαϊκή διδασκαλία, στράφηκε προς τη μεσαιωνική και νεότερη ελληνική ιστορία, ενώ με τους μαθητές του επιχείρησε να καταλογογραφήσει συλλογές τεκμηρίων για τις ίδιες περιόδους.

Η εισαγωγή της φροντιστηριακής διδασκαλίας αποτέλεσε βαρύνουσα εξέλιξη στη συγκρότηση των ελληνικών ιστορικών σπουδών. Η αναμφισβήτητη αυτή παραδοχή

⁵⁰ Βλ. Κ. Ν. Ράδος, *Ο Μιαούλης προ της Επανάστασης*, Αθήνα, Τυπογραφείον Π. Λεωνή, 1898, σ. 24.

υποκρύπτει μια σειρά από αντιφάσεις και διαφορετικές αντιλήψεις, όπως αυτές αποτυπώθηκαν παραστατικά στα φροντιστήρια των τριών διδασκόντων. Ταυτόχρονα, η αποτίμησή της συνδέεται με τον γενικότερο ρόλο που διαδραμάτισαν τα εργαστήρια και τα φροντιστήρια στη μεταβολή της φυσιογνωμίας του Πανεπιστημίου στο γύρισμα του 19ου και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στην περίπτωση της ιστορίας, η εξέλιξη προς έναν αυτόνομο θεωρητικά και μεθοδολογικά ιστορικό λόγο δεν ήταν το αποκλειστικά κυρίαρχο σχήμα. Την ίδια εποχή ο Δημήτριος Πατσόπουλος συνέχισε την παράδοση της διδασκαλίας μεγάλων περιόδων με γενικούς τίτλους και χωρίς συγκεκριμένες τομές, την αξιολογική αποτίμηση του παρελθόντος που βασιζόταν στα μεγάλα αφηγήματα και όχι στις πηγές και στην αρχαιική μελέτη. Ο καθηγητής της Ιστορίας των μέσων και νεωτέρων χρόνων και λιγότερο ο Παύλος Καρολίδης, με βάση τουλάχιστον τους απολογισμούς τους, αντιλαμβάνονταν το φροντιστήριο ως συνέχεια της ακαδημαϊκής διδασκαλίας τους, με περισσότερο εξειδικευμένα θέματα και με μεγαλύτερη τη συμμετοχή των φοιτητών. Εάν ο Πατσόπουλος εμφανιζόταν δεσμευμένος στη θεματολογία του μαθήματός του, οι άλλοι δύο διδάσκοντες διατήρησαν στα φροντιστήριά τους πλήρη ελευθερία επιλογής θεμάτων. Δίδαξαν δηλαδή στοιχεία που, με βάση και τις γενικότερες αντιλήψεις τους, πίστευαν ότι ήταν απαραίτητα για τη συγκρότηση του αποφοίτου της Φιλοσοφικής Σχολής. Ο Σπ. Λάμπρος επικέντρωσε τη διδασκαλία του στις βοηθητικές επιστήμες καθώς και στις μεθόδους επεξεργασίας των πηγών, συγκροτώντας την τεχνική υποδομή ενός μελλοντικού ιστορικού, ενώ ο Π. Καρολίδης ασχολήθηκε με μεθοδολογικά και θεωρητικά ιστορικά ζητήματα δίνοντας έμφαση στην αρχαιότητα με σαφή φιλοσοφική κατεύθυνση. Σε αντίθεση με τον Σπ. Λάμπρο, ο Καρολίδης δεν παρουσίασε τον μεγάλο κύκλο μαθητών του πρώτου. Πέρα από την προσωπικότητα του ανδρός, οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι η φροντιστηριακή του διδασκαλία, κατά μείζονα λόγο αφιερωμένη σε θεωρητικά ζητήματα χωρίς πρακτική εφαρμογή, δεν έδωσε τη δυνατότητα μεγαλύτερης συνεργασίας με τους φοιτητές του.

Συμπερασματικά, η φροντιστηριακή διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου προσέφερε ένα διαφορετικό μοντέλο ιστορικής εκπαίδευσης στους φοιτητές του Πανεπιστημίου. Ο στόχος ήταν η εξειδίκευση, η εκμάθηση τεχνικών, η χρήση των πηγών, η συγκρότηση της απαραίτητης επιστημονικής πειθαρχίας. Ο Λάμπρος στάθηκε, όπως και ο

Παπαρρηγόπουλος, εχθρικός απέναντι σε κάθε είδους φιλοσοφία της ιστορίας. Αναζήτησε σταθερά τη συνεργασία με την ευρωπαϊκή ιστορική κοινότητα, συμμετέχοντας όσο ελάχιστοι έλληνες συνάδελφοί του στη διεθνή επιστημονική σκηνή με δημοσιεύσεις σε ξενόγλωσσα περιοδικά και με τη συμμετοχή του σε συνέδρια. Άλλωστε, η ανάπτυξη των βαλκανικών λαών και η διεκδίκηση πλέον ενός κοινού παρελθόντος όπως το βυζαντινό δημιουργούσαν νέους εχθρούς, οι οποίοι απαιτούσαν τη δική τους αιτιολόγηση στο παρόν και την αντίστοιχη τεκμηρίωση στο παρελθόν. Στην περίπτωση της επιστημονικής παραγωγής του Λάμπρου οι βαλκανικοί εθνικισμοί δημιουργούσαν νέες αντιπαλότητες, όπου η αναγνώριση και η συνηγορία από την κοινότητα των ευρωπαϊών ιστορικών τους αποτελούσε σημαντικό διακύβευμα, το οποίο διεκδικούσαν από τους γείτονες συναδέλφους τους.

Η παρουσία του καθηγητή της Αρχαίας ιστορίας υπήρξε καταλυτική στην επιλογή των όρων συμμετοχής στην υπό διαμόρφωση επιστημονική κοινότητα των ιστορικών. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η εξειδίκευση, το επιστημονικό σύγγραμμα, η γνώση των απαραίτητων τεχνικών και μεθόδων προσέγγισης των πηγών αναδείχθηκαν σε όρους συμμετοχής σε μια κοινότητα η οποία δεν αμφισβητούσε την εθνική χρησιμότητα της ιστορίας, αντιθέτως την αναδείκνυε. Το παράδειγμα του Λάμπρου μετέθετε το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας από τη συγκρότηση ενήμερων πολιτών και κυρίως διδασκάλων στην προετοιμασία καλών ιστορικών με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία.

Η γνώση αυτή ήταν συνδεδεμένη με τα εθνικά αιτούμενα, τα εξυπηρετούσε. Άλλωστε, όπως υποστήριζε ο ίδιος ο Λάμπρος από το πλέον επίσημο πανεπιστημιακό βήμα, εκείνο του πρύτανη, ζητώντας την οικονομική στήριξη των ιστορικών ερευνών, *δεν υπάρχει πράγματι αλληλεγγύη μεγαλειτέρα της μεταξύ του γραφείου του ιστοριογράφου και της σκηνής του στρατοπέδου. Επ' αμοφτέρων μετεωρίζεται μια και αυτή σημαία, η σημαία της πατρίδος.*⁵¹

Η πατρίδα, όμως, φαινόταν να μην ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, τουλάχιστον για τη δημιουργία εκείνων των υποδομών που θα

⁵¹ Σπ. Λάμπρος, *Νέοι Ορίζοντες εν τη ιστορική ερεύνη. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 15η Ιανουαρίου 1905 υπό Σπ. Λάμπρου αναλαμβάνοντος επισήμως την Πρυτανείαν του ακαδημαϊκού έτους, 1904-1905*, Αθήνα 1905, σ. 28.

εξασφάλιζαν τη συγκρότηση και εξέλιξη μια ιστορικής κοινότητας εκτός Πανεπιστημίου. Εάν στις χώρες της Ευρώπης προϋπήρχαν ή δημιουργήθηκαν την ίδια εποχή τα δίκτυα των σχολών και των ιδρυμάτων για την ιστορία και την αρχαιολογική έρευνα (αρχεία, βιβλιοθήκες), με αποτέλεσμα τη δημιουργία των πρώτων ειδικευμένων θέσεων εργασίας εκτός Πανεπιστημίου, στην ελληνική κοινωνία, καθώς δεν είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλοι υποδοχείς, οι περισσότεροι από τους μαθητές των φροντιστηρίων απορροφήθηκαν στη μέση εκπαίδευση.

Την κατάσταση περιέγραφε με μελανά χρώματα λίγα χρόνια αργότερα ο ίδιος ο πρωτεργάτης της φροντιστηριακής διδασκαλίας στο σώμα των καθηγητών της Φιλοσοφικής. Με αφορμή την απουσία υποψηφίου από τους φοιτητές που είχαν παρακολουθήσει τα φροντιστήριά του στην εκλογή έκτακτου καθηγητή της Ιστορίας, κατά τη συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής (25 Μαΐου 1915) ο Λάμπρος σημείωνε: *των εμών τουλάχιστον μαθητών τινές μεν ετράπησαν εις τας επικουρικές μαθήσεις της ιστορίας, ιδιαίτερον δε την παλαιογραφίαν και τας βυζαντινάς μελέτας, πλείονες δέ τινες εις την φιλολογίαν, ουχί ακάρπως συνεισάγοντες εις αυτήν και τα του εκ του εμού φροντιστηρίου διδάγματα. Λόγος δε της μη αποκλειστικής εις την ιστορίαν αφοσιώσεως των ημετέρων μαθητών εν ω αφθονώτεροι είναι οι περί την φιλολογίαν και την αρχαιολογίαν διατρίβοντες, είναι ότι τούτο μεν εν τη μέση εκπαιδεύσει δεν επεφυλάχθη ιδία θέσις εις διδασκάλους της ιστορίας και κατ' ακολουθίαν λείπει η ευκαιρία ιδιαίτερας μορφώσεως ιστορικών διδασκάλων και ερευνητών, τούτο δε ότι διά μεν τους ευδοκίμως φιλολογούντας πλην της εν τοις γυμνασίοις υπηρεσίας ανεώχθησαν έκδηλοι θέσεις εν τη εργασία του λεξικού της ελληνικής γλώσσης, εις δε τους ειδικώτερον περί την αρχαιολογίαν διατρίβοντας είνε ανοικταί και αι θέσεις εφόρων των αρχαιοτήτων, ων μάλιστα μεγάλως ηυξήθη ο αριθμός επ' εσχάτων, προσμειδιά δ' εις αυτάς και η μετ' ευδόκιμον υπηρεσίαν από της τάξεως των εφόρων είσοδος εις το Πανεπιστήμιον. Ευτυχούμεν δε πράγματι να έχομεν πέντε συναδέλφους εκ προϋπαρξάντων εφόρων αρχαιοτήτων. Εν ω δε τοιαύται ευκολίαι χάριν του πρακτικού βίου παρέχονται εις τους εξέχοντας μεταξύ των νεωτέρων φιλολόγων και αρχαιολόγων απροστάτευτοι μένουσιν οι θέλοντες να μορφωθώσι ειδικώς εν τη ιστορία. Ουδ' αυτός δ' ο επ' εσχάτων ψηφισθείς νόμος περί γενικών αρχείων του κράτους εμερίμνησεν επαρκώς περί συνδυασμού της εν αυταίς υπαλληλίας προς την εξοικονόμησιν ειδικών ιστορικών.*

Στην πραγματικότητα αρκετοί από τους φοιτητές της Φιλοσοφικής συνέχισαν την ενασχόλησή τους με την ιστορία. Κάποιοι διατηρώντας σχέσεις με τους δασκάλους τους συγκρότησαν κύκλους λογίων, που στήριζαν εγχειρήματα όπως εκείνο της συλλογής παροιμιών και παραδόσεων από τον Νικόλαο Πολίτη και της έκδοσης του περιοδικού *Λαογραφία*. Ασχολήθηκαν όμως και ενεργά στη συγγραφή τοπικών κυρίως ιστοριών τη δεκαετία του 1920, ιστοριών οι οποίες διέθεταν αρκετές από τις αρετές που διδάχθηκαν δίπλα στον Λάμπρο. Μια μικρή ομάδα αναμείχθηκε, διαδραματίζοντας εξέχοντα ρόλο, στην πνευματική ζωή των επόμενων χρόνων (Φίλιππος Γεωργαντάς, Δ. Γληνός). Λίγοι συνέχισαν το πανεπιστημιακό έργο των διδασκάλων τους στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη (αναφέρω ενδεικτικά στη Φιλοσοφική Σχολή τον Αδ. Αδαμαντίου, τον Ν. Βέη, τον Ιωάννη Βογιατζίδη, τον Ιωάννη Καλιτσούνακη, τον Φαίδωνα Κουκουλέ, τον Σωκράτη Κουγέα, τον Γεώργιο Π. Οικονόμου και στη Θεολογική τον Δημήτριο Μπαλάνο και τον Κωνσταντίνο Δυοβουνιώτη), δημιουργώντας μια νέα γενιά διδασκόντων με πολύ πιο έντονα τα κοινά χαρακτηριστικά από ό,τι οι προηγούμενοι διδάσκοντες και με σαφή αναφορά στη φροντιστηριακή διδασκαλία.

7. Η ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ ΣΤΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ

Οι μεταβολές στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου Αθηνών ενέτειναν ένα ζήτημα που ήδη είχε διαφανεί από τις αρχές της λειτουργίας του: εκείνο της υποδοχής των γνωστικών αντικειμένων, και στο προκείμενο της ιστορίας, από ένα πλατύτερο κοινό.⁵² Εάν τα ακροατήρια των αιθουσών περιορίζονταν στους φυσικούς αποδέκτες τους, παρέμενε έντονο το πρόβλημα της διάχυσης της ιστορίας, ιδιαίτερα της εθνικής, σε ένα κοινό που δεν ήταν σε θέση πλέον να ενταχθεί στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, σε συνδυασμό και με έναν αριθμό λογίων που επιζητούσαν την ευρύτερη προβολή και επαφή τους με αυτό και την οικονομική ενίσχυσή τους. Το έδαφος ήταν πρόσφορο, καθώς διαφαινόταν όλο και πιο έντονο το ενδιαφέρον για την εθνική ιστορία, τόσο λόγω των πολιτικών συμβάντων όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος, όσο και στη συνέχεια λόγω των σχέσεων με τους άλλους βαλκανικούς λαούς, η οποία αποτυπώθηκε και στη σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή. Όπως σημείωνε ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος στην αγγελία του στην *Πανδώρα* για τη διεξαγωγή των έξι δημοσίων μαθημάτων του, επισημαίνοντας ιδιαίτερα τον επιστημονικό χαρακτήρα της ιστορίας: *Η διάδοσις της επιστήμης εις τους πολλούς δεν επιτυγχάνεται τόσον διά της υψηλής πανεπιστημιακής διδασκαλίας, όσον διά παραδόσεων τινών αφελεστέρων, και εις πάντας κατά το μάλλον και ήττον προσιτών. Μάλιστα δε αναγκαίαί είναι τοιαύται, ούτως ειπείν δημώδεις, παραδόσεις της εθνικής ιστορίας, ήτις ενισχύει την προς την πατρίδα αγάπην, διδάσκει τα αληθή αυτής συμφέροντα και εν γένει συντελεί, ως ουδέν άλλο, εις την μόρφωσιν καλών και αγαθών πολιτών.*⁵³

Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε δεν γνωρίζουμε εάν τα μαθήματα του καθηγητή πραγματοποιήθηκαν. Η αγγελία όμως ήταν ενδεικτική της πρόθεσής του, σε συνάρτηση με το οικονομικό όφελος, να συνδιαλλαγεί με ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν για την εθνική ιστορία. Το 1863 ο Παπαρρηγόπουλος, αλλά και ο έτερος καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Δ. Βερναρδάκης συμμετείχαν στην ίδρυση

⁵² Βασίστηκε στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης: «Η Ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα: Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους»: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ. 1. σ. 215-233.

του Συλλόγου «Αθήναιον», του πρώτου συλλόγου με στόχο τη διεξαγωγή δημόσιων ακροάσεων, σε γλώσσα καταληπτή για ένα κοινό που δεν έτυχε συστηματικής παιδείας και ασχολούνταν με «αλλότρια» επαγγέλματα, ιδιαίτερα δε για τις γυναίκες. Επρόκειτο για έργο εθνικό, όπως τόνιζε και το ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα στη σχετική αγγελία στο περιοδικό *Πανδώρα*, το οποίο αναφερόταν και στην επιρροή των αντίστοιχων ευρωπαϊκών συλλόγων και του Ελληνικού Φιλολογικού Συνδέσμου Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1861. Έναν χρόνο πριν, στο ίδιο περιοδικό, ο εκδότης του Νικόλαος Δραγούμης είχε δημοσιεύσει ένα επιστολιμαίο άρθρο για τον ΕΦΣΚ, όπου επαινούσε ιδιαίτερα τα δημόσια μαθήματα που οργάνωνε ο σύλλογος. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αγόρευση, σε αντίθεση με την ανάγνωση, *αντί να βαρύνει αναψυχεί, διδάσκει και ηθοποιεί*.⁵⁴ Και σημείωνε ιδιαίτερα για την ιστορία: *Νομίζω προ πάντων και αναγκαία και ωφέλιμα τα ιστορικά αναγνώσματα, καθ' όσον έκαστος οφείλει να έχη κατά το μάλλον και ήττον ιδέαν τινά της ιστορίας του έθνους εις ο ανήκει [...]*.⁵⁵ Στην ελληνική περίπτωση, η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας ήταν απολύτως επιβεβλημένη και ιδιαίτερα επιβλητική για τον ρήτορα: *Επειδή δε ουδενός έθνους ιστορία πλουτεί παραδειγμάτων μεγαλοπρεπών και αξιομιμήτων όσον η του ημετέρου, και επειδή ουδέν έθνος ανεβίβασε την ηθικήν εις τον κολοφώνα της τελειότητας όσον το ελληνικόν, εύκολο εις τον ευφυά ρήτορα να αρύεται εξ αυτών, και πλάσσουν και υπομνηματίζουν μετ' επιτηδειότητος και εγκρατείας λόγου να παραδίδη εις το ακροατήριον*.⁵⁶

Η αλλαγή του Συντάγματος το 1864 και η δυνατότητα δημιουργίας συλλόγων και σωματείων οδήγησαν σε έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό συλλογικοτήτων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με βάση αντίστοιχες νομοθετικές μεταβολές. Το 1865 ιδρύθηκε ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις του οποίου αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς της αθηναϊκής κοινωνίας. Στη «συλλογομανία» που ακολούθησε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι διαλέξεις, τα αναγνώσματα, τα δημόσια

⁵³ Βλ. «Διδασκαλία της ιστορίας», *ό.π.*, σ. 536.

⁵⁴ «Περί του Φιλολογικού Συλλόγου. Επιστολή Ζ'», *Πανδώρα*, 15, 351 (1 Νοεμβρίου 1864), σ. 421.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 423.

⁵⁶ Στο ίδιο.

ή εσπερινά μαθήματα αποτέλεσαν, μαζί με τις άλλες δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων (κυρίως δηλαδή την ίδρυση σχολείων και άλλων κοινωφελών ιδρυμάτων, την καθιέρωση διαγωνισμών, τη διοργάνωση κοσμικών εκδηλώσεων) κεντρική δραστηριότητα, η οποία αποσκοπούσε σε ένα κοινό ενηλίκων, με όχημα μια γλώσσα καταληπτή και θέματα κυρίως από την ελληνική λογοτεχνία και ιστορία. Οι δημόσιες αυτές εκδηλώσεις συχνά διαχωρίζονταν σε εκείνες στις οποίες απαιτούνταν η καταβολή κάποιου αντιτίμου για την είσοδο, ενώ άλλες προσφέρονταν δωρεάν, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός».

Στα προγράμματα των δημόσιων μαθημάτων ή διαλέξεων, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τα αντίστοιχα κείμενα που φιλοξενούν τα περιοδικά των δυο σημαντικότερων συλλόγων με δημόσια μαθήματα, του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και του ΕΦΣΚ, η ιστορία κατείχε σημαντική θέση. Η διδασκαλία της εντασσόταν σε μια ευρύτερη στοχοθεσία, η οποία αφορούσε τη γνώση του εθνικού παρελθόντος και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των ακροατών. Η εθνική ιστορία, η διδασκαλία της γλώσσας, η ανάγνωση και ερμηνεία των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά των προγραμμάτων των δημόσιων μαθημάτων ή διαλέξεων. Πέρα από την εθνική, δεν απουσίαζε και η γενική ιστορία: η σταχυολόγηση συμβάντων από την παγκόσμια ιστορία, οι βιογραφίες μεγάλων ανδρών όπως ο Αβραάμ Λίνκολν ή ο Ιούλιος Καίσαρ, οι ηθικοπλαστικές ιστορίες από την αρχαιότητα, τα ανέκδοτα και τα παράξενα από τη νεότερη ιστορία, οι ιστορίες άλλων κρατών έκαναν αισθητή την παρουσία τους, όπως άλλωστε και στην ύλη των οικογενειακών περιοδικών και στις σελίδες των εφημερίδων. Ο στόχος ήταν η ψυχαγωγία και κυρίως η μόρφωση, η συγκρότηση του πολίτη. Η ελληνική αρχαιότητα, η νεότερη ελληνική ιστορία, κυρίως εντός του ελληνικού βασιλείου, και ιδιαίτερα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία προσέφεραν μια σειρά από θέματα προς ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούσαν διαφορετικά τις σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. Μέσα από μια ελληνοκεντρική οπτική εύλογα διαφοροποιούνταν, λόγου χάρη, η θέση και ο ρόλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα της ρωμαϊκής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, ή η σχέση των Σταυροφόρων με το Βυζάντιο. Η ιστορία αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, καθώς η εμφάνιση και η ενδυνάμωση ανταγωνιστικών ορθόδοξων εθνών στα Βαλκάνια διαμφισβητούσε το εθνικό υποκείμενο

και οδηγούσε εντονότερα στην ανάγκη ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης τόσο των κατοίκων του ελληνικού κράτους όσο και των υπόδουλων ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η προβολή του Βυζαντίου και η ανάδειξή του ως προγονικής κληρονομιάς λειτούργησε ανταγωνιστικά προς τους υπόλοιπους βαλκανικούς εθνικισμούς.

Η θεματολογία των διαλέξεων συνδεόταν με τις εξελίξεις της εθνικής ιστοριογραφίας, απηχούσε τις μεταβολές και τον κυρίαρχο βηματισμό της. Οι διαλέξεις, σε συνδυασμό με τις εκδόσεις και τους διαγωνισμούς, αποτέλεσαν τα κατεξοχήν οχήματα μεταφοράς, ιδιαίτερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Παράλληλα η αναζήτηση τεκμηρίων τοπικής-εθνικής ιστορίας και η επεξεργασία τους αποτέλεσε αγαπημένη ενασχόληση των λογίων, οι οποίοι μέσα από τη φοίτησή τους στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (στην καλύτερη περίπτωση), είτε μέσω της θητείας τους στους συλλόγους μετατρέπονταν σταδιακά από ιστοριοδίφες σε ιστορικούς. Η ενασχόληση αυτή με την εθνική ιστορία ενισχύθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και από τους συλλόγους, οι οποίοι ανέλαβαν πολυάριθμες και ευαίσθητες πρωτοβουλίες, σκοπεύοντας ιδιαίτερα στην ενίσχυση ή και κάποτε στη δημιουργία του εθνικού φρονήματος στους πληθυσμούς που ζούσαν εκτός του ελληνικού κράτους. Σημειώνω ιδιαίτερα τη σύσταση το 1899 του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. με σκοπό, όπως καταγράφεται στο καταστατικό του την ίδια χρονιά, την διάδοση ωφέλιμων γνώσεων στον λαό, ιδιαίτερα με τη δημοσίευση μικρών βιβλίων, εύληπτων και ομοιόμορφων, που φέρουν το όνομα και τη σφραγίδα του συλλόγου.

Η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας προϋπέθετε τον ενθουσιασμό, τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή, την ταύτισή του με τους ήρωες, τα θετικά πρότυπα: *Τις δεν ανετινάσσετο και ακουσίως από του βάρου του, ότε η νεότης του Πανεπιστημίου ομού και του άστεως το γήρας συνήρχοντο επί το αυτό, όπως ακούσωσιν αυτού αφηγουμένου εν συγκινήσει τας νίκας του Βελισσαρίου και του Ηρακλείου, του Νικηφόρου Φωκά και του Βασιλείου, ότε οιονεί ανηρτημένοι από των χειλέων του αφηγήτορος πάντες παρίσταντο εις τας τελευταίας επωδύνους ημέρας της βασιλευούσης και εις τας υστάτας του εσχάτου βασιλέως στιγμάς ή ενόμιζον άλλοτε χαιρόντες, ότι απηχεί εις τα ώτα των η βοή των μαχών και ο επινίκιος αλαλαγμός των ελευθερωτών της*

πατρίδος.⁵⁷ Το προηγούμενο απόσπασμα από τον επικήδειο που εκφώνησε ο Σπ. Λάμπρος για τον Παπαρρηγόπουλο περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο τα συναισθήματα των ακροατών του «Παρνασσού»: ενθουσιασμός ή κατανυκτική σιωπή, που την ακολουθούσε το ξέσπασμα των χειροκροτημάτων: στερεότυπες αντιδράσεις, που συναντάμε σε πολλές από τις περιγραφές των διαλέξεων και των μαθημάτων και που υποδεικνύουν στην πραγματικότητα έναν τρόπο ακρόασης της εθνικής ιστορίας, «εκπαιδύοντας» τους θεατές στη συμμετοχή τους στο ακροατήριο. Σε αυτό που ήταν το «δράμα» της ιστορίας, στην τελετουργική διαδικασία όπως οριζόταν κάθε φορά από τους κανονισμούς και τα καταστατικά, σε μια διαδικασία άκρως ιεραρχημένη, το κοινό και ο ρήτορας αναλάμβαναν τους συγκεκριμένους ρόλους τους. Το κοινό αντιδρούσε, συμμετείχε, ερχόταν προετοιμασμένο για να μάθει την ιστορία των προγόνων του και, μέσω αυτής της «συγγενικής» σχέσης, να προσδιορίσει τον εαυτό του. Ο ρήτορας, ο δάσκαλος, οδηγούσε τους συμμετέχοντες σε αυτό το παρελθόν, όχι πάντοτε με επιτυχία, άλλοτε λόγω έλλειψης ακροατηρίου και άλλοτε λόγω δικής του αδυναμίας. Από αυτή την εικόνα, όμως, έμειναν κυρίως τα κατάμεστα ακροατήρια και η συγκίνηση του κοινού, ενός εθνικού κοινού που η προσέγγισή του ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, πιο εύκολη, στο μέτρο που μια προφορική ανακοίνωση, ένα μάθημα, σε αντίθεση με ένα ακόμη και εκλαϊκευμένο κείμενο σε ένα περιοδικό, υπερέβαινε τον σκόπελο του αναλφαβητισμού.

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των συλλόγων και οι διαφορετικές λειτουργίες που επιτέλεσαν εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας δυσκολεύει την αποτίμηση αυτών των ακροατηρίων. Από τα στοιχεία που έχουμε για συλλόγους όπως ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» ή ο ΕΦΣΚ, παρά τη σχετική ρητορεία δεν προκύπτει ότι τα μαθήματα αυτά ως αναγνώσματα, ως εσπερινά μαθήματα ή ως διαλέξεις μπόρεσαν να κινητοποιήσουν ευρύτερα σύνολα. Στην πραγματικότητα συνέρεαν σε αυτά κυρίως εγγράμματοι αναγνώστες, μέλη της μεσαίας και ανώτερης τάξης, καθώς και φοιτητές ή μαθητές. Αναφέρομαι και πάλι στα μαθήματα και στις διαλέξεις, όχι στους εορτασμούς ή στις επετείους, τα οποία, λόγω του γεγονότος αυτού καθ' εαυτό, προσείλκυαν ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο. Η δυναμική τους αποτυπώνεται και στις περιγραφές για τον

⁵⁷ Σπ. Λάμπρος, «Επικήδειος αποχαιρετισμός εις Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον», *Λόγοι και Άρθρα*,

εορτασμό των πενήντα χρόνων της Επανάστασης του 1821 με την αποκάλυψη των ανδριάντων του Ρήγα Φεραίου και του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.

Εάν οι πρώτοι πολιτιστικοί σύλλογοι που δημιουργούνται ενδιαφέρονται για τη γενική παιδεία του πληθυσμού, σταδιακά, και ιδιαίτερα κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, συγκροτούνται συσσωματώσεις με περισσότερο εξειδικευμένη στοχοθεσία και δράση, αναφορικά με συγκεκριμένες πτυχές του δημόσιου βίου. Εξέλιξη αναμενόμενη, στο μέτρο που διευρύνονταν τα ενδιαφέροντα, ενώ παράλληλα πλήθαιναν οι λόγιοι, οι επαγγελματίες, οι απόφοιτοι του Αθήνησι ή των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, οι οποίοι συμμετείχαν σε αυτούς του συλλόγους μεταφέροντας εμπειρίες και επιδιώκοντας την πραγματοποίηση των σχεδίων τους ή απλώς την προβολή και τη δημοσιότητα. Σε αυτό το πλαίσιο το εθνικό παρελθόν, κυρίως η βυζαντινή και νεότερη περίοδος, αποτέλεσε ένα από τα προσφιλή αντικείμενα, με ορόσημο τη δημιουργία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (ΙΕΕΕ) το 1882.

Το 1884 ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», σε συνεργασία με την ΙΕΕΕ, διοργάνωσε για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου έκθεση κειμηλίων του Αγώνα του 1821, επιδιώκοντας να προσελκύσει ένα ευρύτερο κοινό. Η *Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος*, όπως ονομάστηκε, άνοιξε τις πύλες της στο κοινό στις 25 Μαρτίου. Την ημέρα των εγκαινίων, με την παρουσία της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού και πλήθους επισήμων, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος προσφώνησε τον βασιλιά. Ο τελευταίος στην αντιφώνησή του στάθηκε ιδιαίτερα στο όφελος που θα αποκόμιζε η νέα γενιά από την επίσκεψη της έκθεσης.⁵⁸ Η έκθεση διήρκεσε 14 ημέρες, κατά τις οποίες την επισκέφθηκαν 26.000 άνθρωποι. Η επιβολή εισιτηρίου προκάλεσε τις αντιδράσεις μερίδας της κοινής γνώμης, που θεώρησε άτοπο να καταβάλει κανείς αντίτιμο για να περιεργαστεί τα τεκμήρια της προγονικής κληρονομιάς. Τελικά η είσοδος ορίστηκε ελεύθερη για τους μαθητές, καθώς και για όσους την επισκέπτονταν σε συγκεκριμένες ημέρες και ώρες. Από τις 26.000 οι 17.000 δεν κατέβαλαν εισιτήριο. Επρόκειτο για επισκέπτες οι οποίοι ανήκαν ως επι το πλείστον στις «τάξεις του λαού», ανάμεσά τους και πολλές γυναίκες, καθώς και εργάτες που επωφελήθηκαν από τις αργίες του Πάσχα, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία των μαθητών και των φοιτητών. Οι

Αθήνα 1902, σ. 303-307.

εφημερίδες εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για το γεγονός ότι ο «απλός» κόσμος είχε αγκαλιάσει την έκθεση, η οποία είχε συγκινήσει τους παλαιότερους και είχε διδάξει τους νεότερους.

Η οργάνωση της έκθεσης το 1884 αποτελούσε μια νέα διαδικασία προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού, με τις δικές της πειθαρχίες αλλά και τα δικά της αιτούμενα. Όπως επεσήμανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος ήταν επικεφαλής της επιτροπής που είχε αναλάβει την επιλογή των εκθεμάτων, τα περισσότερα από αυτά δεν έφεραν ιδιαίτερα επεξηγηματικά κείμενα καθώς επρόκειτο για οικεία, γνωστά αντικείμενα. Τώρα όμως, μέσα στις προθήκες, και με την επιλογή και την κατάταξή τους, τα αντικείμενα αυτά αποκτούσαν άλλο νόημα, συνέθεταν τη δική τους αφήγηση για την Επανάσταση του 1821: μια αφήγηση εξόχως πειστικότερη και διδακτικότερη, όπως φάνηκε άλλωστε και με τη συμμετοχή του κόσμου, από τα δημόσια μαθήματα. Η συμμετοχή του κοινού αποκτούσε τα χαρακτηριστικά μιας κοινής λατρείας, όπου όλοι συμμετείχαν συγκροτώντας τον δικό τους κόσμο αληθείας μέσα από τη θέαση των αντικειμένων. Οι ιστορικοί αναλάμβαναν να συγκροτήσουν το πρόσφατο παρελθόν μνημειοποιώντας το, αποστερώντας το ουσιαστικά από τις εντάσεις και τις πολιτικές συνδηλώσεις.

Εάν ο 19ος αιώνας υπήρξε, κατά τη διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά, ένας αιώνας *ιστορικής ανησυχίας*, είναι σαφές ότι αυτή η ανησυχία διαχύθηκε με πολλαπλούς τρόπους προς διαφορετικούς αποδέκτες: εκδοτική κίνηση, δημιουργία συλλόγων, καθιέρωση τελετών και εορτών, διαλέξεις και δημόσια μαθήματα συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του παρελθόντος. Τη διάχυση και την πρόσληψη της ιστορικής γνώσης την καθόρισαν ποικίλες διαδικασίες, που επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τη σύνθεση και την ταυτότητα των εκάστοτε ακροατηρίων: Έλληνες ή ξένοι, αυτόχθονες ή ετερόχθονες, πλούσιοι ή φτωχοί, αστοί ή αγρότες. Η εθνικότητα, η καταγωγή, η οικονομική κατάσταση, ο τόπος κατοικίας αποτέλεσαν στοιχεία που καθόρισαν την ταυτότητα των αποδεκτών αλλά και του παραγόμενου προϊόντος. Οι μαρτυρίες της εποχής υποδεικνύουν ότι υπήρξε ένα κοινό που τροφοδοτούσε διαρκώς με την παρουσία του τη διεξαγωγή τελετών, διαλέξεων, δημόσιων μαθημάτων που αναφέρονταν στην εθνική ιστορία και είχαν στόχο να

⁵⁸ Βλ. «Τα εγκαίνια της εκθέσεως», *Εφημερίς*, φ. 86 (26 Μαρτίου 1884), σ. 2-3.

εμφυσήσουν τις εθνικές αξίες και ιδεώδη. Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα, όπως προαναφέραμε, να θεωρήσουμε το κοινό αυτό, στην πλειονότητά του απαρτιζόταν από εγγράμματους κατοίκους της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε παρά ανεπαρκή στοιχεία για να προσεγγίσουμε τους τρόπους και τους χρόνους διάδοσης της εθνικής ιστορικής αφήγησης στους ευρύτερους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς και τις διαδικασίες πρόσληψής της από αυτά τα στρώματα, κατά τεκμήριο εκτός εγκυκλίου παιδείας και με πολύ λιγότερες προσβάσεις σε μηχανισμούς διάδοσης της εθνικής ιστορίας, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Οι μηχανισμοί αυτοί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού προϊόντος, το οποίο δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί απλώς ως ένα διανοητικό εξαγόμενο αλλά ως αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε. Η διαπίστωση δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή ενός σημαντικού αριθμού ιστορικών κειμένων με στόχο ακριβώς τη δημόσια ανακοίνωση, την εκφορά στις πανεπιστημιακές αίθουσες, στους συλλόγους, ή και σε δημόσιες επετειακές συναθροίσεις, εκ των οποίων τα περισσότερα δημοσιεύθηκαν αυτοτελώς στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο ή ενσωματώθηκαν σε μεγαλύτερες συνθέσεις. Πρόκειται για κείμενα τα οποία, διατηρώντας τον προφορικό χαρακτήρα τους, μπόλιασαν συχνά την ιστοριογραφική παραγωγή με διδακτισμό, έντονες ρητορικές διατυπώσεις, συναισθηματισμό, και βέβαια με έναν ιστορικό λόγο που από τη φύση του, πολλές φορές, διέθετε ανεπαρκή τεκμηρίωση. Έναν λόγο στην πρόσληψη του οποίου βάραιναν καθοριστικά οι συνθήκες εκφοράς του, ιδιαίτερα στα καθ' ημάς, όταν ελάμβανε χώρα στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου: η αρχιτεκτονική της, η διαμόρφωση του βήματος του ομιλητή και των θέσεων των ακροατών, η ιεραρχημένη τοποθέτηση των τελευταίων με βάση το αξίωμά τους –προηγούνταν οι πολιτικοί ιθύνοντες και έπονταν οι υπόλοιποι–, συνιστούσαν τμήματα της ευρύτερης τελετουργίας, δημιουργούσαν το κλίμα, το οποίο έπρεπε να σεβαστούν οι ομιλητές. Οι τελευταίοι, ο πρύτανης ή κάποιος καθηγητής, ήταν εκεί –στο πλαίσιο μιας τελετής που αποτελούσε συνήθως την κορύφωση του εορτασμού– για να αναφερθούν μέσω του πανηγυρικού τους λόγου σε κάποιο συμβάν, να το ερμηνεύσουν, να διδάξουν, να νουθετήσουν ή και να παροτρύνουν την πολιτική και κοινωνική ηγεσία που είχε συγκεντρωθεί να τους παρακολουθήσει. Ο πανηγυρικός λόγος, ακόμη και όταν αναφερόταν στο παρελθόν,

όπως συνέβαινε συχνά, στην πραγματικότητα πήγαζε από το σήμερα και δημιουργούσε υποθήκες για το μέλλον: η αναζήτηση της ιστορικής ταυτότητας του έθνους, η ανάδειξη των παραδειγματικών στοιχείων, η υπενθύμιση των προαιώνιων εχθρών συνδεόταν άρρηκτα με τις προτροπές για τις μελλοντικές συμπεριφορές, τις απαιτούμενες πολιτικές επιλογές, τις στρατηγικές για την εκπλήρωση των εθνικών επιδιώξεων.

Παραμένει προς διερεύνηση η μελέτη της σχέσης ρήτορα - ακροατών, αλλά και γενικότερα ιστοριογράφου - κοινού ως μια δυναμική αμφίδρομη επικοινωνιακή σχέση, η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και το περιεχόμενο, τη στοχοθεσία και τη διατύπωση των κειμένων, τα οποία επεδίωκαν να ανταποκριθούν στον ορίζοντα των κοινών ελπίδων, να καλύψουν, διαμορφώνοντας παράλληλα τις προσδοκίες που είχε γεννήσει η εξαγγελία τους.

8. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΑΙΩΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453 αποτέλεσε - στο πλαίσιο της τριμερούς διάκρισης της παγκόσμιας ιστορίας σε αρχαία, μέση και νεότερη, σύμφωνα με το σχήμα που εισήγαγε ο Χριστόφορος Κελλάριους με το έργο του *Historia Medii Aevi* (1688) - μια από τις χρονολογίες ορόσημα για το πέρασμα από το μεσαιωνικό στο νεότερο κόσμο.⁵⁹ Μετεξελίσσοντας την χριστιανική οπτική η οποία αντιμετώπιζε τον ιστορικό χρόνο ως διαδοχή παγκόσμιων βασιλείων, -σύμφωνα και με το σχήμα των τεσσάρων αυτοκρατοριών του προφήτη Δανιήλ- προσδιορισμένων από το Θεό, η νέα αντίληψη εγκαθιστούσε τομές-ορόσημα στην εξέλιξη της παγκόσμιας ιστορίας, η οποία όπως και η ανθρώπινη ύπαρξη προχωρούσε από τα νηπιακά χρόνια προς την ωριμότητα. Σε αυτό το πλαίσιο η άλωση της Κωνσταντινούπολης είτε ως πτώση μιας ισχυρής χριστιανικής αυτοκρατορίας, από θεολογική οπτική δηλαδή, είτε ως πτώση ενός μεγάλου πολιτισμού και εισόδου των βαρβάρων στο προσκήνιο, από μια ευρωπαϊκή, πιο σύγχρονη σκοπιά, αποτέλεσε ένα κοσμοϊστορικό γεγονός, συνδεδεμένο κυρίως με τον ανατολικό κόσμο. Στις περισσότερες, όμως γενικές και παγκόσμιες ιστορίες του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, οι ευρωπαίοι ιστορικοί οριοθετούσαν το τέλος του μεσαίωνα με βάση γεγονότα που προέρχονταν από την ιστορία του δυτικού κόσμου: την Αναγέννηση, την ανακάλυψη της Αμερικής (1492), τη διαμόρφωση των μεγάλων μοναρχιών, τη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου (1517), τη βασιλεία του Καρόλου Ε'. Αρκετές από αυτές τις γενικές ιστορίες είτε μεταφράστηκαν, είτε αποτέλεσαν πρότυπα για τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια στις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού βασιλείου. Οι συγγραφείς, δηλαδή, των τελευταίων, παράφραζαν ή ερανίζονταν -σύμφωνα με την ορολογία της εποχής- από ξένα εγχειρίδια γενικής ιστορίας, μια πρακτική η οποία με φθίνουσα πυκνότητα ακολουθήθηκε μέχρι τον όψιμο 19^ο αιώνα. Στις περισσότερες ιστορίες, στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, ως πιο συχνό ορόσημο

⁵⁹ Βλ. αναλυτικότερα Β. Καραμανωλάκης, Π. Στάθης, «Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου» (σε συνεργασία με τον Παναγιώτη Στάθη) στο Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 227-257.

μετάβασης από τον μεσαιωνικό στον νεότερο κόσμο, μόνο του ή με άλλα, προβλήθηκε η ανακάλυψη της Αμερικής.⁶⁰

Στην ιστοριογραφία των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους, στο πνεύμα του ελληνικού διαφωτισμού, το ελληνικό έθνος εμφανιζόταν, μετά την ένδοξη περίοδο της κλασικής αρχαιότητας, να υποδουλώνεται σε μια σειρά αλλοεθνείς κυριάρχους (Μακεδόνες, Ρωμαίους στους οποίους περιλαμβάνονται και οι συνεχιστές τους Βυζαντινοί που δεν διαφοροποιούνται από τους Ρωμαίους, και τέλος στους Οθωμανούς). Το σχήμα αυτό, σχήμα της αναβίωσης, αναγνώριζε πολιτική ύπαρξη και ενεργό ιστορικό ρόλο στο ελληνικό έθνος μόνον στην αρχαιότητα και στην μετά το 1821 περίοδο. Η Επανάσταση του 1821 θεωρήθηκε η παλιγγενεσία (πάλιν + γένεση) του έθνους: τότε το ελληνικό έθνος αφυπνίστηκε από τη μακρά νάρκη του και απέκτησε και πάλι ενεργητικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη. Ωστόσο η τεράστια αυτή ενδιάμεση περίοδος (περ. 2100 χρόνια) κατά την οποία το ελληνικό έθνος παρουσιαζόταν ως ανενεργό άφηνε ένα σημαντικό κενό για τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας η οποία, όπως άλλωστε κάθε εθνική ιδεολογία, τείνει να διατυπώνει ένα ιστορικό αφήγημα στο οποίο το εθνικό υποκείμενο έχει συνεχή και ενεργή, ιστορικά αξιοσημείωτη παρουσία, σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Έτσι αρκετά γρήγορα το μεγάλο αυτό διάστημα άρχισε να διασπάται σε μικρότερες περιόδους οι οποίες σταδιακά ενσωματώθηκαν, όχι πάντα ευθύγραμμα και κάποτε και με ισχυρές αντιδράσεις, στον κορμό της εθνικής ιστορίας. Η περίπτωση των Μακεδόνων ήταν χαρακτηριστική. Συναντώντας ευρύτερες συναινέσεις, η μακεδονική-ελληνιστική περίοδος ήταν η πρώτη που ενσωματώθηκε, μεταβάλλοντας την καθιερωμένη αντίληψη των Μακεδόνων ως κατακτητών. Στην ενσωμάτωση αυτή διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και ιδιαίτερα το έργο του Ντρώζεν, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό

⁶⁰ Στην πλέον γνωστή γενική ιστορία του 19^{ου} αιώνα διακρίνονταν τέσσερις περίοδοι: α) η *παλαιά* (έως το 476), η *μέση* (476-1500 με την ανακάλυψη της Αμερικής και την εφεύρεση της τυπογραφίας), η *νεώτερη* (1550-1789) και η *νεώτατη* (1789-1930), βλ. Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*, Α', 21-22. Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, το 1849, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, στην εισαγωγή του πρώτου τόμου της γενικής ιστορίας του, διέκρινε την ιστορία ως εξής: η αρχαία ιστορία, έως το 500 μ.Χ., όταν καταλύθηκε το δυτικό ρωμαϊκό κράτος και αφανίστηκε ο αρχαίος πολιτικός, ηθικός και κοινωνικός κόσμος, η μέση ιστορία, έως το 1500 μ.Χ., όταν συνέβησαν σημαντικά γεγονότα (η εγκαθίδρυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, η ανακάλυψη της Αμερικής, η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση), και τέλος η νέα ιστορία έως σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αναφερόταν ρητά η άλωση της Πόλης ούτε η χρονολογία 1453. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Βιβλίον πρώτον περιέχον την Αρχαίαν Ιστορίαν*, Αθήνα 1849, 4.

αποκατέστησε τη συνέχεια από την αρχαία Ελλάδα στα μακεδονικά χρόνια και από εκεί στο χριστιανισμό και στη σύζευξη τους.

Εάν η εποχή των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του συνάντησε την αποδοχή, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η οποία στη δυτική σκέψη εξακολουθούσε να καταγράφεται ως εποχή αμάθειας και σκοταδισμού. Η εθνική ιστοριογραφία δεν μπορούσε να προσφύγει στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή για να ενσωματώσει το Βυζάντιο, έπρεπε να στηριχτεί στις δικές της δυνάμεις ώστε να δημιουργήσει η ίδια, σε μεγάλο βαθμό, τους όρους ενσωμάτωσής του. Στο μέτρο που η ελληνική ιστοριογραφία, προσπάθησε να παράξει ένα εθνικό αφήγημα προσαρμοσμένο στην τριμερή διάκριση της παγκόσμιας ιστορίας σε αρχαία, μέση και νεότερη, ενσωματώνοντας το Βυζάντιο, έπρεπε να αντιπαρατεθεί με την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, συνομιλώντας στην πραγματικότητα μαζί της, ακολουθώντας την στη στροφή στα μεσαιωνικά χρόνια.

Σε αυτή την πορεία ενσωμάτωσης ή άλωση από πολύ νωρίς απόκτησε μια «προνομιακή» μεταχείριση, εξασφαλίζοντας ευρύτερες συναινέσεις για τη θέση της στην εθνική ιστορία, ακόμη και από εκείνους, οι οποίοι αντιμετώπισαν με επιφύλαξη τον δεσποτικό και θεοκρατικό χαρακτήρα του Βυζαντίου. Ας δούμε την περίπτωση του πανεπιστημιακού καθηγητή της Ιστορίας Θεόδωρου Μανούση. Γνωστός διαφωτιστής υπερασπίστηκε με ζέση την ιδέα μιας καθολικής ιστορίας, υπηρετώντας μια από τις πλέον φιλελεύθερες διδασκαλίες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κι όμως. Το 1858 μνημονεύοντας τη διδασκαλία του Θ. Μανούση ο συντάκτης μιας νεκρολογίας του αναφερόταν στη διδασκαλία της Άλωσης, μπροστά σε μια κατάμεστη πανεπιστημιακή αίθουσα, όχι μόνο από φοιτητές αλλά και από άλλους Αθηναίους που προσέρχονταν στο μάθημα του. Συγκίνηση και ρητορεία για την πτώση μιας αυτοκρατορίας που ο καθηγητής θεωρούσε ως πρότυπο απολυταρχίας; Για να κατανοήσουμε αυτή την αντίφαση θα πρέπει να αντιληφθούμε τη λειτουργία της άλωσης στο πλαίσιο του διδακτικού σχήματος του Μανούση. Στο αντιθετικό ζεύγμα που χρειαζόταν ώστε να τονισθεί ο μοναδικός χαρακτήρας της επανάστασης του 1821, η άλωση καταλάμβανε την άλλη θέση. Χρειαζόταν δηλαδή ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός, το οποίο να δηλώνει την πτώση. Αυτόν τον ρόλο δεν μπορούσε να διαδραματίσει ούτε η μάχη της Χαιρώνειας καθώς οι Μακεδόνες γρήγορα «ελληνοποιήθηκαν», ούτε η άλωση της Κορίνθου από

τους Ρωμαίους καθώς επρόκειτο για χρονικά πολύ μακρινό γεγονός από την «αναγέννηση του έθνους», ενώ δεν συνδεόταν και με θρησκευτικές αντιθέσεις: δήλωνε υποταγή σε Λατίνους, οι οποίοι στα 146 π.Χ. ήταν πολυθεϊστές ειδωλολάτρες όπως και οι Έλληνες, καθώς και πρόγονοι των προηγμένων πολιτισμικά και οικονομικά Ευρωπαίων του 19^{ου} αιώνα. Η άλωση της Κορίνθου ήταν ένα γεγονός που δεν διατηρούνταν στη λαϊκή μνήμη και τις δημόδιες παραδόσεις. Καθώς επίσης δεν είχε καμιά θρησκευτική σημασία, δύσκολα θα μπορούσε να βρει υποδοχές στην κουλτούρα των λαϊκών στρωμάτων, δύσκολα θα αποκτούσε συμβολική αξία στη λαϊκή μυθολογία. Και τούτο είχε σημασία για την κατίσχυση της ως εθνικού ορόσημου στην ιστορική κουλτούρα του ελληνικού έθνους. Αντίστροφα, η υπό συγκρότηση εθνική ιδεολογία χρειαζόταν ισχυρότερα και πιο απτά σύμβολα από την άλωση της Κορίνθου στην προσπάθεια της να διαμορφώσει μια κοινή εθνική ταυτότητα και να ομογενοποιήσει έτσι το νέο εθνικό υποκείμενο, να μετατρέψει δηλαδή τους ορθόδοξους Ρωμιούς σε Έλληνες.

Μια τέτοια υπόθεση αναφορικά με τη διδασκαλία του Θ. Μανούση ενισχύεται και από στοιχεία των τελευταίων προεπαναστατικών χρόνων. Την περίοδο 1816-1820 εμφανίστηκαν, προερχόμενες από λόγιους, εκπροσώπους του Διαφωτισμού, οκτώ θετικές αναφορές στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και την ηρωική του άμυνα και αυτοθυσία κατά την άλωση του 1453. Παρουσιαζόταν ως ο τελευταίος βασιλεύς του γένους, «ο τελευταίος και δυστυχής ημών Αυτοκράτωρ, μετ' άκρας γενναιότητας και μεγαλοψυχίας αντιπαραττόμενος και υπέρ της Βασιλείας και υπέρ της του γένους δόξης». Ανάμεσα στις οκτώ μαρτυρίες περιλαμβάνονται δύο τουλάχιστον θεατρικά έργα: οι τραγωδίες *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος* του Ιωάννη Ζαμπέλιου, και *Ο τελευταίος Κωνσταντίνος* του Κωνσταντίνου Οικονόμου. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς κινούνταν στο χώρο μεταξύ Κωνσταντινούπολης-Σμύρνης-Ηγεμονιών. Ο Α. Πολίτης πιθανολογεί ότι μια ομάδα πιο συντηρητικών λογίων που εμπνέονταν από τις διαφωτιστικές ιδέες άφηνε ανοιχτό ένα παράθυρο προς τη θετική πρόσληψη του Βυζαντίου. Όπως και εάν είναι, στα χρόνια που προετοιμαζόταν η επανάσταση, ορισμένοι λόγιοι προσπάθησαν να συνδέσουν τη μελλοντική εξέγερση με την άλωση της Πόλης, και έτσι να αναδείξουν σε σύμβολο

του αγώνα την ηρωική άμυνα στα 1453. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι η γενικότερη στάση των περισσότερων απέναντι στη μακρά βυζαντινή περίοδο υπήρξε αρνητική.⁶¹

Οι αναφορές αυτές φαίνεται να αραιώνουν στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.⁶² Όμως για τους επιγόνους του Διαφωτισμού που σταθερά στρέφονταν προς τη Δύση, ακόμη και αν η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν εθεωρείτο ελληνική, η άλωση της Πόλης από τους Οθωμανούς δεν μπορούσε παρά να έχει ιδιαίτερη σημασία για το ελληνικό έθνος καθώς σηματοδοτούσε την μετάβαση σε μια δουλεία πολύ σκληρότερη από τις προηγούμενες: την υποδούλωση στον «βάρβαρο Τούρκο». Η υποτέλεια στους Οθωμανούς αξιολογείται ως αυταρχικότερη από την κυριαρχία ενός αλλοεθνή μεν, αλλά χριστιανού βασιλιά, είτε ορθόδοξου είτε καθολικού. Μέσα από αυτούς τους δρόμους ένα γεγονός της παγκόσμιας ιστορίας αποκτούσε βαθμιαία εθνικές αποχρώσεις. Το 1844 ο Κωνσταντίνος Ασώπιος με τον Θεόδωρο Μανούση είχαν αναγγείλει την ελληνική έκδοση της σειράς των βυζαντινών συγγραφέων που εξέδιδε ο Νήμπουρ στη Βόννη από το 1828 (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*). Στην αγγελία της έκδοσης, οι δυο καθηγητές αναφερόμενοι στην *μέση ελληνική ιστορία* σημείωναν: «Δύο είναι οι γενικώτατοι περίοδοι, εις τας οποίας είναι δυνατόν να διαιρεθή η μακρά του ελληνικού έθνους ιστορία, η αρχαία ελληνική, αρχομένη από των αρχαιοτάτων χρόνων και λήγουσα εις την υπό των Ρωμαίων άλωσιν της Κορίνθου, ότε η Ελλάς υποχείριος γενομένη κατέστη ρωμαϊκή επαρχία, και η μέση ελληνική ιστορία, αρχομένη εκ της υπό του Κωνσταντίνου μεταθέσεως του αυτοκρατορικού θρόνου εις το Βυζάντιον και λήγουσα εις την δια της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως παντελή των Ελλήνων υποδούλωσιν».⁶³ Όπως επίσης σημείωνε ο Στ. Κουμανούδης στον επετειακό λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1853, από τους 16 αιώνες δουλείας, οι τέσσερεις τελευταίοι

⁶¹ Βλ. Α. Politis, “La conquista di Constantinopoli. Un caso particolare della ricezione di Bizancio nell’ideologia neogreca”, *Niccolo Tommaseo: Poppolo e Nazioni Italiani, Corsi, Greci, Illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolo Tommaseo, Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Fr. Bruni (έκδ.), Ρώμη – Πάδοβα 2004, 415-433.

⁶² Η πρώτη πιθανότητα θεατρική παράσταση που ανέβηκε στη μετεπαναστατική Αθήνα είχε θέμα την άλωση της Πόλης και χρονολογείται στα 1836. Πρόκειται είτε για μετάφραση ξενόγλωσσου έργου είτε για τον *Κωνσταντίνο Παλαιολόγο* του Ιω. Ζαμπέλιου που παρουσιάστηκε με αλλαγή του τίτλου. Είναι χαρακτηριστικό ωστόσο ότι τα παραπάνω έργα επικεντρώνουν στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, σε μια ηρωική αλλά μοναχική μορφή του έθνους· αδυνατούν να ενσωματώσουν πλήρως την Άλωση ως σύμβολο εθνικής αντίστασης απέναντι στον ξένο κατακτητή.

⁶³ *Αθηνά*, φ. 1242, 12 Αυγούστου 1845. Η υπογράμμιση δική μας.

ήταν οι σκληρότεροι, λόγω της διαφοράς του θρησκευματος.⁶⁴ Εξάλλου η ένταξη της άλωσης στη μέση ελληνική ιστορία διευκολυνόταν από τον περιορισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τους τελευταίους αιώνες της ζωής της σε εδάφη (νότια Βαλκανική) και πληθυσμούς που θεωρούνταν καθαυτό ελληνικοί.

Ανεξάρτητα πάντως από τις θέσεις των λογίων, η πρόσληψη της Άλωσης από το ευρύτερο κοινό είχε συγκινησιακή φόρτιση που ερχόταν από άλλους δρόμους πολύ πιο βαθιά κρυσταλλωμένους στην κουλτούρα της πλειονότητας του πληθυσμού του νέου κράτους. Στη συλλογική ταυτότητα και την ιστορική κουλτούρα των αγροτικών και λαϊκών στρωμάτων, στην οποία κύριο βάρος είχε το θρησκευτικό στοιχείο, η άλωση της Πόλης φαίνεται ότι διατηρούνταν ως ζωντανή μνήμη καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και προσλαμβάνονταν ως η πτώση της βασιλείας των ορθοδόξων· η βυζαντινή αυτοκρατορία μνημονευόταν ως η χαμένη βασιλεία. Υπ' αυτήν την έννοια ο τύπος της πρόσληψης της Άλωσης συνέπιπτε με τη νοηματοδότηση που είχε στις παγκόσμιες ιστορίες της Δύσης: επρόκειτο για την πτώση μιας μεγάλης χριστιανικής αυτοκρατορίας. Καθώς όμως εδώ το συλλογικό υποκείμενο ήταν οι ίδιοι οι ορθόδοξοι υπήκοοι της χαμένης χριστιανικής βασιλείας που αναστήθηκε στα 1821, και παράλληλα το συλλογικό αυτό υποκείμενο στο νέο ελληνικό βασίλειο μεταλλασσόταν σταδιακά σε μοντέρνο εθνικό πλέον χαρακτήρα υποκείμενο, ανασηματοδοτούσε τα θρησκευτικά ταυτοτικά του στοιχεία περιβάλλοντας τα με εθνικό χρώμα.

Στην περίπτωση αυτών των λαϊκότερων προσεγγίσεων η πρόσληψη και η διαδρομή του ιστορικού χρόνου φαίνεται να είναι αντίθετη από αυτήν της επίσημης ιστοριογραφίας: ενώ δηλαδή στη λόγια ιστοριογραφία η ελληνική ιστορία ξεκινά από την ενσωμάτωση της αρχαιότητας και βαδίζει ενσωματώνοντας διαδοχικά τις νεότερες περιόδους, στη λαϊκή ιστορική συνείδηση η ιστορία ξεκινά από το παρόν και πηγαίνει προς τα πίσω προβάλλοντας μάλιστα το παρόν στο παρελθόν με εντονότερο τρόπο από τη λόγια ιστοριογραφία. Οι συγκρούσεις και οι αντιθέσεις του παρελθόντος νοηματοδοτούνται από τις αντίστοιχες του παρόντος, ενώ οι συνδέσεις παρόντος-παρελθόντος είναι πιο άμεσες και λιγότερο επεξεργασμένες. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτού του τύπου πρόσληψης της ιστορίας οι ορθόδοξοι ταυτίζονται με τους Έλληνες και οι

⁶⁴ *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853...ό.π.*, 24.

μουσουλμάνοι με τους Τούρκους. Η Κωνσταντινούπολη δεν μπορεί παρά να είναι η δική μας Πόλη.

Ακολουθώντας αυτούς τους δρόμους, μη ακαδημαϊκοί συγγραφείς που βρίσκονταν πιο κοντά στη λαϊκή θρησκευτική κουλτούρα, όπως ο Γεώργιος Θεοφίλου και ο Ευάγγελος Εμμανουήλ, εξέδωσαν αρκετά νωρίς ιστορίες της Αλώσεως. Οι περισσότερες από αυτές τις εκδόσεις βασίστηκαν κυρίως στο λεγόμενο *Maius* χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή. Σήμερα πλέον, έχει αποδειχθεί ότι το αυθεντικό χρονικό του Σφραντζή είναι το λεγόμενο *Minus* χρονικό, ενώ το *Maius* συντάχθηκε συμπληρωματικώς στο διάστημα 1573-1575, πιθανότατα από τον μητροπολίτη Μακάριο Μελισσηνό.⁶⁵ Το *Maius*, πενταπλάσιο από το *Minus*, είναι γραμμένο σε απλή γλώσσα, περιλαμβάνει διάφορα θαυμαστά και ανέκδοτα και έχει μια εκτεταμένη ζωντανή περιγραφή της πολιορκίας και της άλωσης της Πόλης. Έχει έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα και διαπνέεται από την αντίληψη ότι ο Θεός κατευθύνει τις τύχες του κόσμου και χρησιμοποιεί τους ανθρώπους, ακόμη και τους Τούρκους, ως όργανα για την εκπλήρωση των σκοπών του. Η Άλωση ερμηνεύεται ως τιμωρία των ορθοδόξων για τις αμαρτίες τους. Ο συντάκτης του *Maius* τάσσεται σαφώς με την ανθενωτική παράταξη· αποδίδει μάλιστα την αιτία της Άλωσης στην ένωση των Εκκλησιών που αποφασίστηκε στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Ηρωοποιεί τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τον οποίο παρουσιάζει ως ιδιαίτερα θεοσεβή και άκαμπτο στην απόφαση του να σώσει την Πόλη ή να πέσει μαζί της. Τον παρουσιάζει, επίσης, να εκφωνεί λόγο προς τον λαό της Πόλης την παραμονή της Άλωσης, στον οποίο αναφέρει: «καλώς ουν οίδατε, αδελφοί, ότι δια τέσσαρα τινά οφειλέται κοινώς εσμέν πάντες ίνα προτιμήσωμεν αποθανείν μάλλον ή ζην, πρώτον μεν υπέρ της πίστεως ημών και ευσεβείας, δεύτερον δε υπέρ της πατρίδος, τρίτον δε υπέρ του βασιλέως ως χριστού κυρίου, και τέταρτον υπέρ συγγενών και φίλων». Ο χρονικογράφος εγκωμιάζει την πάνδημη και ηρωική συμμετοχή του λαού, ακόμη και των μοναχών, στην άμυνα της Πόλης, ενώ κατηγορεί τους Γενουάτες του Γαλατά για προδοτική στάση κατά την πολιορκία, και παρουσιάζει τον γενουάτη στρατιωτικό και ηγέτη της άμυνας, Ιουστινιάνη να δειλιάζει όταν τραυματίζεται κατά τη διάρκεια της

⁶⁵ Η διάκριση των συγγραφέων των χρονικών *Maius* και *Minus* έγινε το 1934. Έτσι σε όλο τον 19^ο αιώνα το *Maius* θεωρούνταν αυθεντικό χρονικό του Γ. Σφραντζή. Εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον γερμανό ελληνιστή Franz K. Alter, από το τυπογραφείο των αδελφών Πούλιων στη Βιέννη το 1796.

τελικής οθωμανικής επίθεσης, με αποτέλεσμα να τραπούν σε άτακτη φυγή οι γενουάτες στρατιώτες. Συνεπώς το *Maius* χρονικό ταιριάζει στις λαϊκές προσεγγίσεις της Άλωσης. Οι πρώτες αυτοτελείς εκδόσεις για την Άλωση που έχουμε εντοπίσει να διαπνέονται σε μεγάλο βαθμό από τα παραπάνω στοιχεία, ανάγονται στα 1853 και 1855.

Οι εξελίξεις στο χώρο της λόγιας ιστοριογραφίας, εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες, έρχονταν να συναντήσουν τις προαναφερόμενες προσεγγίσεις. Κατ' αρχήν σημαντικό ρόλο στην «ελληνοποίηση» της άλωσης διαδραμάτισε η ισχυρή συμβολική σημασία της Κωνσταντινούπολης ιδιαίτερα για μια ισχυρή κοινωνική ομάδα της νεοελληνικής κοινωνίας, τους Φαναριώτες. Ήδη στα 1851 εκδόθηκε στην Αθήνα ο πρώτος τόμος από το τρίτομο έργο του Σκαρλάτου Βυζάντιου: *Η Κωνσταντινούπολις, περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*. Το έργο αυτό δεν περιλάμβανε ιδιαίτερα κεφάλαια για τις αλώσεις της Πόλης, ενώ αντιθέτως περιλάμβανε ξεχωριστά κεφάλαια για τις δύο κτίσεις: του αρχαίου Βυζαντίου και της μεσαιωνικής Κωνσταντινούπολης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Στη γενική γραμμή πάντως του έργου ήταν εμφανής η τάση οικειοποίησης της Πόλης από τον ελληνικό πολιτισμό, στοιχείο που οδήγησε στην οξεία κριτική του Στέφανου Κουμανούδη.

Ωστόσο για τη λόγια ιστοριογραφία τα προαναφερόμενα διευκόλυναν αλλά δεν οδηγούσαν αναπόδραστα στην ελληνοποίηση της άλωσης. Ο κύριος παράγοντας που οδήγησε στην “εθνικοποίηση” της ήταν ότι η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το σημαντικότερο κέντρο της Ανατολής, και κατά συνέπεια κεντρικό σημείο στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Για την εθνική ιδεολογία και το πολιτικό της πρόγραμμα, η αποκατάσταση της συνέχειας και η ελληνοποίηση του Βυζαντίου αποτελούσε όρο εκ των ων ουκ άνευ, καθώς συνιστούσε ισχυρό επιχείρημα για την ελληνική επέκταση στην Ανατολή. Από αυτή την άποψη είναι ενδεικτικό ότι η πρώτη σχετική πύκνωση εκδόσεων για την Άλωση συμπίπτει με την πρώτη μεγάλη κρίση του ανατολικού ζητήματος και τις προσπάθειες του ελληνικού κράτους για επέκταση εις βάρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε διάστημα τριών ετών, στην περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου, εντοπίσαμε τέσσερις αυτοτελείς εκδόσεις για την Άλωση, ενώ στα επόμενα χρόνια, μέχρι το 1860 χρονολογούνται άλλες έξι τουλάχιστον δημοσιεύσεις. Σε κάποιες από αυτές ο συσχετισμός είναι σαφής: στο τέλος μιας έμμετρης αφήγησης της

Άλωσης, ο συγγραφέας παροτρύνει τους συμπατριώτες του να ξεσηκωθούν για να πάρουν την Αγία Σοφία και την Κωνσταντινούπολη υποστηρίζοντας ότι η Ευρώπη τώρα θα βοηθήσει την Ελλάδα, σε αντίθεση με την εχθρική της στάση στον Κριμαϊκό πόλεμο:

*Εις τα πενήντα τέσσαρα μας 'μπόδισ' η Ευρώπη
και ξέρετε το δια τι; να σας ειπώ, διότι
Ενόμισαν σηκώθηκε Ήπειρος Θεσσαλία
δια να πολεμήσουνε όλοι για τη Ρωσσία.
Γιατί φοβούντ' οι βασιλείς, για να μη κατακτήση
Ο Ρώσσος την Ανατολή, και ύστερα την δύση.
Λοιπόν τώρα να μάθουνε ότι θα σηκωθούμε
για την ελευθερία μας, για να 'λευθερωθούμε.
Δεν θέλουν εναντιωθή, και θέλει μας αφήσουν
Να πάρωμε τον θρόνο μας θέλει μας βοηθήσουν.⁶⁶*

Επιπλέον καθώς το ελληνικό κράτος ήταν πολύ νεαρό και ουσιαστικά βρισκόταν ακόμη σε διαδικασία συγκρότησης, χρειαζόταν να προσδώσει στην εθνική ιδεολογία καθολική ισχύ ώστε να επιβάλει την αποδοχή της. Για τούτο ο ελληνικός, όπως κάθε νέος εθνικισμός, είχε ανάγκη να εντάξει στο λόγο του λαϊκά παραδοσιακά ή πρωτο-εθνικά σύμβολα και αισθήματα, ανασηματοδοτώντας τα όμως για να λειτουργήσουν συνεκτικά στην εθνική ταυτότητα, που συγκροτούσε. Η πρώτη σημαντική απόπειρα προήλθε από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στα 1852. Στην εισαγωγή του στα *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος* η οποία καταλαμβάνει έκταση 600 σελίδων, ο Ζαμπέλιος αναβαθμίζει την ορθοδοξία σε κεντρικό συστατικό στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας διατυπώνοντας για πρώτη φορά με σαφήνεια το ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού και αναγνωρίζει στο λαό τη σημαντικότερη μερίδα του εθνικού υποκειμένου. Εντοπίζοντας δημοτικά και μάλιστα κλέφτικα τραγούδια στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην αντίθεση ορθόδοξου βυζαντινού λαού εναντίον Λατίνων κυριάρχων της Κωνσταντινούπολης, μπορεί πλέον όχι μόνο να θεωρήσει απολύτως ελληνική την βυζαντινή αυτοκρατορία αλλά και να προσδιορίσει τη γέννηση της νεοελληνικής εθνότητας στο ύστερο Βυζάντιο. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα στην Άλωση, συγκροτεί ένα συμπαγές ερμηνευτικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο μεταβιβάζει την ευθύνη της πτώσης του Βυζαντίου από τους εσωτερικούς παράγοντες παρακμής του στην άπληστη καθολική Δύση: η λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης στα 1204 οδήγησε στην παρακμή της αυτοκρατορίας και η άρνηση της Δύσης στη συνέχεια να παράσχει βοήθεια

στο Βυζάντιο όταν αυτό απειλείτο από τους Οθωμανούς, εάν δεν υποτασσόταν στην εξουσία του Πάπα, οδήγησε στην οθωμανική κατάκτηση. Ο συγγραφέας προχωρά μάλιστα ένα βήμα ακόμη, θεωρώντας ότι, καθώς η πτώση της αυτοκρατορίας ήταν αναπόφευκτη, η Θεία Πρόνοια επέλεξε τελικά την οθωμανική κατάκτηση από την υποταγή στους Λατίνους, ώστε να σώσει το ελληνικό έθνος από την λατινική-παπική απορρόφηση. Αντίθετα, στον οθωμανικό ζυγό το έθνος ανασυντάσσοντας τις δυνάμεις του γύρω από την ορθόδοξη εκκλησία μπόρεσε όχι απλώς να επιβιώσει αλλά να ξαναγίνει δυνατό και να απελευθερωθεί από τον βάρβαρο ζυγό. Εάν τα βασικά σημεία της προσέγγισης του Ζαμπέλιου βρίσκονταν εγγύτερα σε λαϊκές θεωρήσεις και παραδόσεις, ο φιλοσοφικός της χαρακτήρας ωστόσο δυσχέρανε την εμβέλεια και την αποδοχή της.⁶⁷

Την επόμενη χρονιά, το 1853, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εξέδωσε την πρώτη μορφή της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* για σχολική χρήση. Στις λιγοστές σελίδες που αφιέρωσε στο Βυζάντιο, η Άλωση αφορούσε πλέον στην πρωτεύουσα του ελληνικού έθνους. Κυρίως, όμως ήταν αποτέλεσμα της εξασθένησης του Βυζαντίου που είχε προκληθεί από τις δυτικές σταυροφορίες και την άλωση του 1204. Συμφωνώντας στο σημείο αυτό με τον Ζαμπέλιο, απομακρυνόμενος, όμως, από φιλοσοφικές θεωρήσεις και διαμορφώνοντας ένα σαφέστερο σχήμα, άνοιγε το δρόμο για την κατίσχυση του τρίσημου σχήματος του στην ελληνική ιστοριογραφία.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο για τον Παπαρρηγόπουλο, ήταν ότι αυτή η ευθύνη της Δύσης είχε συσκοτιστεί από τη δυτική ιστοριογραφία. Η εικόνα της ελληνικής ιστορίας, όπως διαμορφώθηκε από τους ξένους συνδεόταν στενά με τα συμφέροντα των εθνών-κρατών, στα οποία ανήκαν. Στη διαλεκτική του Παπαρρηγόπουλου, η διαφορετική ταυτότητα, θρησκευτική και εθνική, ερμήνευε την επιστημονική θέαση. Αναδεικνύοντας τον πολιτικό χαρακτήρα της δυτικής ιστοριογραφίας, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, συνέδεε την επιστημονική σκέψη με τη διαφορετική εθνική ή θρησκευτική ένταξη, με τη σκόπιμη διαστρέβλωση της ελληνικής, πατρώας, ιστορίας. Στην πραγματικότητα, οι εθνικοί χαρακτηρισμοί υποτάσσονταν σε ένα ευρύτερο σύνολο όπου το θρησκευτικό στοιχείο αποτελούσε τον κυρίαρχο

⁶⁶ Π. Ι.α, *Άλωσις και ανάκτησις*, 10.

⁶⁷ Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, 413-576. Βλ. και του ίδιου, *Βυζαντιναί Μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής*

ενοποιητικό παράγοντα: η καθολική Δύση έναντι της ορθόδοξης Ανατολής. Θρησκευτικό στοιχείο, θεωρημένο πλέον όχι σε ένα πλαίσιο μεταφυσικής πίστης, αλλά πολιτικής αντίληψης. Η διαφορετική θρησκευτική πίστη δεν συνδεόταν με τη σωτηρία της ψυχής, αλλά με τη συσπείρωση των μελών της εθνικής κοινότητας και την εναντίωση τους στο διαφορετικό, όπως κάθε φορά οριζόταν από τα εθνικά συμφέροντα.

Οι αντιλήψεις αυτές είχαν επηρεάσει, κατά τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, και τους Έλληνες λόγιους, ιδιαίτερα την πρώτη γενιά που στελέχωσε τη δημόσια ζωή, μετά την επανάσταση του 1821. Η εμμονή των λογίων αυτών στην αρχαία ιστορία και η υποβάθμιση του Βυζαντίου συνδεόταν με τις σπουδές τους στη Δύση. Επηρεασμένοι από τους δυτικούς ιστορικούς είχαν προχωρήσει στην υποβάθμιση της ελληνικής χριστιανικής αυτοκρατορίας. Ο εισηγητής της εθνικής ιστορίας, σε αντίθεση με τους «δυτικοφερμένους» λογίους εμφανιζόταν να έχει αφουγκραστεί τον σοφότερο από τους τελευταίους ελληνικό λαό, να έχει μελετήσει τα δημοτικά τραγούδια και τα άλλα λαϊκά δημιουργήματα. Σε αυτά αποτυπώνονταν η αγάπη του λαού για το Βυζάντιο, και η σημασία της πτώσης της Κωνσταντινούπολης: «Διερχόμενοι δε δια των ορέων της Ρούμελης πολλάκις θέλετε ακούσει έτι περιαδομένην την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως δια του γνωστού εκείνου δημοτικού άσματος

Πήραν την Πόλιν, πήραν την! πήραν την Σαλονίκην!

Πήραν και την αγιά Σοφιά, το μέγα μοναστήρι!

Και εξακολουθούντα τον θρήνον τούτον περί της λαμπρότητος της Μεγάλης Εκκλησίας, περί της τελευταίας εν αυτή ιεροτελεστίας, περί της εξ ουρανού επελθούσης φωνής, ίνα απαχθώσιν εις την αλλοδαπήν τα ιερά σκεύη και μη μολυνθώσιν υπό της ξενικής κατακτήσεως, μέχρις ου, καταστρεφομένου του δράματος, ο αοιδός επιλέγει

Σαν το ήκουσε η Δέσποινα, δακρύζουν οι εικόνες.

-Σώπα κυρία Δέσποινα! μην κλαίης, μη δακρύζεις,

Πάλε με χρόνους, με καιρούς, πάλε ' δικά σου είναι.⁶⁸

Η οπτική του συγγραφέα της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* κυριάρχησε σταδιακά στην ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα αλλά και των αρχών τουλάχιστον του 20^{ου}.

εθνότητος από Η' άχρι Ι' εκατονταετηρίδος μ. Χ., Αθήνα 1857, ιδίως σ. 691-696.

⁶⁸ Από τον εισιτήριο πανεπιστημιακό του λόγο το ακαδημαϊκό έτος 1859-1860, δημοσιευμένο τώρα στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...ό.π.*, 218.

Σειρά από δημοσιεύσεις αυτοτελείς ή ενταγμένες σε ευρύτερα έργα που πυκνώνουν βαθμιαία προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στην πρώτη εικοσαετία του 20^{ου}, εξειδίκευσαν, εμπλούτισαν και τροποποίησαν σε επουσιώδη σημεία το ερμηνευτικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου για την Άλωση. Σχηματικά, σε αυτά τα έργα θεωρείται ότι η παρακμή του Βυζαντίου που οδήγησε στην άλωση, έχει τις ρίζες της στην πολιτική των Δυτικών, στις σταυροφορίες, την άλωση του 1204, τη λατινική κυριαρχία και την προσπάθεια του Πάπα να υποτάξει την ανατολική ορθόδοξη εκκλησία. Η επιθετική πολιτική των Λατίνων με τους συνεχείς πολέμους εναντίον του Βυζαντίου, και η εμπορική κυριαρχία των Βενετών και των Γενοβέζων εξασθένησαν τις βυζαντινές δυνάμεις που δεν μπορούσαν να αντισταθούν ταυτόχρονα σε δύο εχθρούς: τους Δυτικούς και τους Τούρκους και έτσι υπέκυψαν τελικά στους Οθωμανούς. Εσωτερικοί παράγοντες όπως εμφύλιες έριδες και η οικονομική και στρατιωτική παρακμή του βυζαντινού κράτους, είτε υποβαθμίζονται ως δευτερεύοντες είτε αποδίδονται άμεσα ή έμμεσα στη δυτική πολιτική δραστηριότητα. Επιπλέον η Δύση έδωσε το τελειωτικό κτύπημα στην αυτοκρατορία όταν αρνήθηκε να στείλει βοήθεια στα 1453 εν όψει της πολιορκίας του Μεχμέτ Β΄, αν δεν διασφάλιζε πρώτα την πλήρη υποταγή του Βυζαντίου στο δόγμα της καθολικής εκκλησίας και στην εξουσία του Πάπα.

Το σημαντικότερο έργο που συγκεφαλαιώνει τα επί μέρους στοιχεία αυτής της οπτικής και επηρέασε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο τη σύγχρονη και μεταγενέστερη ιστοριογραφία ήταν η μονογραφία για την άλωση *Πολιορκία και άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Οθωμανών εν έτει 1453*, του Αλέξανδρου Πασπάτη που εκδόθηκε στα 1890.⁶⁹ Στην ίδια ωστόσο γραμμή μπορούν να συμπεριληφθούν με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφορές και οι Κωνσταντίνος Σάθας, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αδαμάντιος Αδαμαντίου, Βασίλειος Μυστακίδης, Θεοδόσιος Βενιζέλος, Αθανάσιος Βερναρδάκης, Κωνσταντίνος Άμαντος, και άλλοι λιγότερο γνωστοί. Σε ορισμένες εκδοχές αυτών των προσεγγίσεων το ερμηνευτικό σχήμα εμπλουτίζεται με την αναφορά σε προδοτικές ενέργειες των Λατίνων κατά τη διάρκεια της πολιορκίας που επέσπευσαν την πτώση της Βασιλεύουσας: ως τέτοιες ενέργειες αναφέρονται 1. η αλλαγή

⁶⁹ Α. Γ. Πασπάτης, *Πολιορκία και άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Οθωμανών εν έτει 1453*, Αθήνα 1890. Χρησιμοποιήσαμε την 3^η έκδ. του 1995. Για τον ρόλο των Δυτικών βλ. κυρίως σ. 13-15, 58-67, 78-79, 85-86

στρατοπέδου του Ουρβανού, του τεχνίτη δηλαδή που τελικά κατασκεύασε το μεγάλο πυροβόλο των Οθωμανών, 2. η βοήθεια που προσέφεραν οι Γενουάτες του Γαλατά στους Τούρκους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας κυρίως προδίδοντας ενέργειες των Βυζαντινών στους Οθωμανούς και 3. η λιποψυχία του Ιουστινιάνη που όταν τραυματίστηκε, παρά τις εκκλήσεις του Παλαιολόγου, αποχώρησε από το πεδίο της μάχης προκαλώντας ταραχή και σύγχυση και τελικά την υποχώρηση των Ιταλών και άλλων στρατιωτικών δυνάμεων. Ένα επιπλέον σημαντικό σημείο αυτών των προσεγγίσεων που εντάσσονται κατεξοχήν στη ρομαντική ελληνική ιστοριογραφία είναι οι συνέπειες που αποδίδουν στην άλωση: θεωρούν ότι με την τελική υπερίσχυση της ανθωνοτικής μερίδας το έθνος βγήκε ενωμένο από την άλωση και η εκκλησία κατάφερε να παίξει έναν εθναρχικό ρόλο στην τουρκοκρατία έτσι ώστε οι δυνάμεις του έθνους συσπειρωμένες γύρω από την ορθοδοξία να καταφέρουν να αντισταθούν στον κατακτητή και να καταλήξουν στην μεγάλη επανάσταση του 1821.

Οι εκπρόσωποι αυτής της ιστοριογραφικής τάσης χρησιμοποίησαν όλες τις γνωστές πηγές της εποχής για την Άλωση. Αξιολόγησαν όμως ως πιστότερη στα γεγονότα πηγή το *Maius* χρονικό το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποδιδόταν ακόμα στον Σφραντζή. Η προτίμησή τους διακρίνεται σαφέστερα σε κείμενα τους που απευθύνονταν σε ευρύ κοινό, όπως επετειακούς λόγους, δημόσιες διαλέξεις κλπ, όπου συχνά αντλούσαν τα παραθέματα τους σχεδόν καθ' ολοκληρίαν από τον ψευδο-Σφραντζή. Για τους ιστορικούς της γενιάς αυτής, με κυρίαρχη ανάμεσα τους τη φυσιογνωμία του Σπ. Λάμπρου, η επίσημη κρατική θέση του Σφραντζή και η αυτοπρόσωπη παρουσία του στα γεγονότα (υπήρξε ανώτερος αξιωματούχος του βυζαντινού κράτους και αυτόπτης μάρτυρας της πολιορκίας και της άλωσης της Πόλης), συνιστούσαν σημαντικά κριτήρια για τη θετική αξιολόγηση του ως ιστορικής πηγής. Όπως γράφει ο Γεώργιος Φιλάρετος, ο Γεώργιος Φραντζής ήταν «πρωτοβεστιάριος του Παλαιολόγου, αυτόπτης και αυτήκοος του εθνικού δράματος της αλώσεως, εις το χρονικόν του οποίου ο Ελληνισμός οφείλει τας πολυτιμοτάτας ιστορικής πληροφορίας, αίτινες πρωτίστως εχρησίμευσαν εις συμπλήρωσιν και εις έλεγχον των λοιπών έργων».⁷⁰ Η προνομιακή ανάδειξη, όμως, του

⁷⁰ Γ. Ν. Φιλάρετος, *Η 28η Μαΐου 1453. Λόγος ρηθείς κατά το πολιτικόν Μνημόσυνον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου*, Αθήνα 1906, 34. Στο συγκεκριμένο λόγο όλα τα παραθέματα προέρχονται από το *Maius* χρονικό.

Maius χρονικού συνδέεται περισσότερο με τη δυνατότητα που τους προσέφερε να συζεύξουν την ορθοδοξία και τον ελληνισμό. Θεωρώντας την ορθοδοξία ως το κύριο συνεκτικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τον μεσαίωνα και εξής ανασηματοδοτούσαν το λόγο της πηγής τους και τον επένδυναν με εθνικά χαρακτηριστικά. Η ανασηματοδότηση φυσικά έγινε με τους όρους και το λεξιλόγιο της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας και στο πλαίσιο των εθνικών επιδιώξεων της εποχής. Από την ορολογία του χρονικού, η ορθοδοξία και η πατρίδα συμφύρονται στην έννοια του ελληνικού έθνους. Η πατρίδα, όρος που για τον Σφραντζή ταυτίζεται με την αυτοκρατορία και κυρίως με τη βασιλεύουσα που ενσαρκώνει την αυτοκρατορία, στην εθνική ιστοριογραφία ανασηματοδοτείται σε Ελλάδα. Η Κωνσταντινούπολη από κέντρο της ορθοδοξίας μεταπλάθεται σε συμβολικό και επίδοξο κέντρο του ελληνισμού.

Στην αποκρυστάλλωση αυτής της ρομαντικής εικόνας για την Άλωση συνετέλεσε καθοριστικά η στροφή των διανοουμένων και λογοτεχνών που ονομάστηκαν γενιά του '80 προς τον λαό, και ιδιαίτερα τα αγροτικά στρώματα, τη λαϊκή παράδοση και τη δημοτική γλώσσα. Η ανάπτυξη της λαογραφίας αλλά και της θετικιστικής ιστοριογραφίας οδήγησε στην επισήμανση και στην ανάδειξη πολλών λογίων αλλά κυρίως δημοδών θρήνων και παραδόσεων για την Άλωση, σε συνδυασμό με άλλα έγγραφα και πηγές της εποχής.⁷¹ Παράλληλα λογοτέχνες της γενιάς αυτής έγραψαν κυρίως ποιήματα με θέματα παρμένα από την Άλωση, ενώ την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε αύξηση στη συγγραφή και την παράσταση σχετικών θεατρικών έργων.

Στο πλαίσιο μιας ιστοριογραφικής προσέγγισης της Άλωσης στην οποία οι ερμηνείες αντιλατινικής απόχρωσης έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, το ζήτημα των μεταφράσεων των σχετικών ξένων έργων αποκτά ξεχωριστή σημασία. Χρήζουν δηλαδή διερεύνησης τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέγεται να μεταφραστούν ξένα έργα, οι τυχόν παρεμβάσεις που υφίστανται στην ελληνική έκδοση, οι βιβλιοκριτικές που δέχονται. Μια πρώτη προσέγγιση πάντως των ερωτημάτων αυτών δείχνει ότι βασικό κριτήριο επιλογής συνιστούσε ο φιλελληνικός ή μη χαρακτήρας των έργων, όπως αυτός

⁷¹ Βλ. ενδεικτικά Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις. Μέρος Α'*, Αθήνα 1904, 19-26. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος*, τ. 6, 994-1009. του ίδιου, «Μονωδία και θρήνοι επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος Ελληνομνήμων*, 5 (1908), 190-269. του ίδιου, «Θρήνος περί Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου Μυρέων», *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909), 495-499, του ίδιου, «Ο εν τω Χρησμολογίω του Λιγαριδίου θρήνος της Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος*

εκτιμάται σε κάθε ιστορική συγκυρία. Για τους περισσότερους επιγόνους του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου, η ελληνική ιστορία δεν μπορεί να κατανοηθεί επαρκώς και σε βάθος παρά μόνο από ομοεθνείς. Συνεπώς η αξιολόγηση των ξένων ιστορικών δεν μπορεί παρά να περνά από το φίλτρο του εθνικού ιστορικού αφηγήματος και να έχει ως κριτήριο το μέτρο που εντάσσονται ή απομακρύνονται από αυτό. Η ιστορική αλήθεια είναι πρωτίστως εθνική. Ήδη στα 1859 στην πρώτη μετάφραση του έργου του Α. Δ. Mordtmann, «Πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως», ο μεταφραστής Κ. Ν. Κωστής επεσήμαινε σε εισαγωγικό σημείωμα του: «Το δε μέγιστον της νέας περιγραφής [της Άλωσης] προτέρημα είναι ότι εγράφη υπό ανθρώπου έχοντος χριστιανικώτατα, μάλλον δ' ειπείν ελληνικώτατα, αισθήματα· αι δε ολίγαι λέξεις, τας οποίας εν τω επιλόγω επιφέρει περί των αιτίων της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, διαχέουσιν επί του μεγάλου τούτου ζητήματος πλείτερον βεβαίως φως ή άπασαι αι πολύτομοι εκείναι φωνασκίαι ιστορικών, οίτινες δεν έγραψαν ειμή ή προς το συμφέρον του καθολικισμού ή εν γένει το χριστιανικόν θρήσκευμα ειρωνευόμενοι».⁷² Αλλά και πολύ αργότερα, στα 1914, ο Σπ. Λάμπρος αιτιολογεί ως εξής την μετάφραση του βιβλίου του Gustave Schlumberger για την Άλωση στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης: «Το δε προκείμενον έργον, δι ου ο γηραιός συγγραφεύς επιστέφει βίον όλον αφιερωθέντα εις την μελέτην και δικαίωσιν του Βυζαντίου, θέλει είπερ τι και άλλο διδάξει και συγκινήσει τους Έλληνας αναγνώστας ως αναφερόμενον εις την τραγικωτάτην των περιπετειών του ελληνικού έθνους».⁷³

Το ρομαντικό αυτό ιστοριογραφικό ρεύμα αποπειράται να ανασυγκροτήσει τη νεοελληνική ιστορική ταυτότητα αντιπαρατιθέμενο ταυτόχρονα και παράλληλα τόσο με την Ανατολή όσο και με τη Δύση. Ενσωματώνοντας επιλεκτικά και μεταπλάθοντας, αφενός στοιχεία από την κληρονομιά του Διαφωτισμού και αφετέρου τμήματα της θρησκευτικής και αντιλατινικής-αντιπαπικής κουλτούρας των αγροτικών και λαϊκών

Ελληνομνήμων, 15 (1921), σ. 292-293.

⁷² Α. Δ. Mordtmann, «Πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εν έτει 1453», *Πανδώρα*, 10 (1859), 59. Το έργο του Mordtmann γνώρισε πολλές επανεκδόσεις μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

⁷³ Γ. Σλουμπερτζέ, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και η πολιορκία και άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453*, Αθήνα 1914, 7, (οι υπογραμμίσεις δικές μας). Ας σημειωθεί ότι το έργο μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα ελληνικά την ίδια χρονιά που κυκλοφόρησε και η γαλλική έκδοση.

στρωμάτων, προσπαθεί να διαμορφώσει μια νεοελληνική ταυτότητα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και με συνεκτική δόμηση των επί μέρους στοιχείων της.

Παράλληλα όμως με την ανάπτυξη της ρομαντικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα εξελίσσεται και ένα δεύτερο ιστοριογραφικό ρεύμα, τα μέλη του οποίου θεωρούνται ως επίγονοι του Διαφωτισμού. Αναφερθήκαμε, ήδη, στον Θ. Μανούση, στον Κ. Ασώπιο, στον Στ. Κουμανούδη, ενώ θα μπορούσαν να προστεθούν ο Μιχαήλ Ποτλής, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Ευθύμιος Καστόργης, ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης. Μολονότι και στη δική τους προσέγγιση το Βυζάντιο και η Άλωση βαθμιαία εθνικοποιήθηκαν, υιοθέτησαν μια λιγότερο αντιδυτική ερμηνεία, καθώς ήταν φιλελεύθεροι και θετικά στραμμένοι προς τη Δύση. Τα αίτια στα οποία απέδωσαν την παρακμή και την πτώση ήταν κυρίως εσωτερικοί παράγοντες της αυτοκρατορίας: διχόνοια και εμφύλιοι σπαραγμοί, θρησκευτικές διαιρέσεις, ανίκανη και εγωιστική αυτοκρατορική διοίκηση που συνέβαλε στην οικονομική παρακμή, τη διάλυση του εθνικού στρατού και στόλου και στην αντικατάστασή τους με μισθοφόρους, τους οποίους όμως δεν είχε να πληρώσει με αποτέλεσμα να μειωθεί ο αριθμός τους. Παράλληλα τοπικοί αξιωματούχοι επιζητούσαν την αυτονόμηση από την κεντρική εξουσία με αποτέλεσμα τη διάσπαση του ενιαίου κράτους και την περαιτέρω εξασθένηση του. Σε αυτές τις προσεγγίσεις δεν έλειπε η αναφορά στον ρόλο του Πάπα και της θρησκευτικής πολιτικής της Δύσης, άλλωστε πρόκειται για προσεγγίσεις που τηρούσαν σχετικά κριτική στάση απέναντι στην εκκλησιαστική ιεραρχία, αλλά παράλληλα στέκονταν κριτικά στη στάση του λαού και των ανθενωτικών, οι οποίοι με την αντίστασή τους στις ενωτικές πολιτικές των αυτοκρατόρων συνετέλεσαν στη διάσπαση της ενότητας του έθνους και στην παράλυση της άμυνας του κράτους. Ο δυτικός παράγοντας αποτιμάται από αυτούς τους ιστορικούς ως εν τέλει δευτερεύων σε σχέση με τους εσωτερικούς παράγοντες της παρακμής. Αν και χρησιμοποιούν σχετικά ισορροπημένα τις πηγές της εποχής, φαίνεται ότι αναφέρονται συχνότερα σε βυζαντινούς ιστορικούς της Άλωσης που δείχνουν σχετική αδιαφορία για τα θρησκευτικά ζητήματα, επικρίνουν τον θρησκευτικό διχασμό των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου, και δεν διάκεινται εκ προοιμίου αρνητικά απέναντι στους Λατίνους, όπως ο Δούκας και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης με τον έντονο αρχαϊσμό του και τη χρήση του όρου Έλληνες για την ονομασία των Βυζαντινών, αντί του όρου Ρωμαίοι. Τα δείγματα αυτής της ιστοριογραφικής προσέγγισης είναι πολύ λιγότερα σε σύγκριση με την

αντιδυτική ρομαντική ιστοριογραφία. Το σημαντικότερο και πιο εκτεταμένο έργο για την άλωση της Πόλης δημοσιεύτηκε μόλις στα 1894, τέσσερα χρόνια μετά το έργο του Πασπάτη για την άλωση. Πρόκειται για το *Μελέται Βυζαντινής ιστορίας*, του Παύλου Καλλιγιά, έργο το οποίο όμως συνιστά και το κύκνειο άσμα αυτής της οπτικής.⁷⁴ Συμπυκνώνοντας σε μεγάλο βαθμό την οπτική του, ο Καλλιγιάς γράφει σε ένα άλλο βιβλίο του στα 1882, ότι με το έργο του απέβλεψε «εις την απεικόνισιν της οικτράς των Παλαιολόγων πολιτικής, οίτινες, δίκην επαίτου, περισαίνοντες τας Ευρωπαϊκάς αυλάς, προσήνεγκον ολοκαύτωμα τα ιερά και τα όσια, όπως εκλιπαρήσωσιν αρωγήν προς διάσωσιν του καταδυομένου σκάφους της πολιτείας, αντί δε ν' αποτρέψωσι τον φοβερόν και επί αιώνας θρηνούμενον όλεθρον, αυτόν μεν επετάχυνον, των δε νομιζομένων σωτήρων τους φιλοδόξους σκοπούς εξυπηρέτησαν. Αν ειργάζοντο εις εξέγερσιν των δυνάμεων του έθνους, αν εξήπτον αυτό μέχρι φανατισμού προς πάσαν αυταπάρνησιν υπέρ πάτρας, την ώραν του εσχάτου κινδύνου εύρισκον να παρατάξωσι γενναία στήθη προς ανδρικήν άμυναν, μη θραυομένην δια της απιστίας των εν Γαλατά Γενουηνησίων· συνεβίβαζον δε αξιοπρεπέστερον τα του σχίσματος, καθ' ην ώραν η Παποκρατία ως σανίδος προς σωτηρίαν επελάβετο της ενώσεως. Ουδέν έθνος σώζεται δια μόνης της εξωτερικής αρωγής. Τούτο τουλάχιστον το σκληρόν μάθημα διδασκόμενοι, αρκούντως αμειβόμεθα εκ τοιαύτης μελέτης».⁷⁵

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι το σύνολο των συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την Άλωση δεν παρέλειπαν να αναφέρουν όλους τους παράγοντες παρακμής του Βυζαντίου που οδήγησαν στην άλωση του 1453, τόσο δηλαδή τη στάση και τις ενέργειες των Δυτικών όσο και τις ευθύνες των βυζαντινών ηγετών αλλά ακόμη και του λαού. Οι διαφορές έγκεινται στις αποχρώσεις, στα αίτια που προβάλλουν περισσότερο, στον τρόπο που δικαιολογούν ή επικρίνουν τις ενέργειες των Βυζαντινών ή των Δυτικών, στην

⁷⁴ Π. Καλλιγιάς, *Μελέται Βυζαντινής ιστορίας από της πρώτης (1204) μέχρι της τελευταίας αλώσεως (1453)*, Αθήνα 1894, ιδίως 53, 248, 286-287, 352, 431-432, 489, 676, 684-688, 721. Βλ. ακόμα Στ. Κουμανούδης, *Ανέκδοτα. Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1952, 53-56· Α. Πολυζωίδης, *Τα Νεοελληνικά ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάσταση της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του εσχάτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος 146 π.Χ. - 1821 μ.Χ.*, τ. Α', Αθήνα 1874. Ο Πολυζωίδης τηρεί μεγαλύτερη ισορροπία αναδεικνύοντας ισότιμα τόσο τους εσωτερικούς παράγοντες όσο και τον ρόλο των Δυτικών στην παρακμή του Βυζαντίου. Πρβλ. Λ. Μελάς, *Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, τ. Γ', Αθήνα 1858, 515-516·

⁷⁵ Π. Καλλιγιάς, *Μελέται και Λόγοι*, Αθήνα 1882 (χρησιμοποιήσαμε την επανέκδοση με νέο τίτλο *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας*, Αθήνα 1997, σ. [ε']).

ιεράρχηση των αιτίων. Από αυτήν την άποψη οι διαφορές τους δεν αφορούν στον εθνικό χαρακτήρα της ύστερης, τουλάχιστον, Βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη σημασία της άλωσης για το ελληνικό έθνος αλλά στους ιδιαίτερους όρους και χαρακτηριστικά που προβάλλουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και που στην πραγματικότητα αφορούν στα επί μέρους χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ταυτότητας που επιχειρούν να συγκροτήσουν.

Δύο αξιοσημείωτα κοινά στοιχεία εντοπίσαμε στο σύνολο των προσεγγίσεων που αναλύσαμε. Το πρώτο αφορά την ανάδειξη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου σε κατεξοχήν ήρωα και μάρτυρα της Άλωσης, ίσως τον μοναδικό κοινά αποδεκτό επώνυμο ήρωα. Και τούτο θα λέγαμε ότι έρχεται σε αντίφαση με ορισμένες σταθερές και των δύο προσεγγίσεων. Στην ιστοριογραφία των «επιγόνων» του Διαφωτισμού, ενώ οι αυτοκράτορες της ύστερης βυζαντινής περιόδου θεωρούνταν υπαίτιοι της άλωσης λόγω της κακής διακυβέρνησης του κράτους, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εξαιρείται. Αντίστοιχα στην ιστοριογραφία των επιγόνων του Παπαρρηγόπουλου, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ηρωοποιήθηκε μολονότι ήταν ενωτικός και θεωρήθηκε υπαίτιος της διαίρεσης του λαού της Πόλης διότι προέβη στη συλλειτουργία ορθοδόξων και καθολικών στην Αγία Σοφία κατά τη διάρκεια της πολιορκίας. Καθαγιάστηκε, όμως, με την απόφαση του να μείνει και να πολεμήσει μέχρι αυτοθυσίας. Είναι προφανές ότι και οι δύο ιστοριογραφικές προσεγγίσεις χρειάζονταν έναν εθνικό ήρωα. Το δεύτερο κοινό σημείο αφορά στην ουσιαστική συνεισφορά των ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση. Αναγκασμένοι να καταφύγουν στη Δύση μετά την οθωμανική κατάκτηση, οι έλληνες λόγιοι πήραν μαζί τους και εξέδωσαν τα συγγράμματα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, και απέβησαν έτσι καθοριστικός παράγοντας διάδοσης του κλασικού πολιτισμού και εν τέλει του εκπολιτισμού της Δύσης.

Μετά το 1894 το πεδίο κυριαρχείται απολύτως από τους επιγόνους του Παπαρρηγόπουλου: στις ελπίδες που γεννούσε η ιστορική συγκυρία για «ανάκτηση» της Πόλης, στην ιδεολογία των διανοουμένων της περιόδου και ευρύτερα στο κλίμα της εποχής, ανταποκρινόταν πολύ περισσότερο μια ιστοριογραφία στην οποία η Κωνσταντινούπολη είχε αναχθεί σε υπέρτατο εθνικό σύμβολο και η άλωση της στα 1453 σε αδικία που έπρεπε να επανορθωθεί. Παράλληλα πλήθυναν οι σχετικές δημοσιεύσεις: βιβλία, φυλλάδια, άρθρα σε περιοδικά, θεατρικά έργα και παραστάσεις.

Η πλούσια αυτή παραγωγή συνετέλεσε στην περαιτέρω συμβολοποίηση τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και δύο ακόμη στοιχείων που συνδέθηκαν με την Άλωση: του τελευταίου αυτοκράτορα, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, και της «Αγία Σοφιάς». Η σημασιολογική μετάπλαση της Αγίας Σοφίας από πανορθόδοξο σε εθνικό σύμβολο πέρασε μέσα από πολλαπλούς δρόμους. Η αύξηση των σχετικών εκδόσεων, των δημόσιων λόγων και αναφορών και η ανάδειξη λαϊκών μύθων και δημοτικών τραγουδιών υπήρξαν ορισμένοι από αυτούς. Εάν το γεγονός της Άλωσης αναδείχθηκε στο πλαίσιο της συγκρότησης ενός εννοιολογικού δίπολου πτώσης-ανάστασης, εκκινώντας όμως από την παλιγγενεσία του 1821, η ανάδειξη του θρύλου της τελευταίας θείας λειτουργίας στην Αγία Σοφία στα 1453, με αντίστροφη χρονική προοπτική, υπέβαλλε προσδοκίες για επαναλειτουργία του ναού στην προοπτική της «ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης».

Χαρακτηριστική για τη διαδικασία εθνικοποίησης του συμβόλου της Αγίας Σοφίας είναι η λόγια επέμβαση στον τελευταίο στίχο του γνωστού δημοτικού τραγουδιού «Της Αγία-Σοφιάς». Σύμφωνα με το τραγούδι, όταν οι Οθωμανοί μπήκαν στην Πόλη, άγγελος εξ ουρανού διέκοψε τη θεία λειτουργία στην Αγία Σοφία και πρόσταξε:

*Μον' στείλτε λόγο στη Φραγκιά, να 'ρτουνε τρία καράβια·
το 'να να πάρει το σταυρό και τ' άλλο το βαγγέλιο,
το τρίτο το καλύτερο την άγια τράπεζα μας,
μη μας την πάρουν τα σκυλιά και μας τη μαγαρίσουν.
Η Δέσποινα τaráχτηκε κι εδάκρυσαν οι εικόνες.
Σώπασε, κυρά Δέσποινα, και μην πολυδακρύζεις.
Πάλι με χρόνους με καιρούς, πάλι δικά σας είναι.*

Στον τελευταίο στίχο ο άγγελος παρηγορεί την Παναγία και τους αγίους των εικόνων υποσχόμενος ότι ο ναός και τα ιερά αντικείμενα θα επανέλθουν στη χριστιανοσύνη. Σε ορισμένες μάλιστα από τις παλαιότερες γνωστές εκδοχές του τραγουδιού το τελευταίο ημιστίχο παραδίδεται ως «πάλι δικά σου είναι» αναφέρεται δηλαδή μόνο στην Παναγία. Ο Νικόλαος Πολίτης, εισηγητής της λαογραφίας και αυστηρός μεθοδολογικά κριτής της αυθεντικής απόδοσης των δημοτικών τραγουδιών, στις περισσότερες δημοσιεύσεις του ανέφερε την εκδοχή «δικά σας». Ωστόσο σε άρθρο του, στα 1918, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Revue de Grèce*, επέλεξε τη διατύπωση «πάλι δικά μας θα 'ναι»: άλλαξε δηλαδή τόσο τον χρόνο όσο και την κτητική αντωνυμία. Ερμηνεύοντας το στίχο, θεώρησε ότι πρόκειται για μια εκ Θεού υπόσχεση για το μέλλον, η οποία απευθυνόταν στο ελληνικό έθνος και όχι στην ορθόδοξη κοινότητα. Η ελαφρά αλλοίωση στίχων

υπήρξε συνηθισμένο φαινόμενο στο στόμα των λαϊκών τραγουδιστών καθώς τα τραγούδια κυκλοφορούσαν προφορικά στον χώρο και τον χρόνο. Άλλωστε για έναν έλληνα αναγνώστη του 1900, ήταν φυσική η διολίσθηση στην ερμηνεία του κτητικού «σας»: αντί δηλαδή της Παναγίας και των αγίων των εικόνων, ο ορθόδοξος λαός του ναού της Αγίας Σοφίας κατά τη στιγμή της θείας λειτουργίας στα 1453. Από αυτή την άποψη, στην οπτική γωνία του Ν. Πολίτη, οι διαφοροποιήσεις στην κτητική αντωνυμία (σου, σας, μας) ενδεχομένως δεν συνιστούσαν σημασιολογική αλλοίωση: η Παναγία και οι άγιοι, δηλαδή πιθανόν, αντιπροσώπευαν το ορθόδοξο πλήρωμα του Βυζαντίου, το οποίο πάλι ταυτιζόταν με το ελληνικό έθνος τόσο της βυζαντινής περιόδου, όσο και της σύγχρονης Ελλάδας. Η λόγια επέμβαση όμως, και μάλιστα σε ένα κείμενο που απευθυνόταν σε ευρωπαϊκό κοινό και σε μια χρονική στιγμή (1918) που διεκδικείτο η απόδοση της Κωνσταντινούπολης στο ελληνικό κράτος, εντασσόταν στο πλαίσιο μιας πολιτικής στρατηγικής εθνικής επανάγνωσης του παρελθόντος, καθώς δήλωνε σαφέστερα την ταύτιση του συλλογικού εθνικού υποκειμένου και των πόθων του σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.⁷⁶

Το ρεπερτόριο των πρακτικών της ανάδειξης και εμπέδωσης της Άλωσης, ως ενός κορυφαίου γεγονότος του εθνικού παρελθόντος, δεν περιελάμβανε μόνον δημοσιεύσεις και θεατρικές παραστάσεις. Κατά τη δεκαετία του 1900-1910 άρχισαν να τελούνται δημόσια μνημόσυνα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στα οποία εκφώνησαν λόγους, μεταξύ άλλων, οι Νικόλαος Πολίτης και Γεώργιος Φιλάρετος ενώ διενεργήθηκε και διεθνής διαγωνισμός για την ανέγερση ανδριάντα προς τιμήν του.⁷⁷ Η πρακτική της

⁷⁶ Την ίδια εκδοχή «πάλι δικά μας» υιοθέτησε ο Σπ. Λάμπρος, στα 1900, στον Επίλογο των διαλέξεων για την Αγία Σοφία που έγιναν στο διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1900 [δημοσιεύτηκε με τίτλο «Εθνικά ελπίδες και όνειρα», στο βιβλίο του *Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα, *ό.π.*, 344] και στο άρθρο του «Ανάστασις» (στο *ίδιο*, 401), και ο Χρ. Χρηστοβασίλης, *Εθνικά άσματα 1453-1821*, Αθήνα ²1902, 15. Ας σημειωθεί ωστόσο, ότι ο Ν. Πολίτης στην ελληνική έκδοση του άρθρου που δημοσίευσε στη *Revue de Grèce*, επανέρχεται στην εκδοχή «πάλι δικά σας είναι»: βλ. «Δημώδεις δοξασίου περί αποκαταστάσεως του ελληνικού έθνους», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Α', Αθήνα 1920, 17. Το ζήτημα της χρήσης του δημοτικού τραγουδιού από τον Ν. Πολίτη πραγματεύονται οι Μ. Herzfeld, *ό.π.*, 222-237, και ο Γ. Βαρουζάκης, «'Φαντασιακές κοινότητες' και Μεγάλη Ιδέα. Μια συμβολή του Ν. Γ. Πολίτη», *Μνήμων*, 13 (1991), 197-213. Για τις παλαιότερες εκδοχές του τραγουδιού και τη συζήτηση για την αυθεντικότητα του, βλ. Α. Πολίτης, «της Αγίας Σοφίας». Πρβλ. με προσοχή Μ. Γ. Βαρβούνης, «Το γεγονός της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως στο χώρο της ελληνικής λαογραφίας», *Η άλωση της Πόλης*, Ευάγγελος (εκδ.), 269-307: ο συγγραφέας υιοθετεί μια εθνική ανάγνωση του τραγουδιού αλλά παραθέτει εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη συζήτηση σχετικά με το τραγούδι «Της Αγιά-Σοφιάς». Στα σχολικά εγχειρίδια του 20^{ου} αιώνα όπου συχνά περιλαμβάνεται το δημοτικό τραγούδι, έχει επικρατήσει η εκδοχή «δικά μας».

⁷⁷ Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Εκ Ρώμης. 14 Οκτωβρίου 1908. Ο ανδριάς του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου»,

θέσπισης επετείων μνήμης με τη διενέργεια επαναλαμβανόμενων τελετουργιών και την εκφώνηση λόγων, αποσκοπεί στη μετάδοση και διάχυση στο κοινό ενός συγκεκριμένου πολιτικού μηνύματος. Οι προαναφερόμενοι ομιλητές στους λόγους τους, συνέδεαν την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη ως τα δύο διαχρονικά κέντρα του ελληνισμού και επιζητούσαν την ανάληψη συγκεκριμένων πρωτοβουλιών με στόχο την πολεμική εξόρμηση του έθνους για την επανένωση των δύο πόλεων - εθνικών συμβόλων. Απευθύνονταν στο λαό που είχε χρέος να αναλάβει το βάρος της μεγάλης προσπάθειας. Απευθύνονταν όμως και στον βασιλιά: «η τε ελευθέρα και η αλύτρωτος Μεγάλη Ελλάς, εστραμμένα τα βλέμματα αυτών έχουσι προς την βασιλικήν μεγαλειότητα, οιονεί προς το ύψιστον ορατόν σημείον της εθνικής πυραμίδος, εφ ου κυματίζει η Ελληνική σημαία. Οι τε ελεύθεροι και οι υπόδουλοι Έλληνες θεωρούσιν αυτήν ως εγγύησιν προς εκτέλεσιν της εθνικής του τελευταίου των Ελλήνων αυτοκρατόρων διαθήκης. Πιστεύουσιν ότι αύτη συμβολίζει συμβολίζει τον διακαέστερον εθνικόν πόθον περί ανακτήσεως της Κωνσταντινουπόλεως, ήτις είναι, ως παρήγγειλεν ημίν ο Έλλην αυτοκράτωρ θνήσκων, ‘η ελπίς και η χαρά πάντων των Ελλήνων, το καύχημα πάσι τοις ούσιν υπό του ηλίου ανατολήν’. Εντολή τοιαύτη προς ακεραίαν εκτέλεσιν του εθνικού προγράμματος προδήλως βαρυτάτας και ιεράς επιβάλλει υποχρεώσεις».⁷⁸

Οπωσδήποτε χρήζουν συστηματικής μελέτης οι προσπάθειες καθιέρωσης της 29^{ης} Μαΐου ως εθνικής επετείου και της διοργάνωσης δημόσιων πολιτικών και θρησκευτικών τελετών την ημέρα αυτή, ώστε να διερευνηθούν η συχνότητα και οι τόποι διεξαγωγής τους, οι φορείς διοργάνωσης, οι εκδηλώσεις που συνέθεσαν το τελετουργικό, η σύνθεση του κοινού και η απήχηση των τελετουργιών, τα συγκεκριμένα μηνύματα που παρήχθησαν, οι τυχόν αλλαγές κατά την εξέλιξη τους. Όπως προέτρεπε ο Γ. Φιλάρετος, «ευκταίον θα ήτο, εάν εν απάσαις ταις πόλεσι, ταις κόμαις και τοις χωρίοις, οπουδήποτε

Λόγοι και αναμνήσεις εκ του Βορρά, Αθήνα 1908.

⁷⁸ Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λόγος κατ' εντολήν του δήμου Αθηναίων ρηθείς εν τω ναό του Αγίου Κωνσταντίνου την 29 Μαΐου 1908 κατά το πάνδημον Μνημόσυνον του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου*, Αθήνα 1908· Γ. Ν. Φιλάρετος, *Η 28η Μαΐου 1453*. Το μνημόσυνο του 1906 διοργάνωσε ο Πατριωτικός Σύνδεσμος και του 1908 οι δημοτικές αρχές της Αθήνας. Το θρησκευτικό μέρος των τελετών διεξήχθη στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. Βλ. ακόμα Κ. Γ. Ζησίου, *Όραμα του Κωνσταντίνου. Λόγος ρηθείς κατ' εντολήν του Πατριωτικού Συλλόγου τη 29 Μαΐου 1907 επέτειω της αλώσεως*, Αθήνα 1907, και *Μνημόσυνον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου και των μετ' αυτού πεσόντων, τελεσθέν τη 29^η Μαΐου 1929 παρά της στοάς «Βυζάντιον»*. Ομιλίας Σεβ. Αδ. Ηρ. Ισιδωρίδου και Ρητ. Αδ. Γ. Σώτροπα, Αθήνα [1929]. Το παράθεμα από το κείμενο του Γ. Φιλάρετου, *Η 28η Μαΐου 1453*, 43.

της γης κατοικούσιν Έλληνες και όπου ανυπέβλητα κωλύματα δεν υφίστανται, ετελούντο άπαξ του έτους, τη 28 ή τη 29 Μαΐου, εθνικά μνημόσυνα, ου μόνο πολιτικά, αλλά και θρησκευτικά. Της επισήμου ελευθέρας Ελλάδος ατυχώς καθυστερησάσης και εις την εκτέλεσιν τοιούτου ιερού καθήκοντος, πέποιθα, ότι και εν τούτω ο ελληνικός λαός θέλει λάβη την πρωτοβουλίαν, μιμούμενος το εκ της ελευθέρας μητροπόλεως παράδειγμα, προς απόδειξιν των κοινών εθνικών παλμών κατά την εν ωρισμένη ημέρα πνευματικήν απανταχού επικοινωνία». ⁷⁹

Συμπερασματικά η ιστοριογραφική πορεία της Άλωσης στο ελληνικό βασίλειο μέχρι το 1922 υπήρξε μια πορεία ενσωμάτωσης της σε μια συνεχή και αδιάσπαστη ελληνική ιστορία, μετάπλασης της από παγκόσμιο σε εθνικό γεγονός, και ενίσχυσης της συμβολικής της σημασίας, καθώς για την εθνική ιδεολογία αναδείχτηκε στο κομβικό σημείο της πτώσης του μεσαιωνικού αλλά και της έναρξης της ζωής του νέου ελληνισμού. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει δύο παραμέτρους της εθνικής ανάγνωσης της Άλωσης και εκβάλλει σε δύο ευρύτερα ζητήματα της εθνικής ιστορίας και της συγκρότησης της ελληνικής ιστορικής ταυτότητας. Το πρώτο ζήτημα συνίσταται στον ελληνικό ή μη χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την ενσωμάτωση της βυζαντινής περιόδου στην εθνική ιστορία. Σε αυτή τη διαδικασία «ελληνοποίησης», η Άλωση κατέλαβε από νωρίς προνομιακή θέση, καθώς λόγω κυρίως της θρησκευτικής, αλλά και της συμβολικής της σημασίας -ως έναρξη της περιόδου που οδήγησε στην Επανάσταση του 1821-, εντάχθηκε πολύ ευκολότερα στην εθνική ιστορία. Η εθνοποίηση του Βυζαντίου ξεκίνησε ουσιαστικά από την ιστορική περίοδο της Άλωσης και της ύστερης αυτοκρατορίας για να επεκταθεί βαθμιαία μέχρι τον Μέγα Κωνσταντίνο. Έτσι το ελληνικό έθνος στα 1453 δεν πέρασε από μια δουλεία σε μια άλλη, αλλά απώλεσε την ελευθερία και ανεξαρτησία του.

Το δεύτερο ζήτημα συνίσταται στη διαδικασία συγκρότησης μιας συνεκτικής εθνικής ταυτότητας με ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά που να διαφοροποιούνται τόσο από τους δυτικούς όσο και από τους ανατολικούς λαούς. Πρόκειται για την απάντηση στο ερώτημα: «τι είναι η Ελλάς, Ανατολή ή Δύσις;» Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας παρήχθησαν στον 19ο αιώνα αντιτιθέμενες ερμηνείες της Άλωσης από αντικρουόμενα

⁷⁹ Γ. Ν. Φιλάρετος, *Η 28η Μαΐου 1453*, 4-5.

ιδεολογικά περιβάλλοντα. Η πρώτη, που απέρρευε από το πνευματικό περιβάλλον του Διαφωτισμού, πιο φιλελεύθερη, εστίασε περισσότερο στους εσωτερικούς παράγοντες που οδήγησαν στην παρακμή και πτώση του Βυζαντίου. Η δεύτερη, η οποία τελικά κυριάρχησε, απέδωσε κατά κύριο λόγο τις αιτίες της Άλωσης στον ρόλο και την παρέμβαση των Δυτικών, των ρωμαιοκαθολικών Λατίνων. Αποπειράθηκε έτσι να συγκροτήσει μια ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα που αντιπαρατίθεται τόσο προς την Ανατολή όσο και προς τη Δύση. Παράλληλα το ερμηνευτικό αυτό σχήμα διαμορφώθηκε αντιπαραθετικά προς τις αντίστοιχες ερμηνείες της Άλωσης που επικρατούσαν, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στις γενικές ιστορίες των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, οι οποίες, ακολουθώντας την οπτική του Gibbon, θεωρούσαν το Βυζάντιο, ιδιαίτερα κατά την ύστερη περίοδο, μια εκφυλισμένη και θεοκρατική αυτοκρατορία. Βεβαίως το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο έλαβε χώρα αυτή η απόπειρα συγκρότησης μιας ιδιαίτερης εθνικής ταυτότητας υπήρξε απολύτως δυτικοευρωπαϊκό: η εθνική ιδεολογία και το μοντέλο του εθνικού κράτους αποτελούν προϊόντα της Δύσης και του δυτικού τρόπου σκέψης και οργάνωσης του κόσμου. Το ίδιο το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας (αρχαιότητα-μεσαίωνας-νεότερη περίοδος) είναι ευρωπαϊκής προέλευσης, αλλά και ευρωκεντρικό: διαβάζει την παγκόσμια ιστορία υπό το πρίσμα της ιστορικής εξέλιξης των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Από αυτή την άποψη η διατύπωση μιας αντιδυτικού χαρακτήρα ερμηνείας της Άλωσης και συνακόλουθα η συγκρότηση μιας ιδιαίτερης ελληνικής ιστορικής ταυτότητας συνιστούσε μια προσπάθεια ένταξης με ισότιμους όρους στο πάνθεο των ευρωπαϊκών εθνών και των πολιτισμένων κρατών της Δύσης. Η προσπάθεια των ελλήνων διανοουμένων ήταν να συνομιλήσουν με τους Ευρωπαίους και επιδίωξη τους υπήρξε το σχήμα της ελληνικής ιστορίας να γίνει αποδεκτό από τους Δυτικούς. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας οι έλληνες διανοούμενοι δεν αποτιμούσαν την Άλωση μόνον με βάση τη σημασία της για την ιστορία του ελληνικού έθνους· διεκδίκησαν να καταστήσουν το εθνικό πλέον γεγονός της Άλωσης αποφασιστικό σταθμό για την εξέλιξη του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, αξιολογώντας ως καθοριστική τη συμβολή των ελλήνων λογίων του Βυζαντίου που κατέφυγαν στη Δύση, στη διατήρηση και διάδοση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και συνακόλουθα στην Αναγέννηση.

Η συμβολική σημασία της Άλωσης και της Κωνσταντινούπολης εντεινόταν, καθώς επεκτεινόταν εδαφικά το ελληνικό βασίλειο και επιτείνονταν οι προσπάθειες για την κατάληψη περισσότερων εδαφών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παράλληλα, πλάι στην πόλη της Κωνσταντινούπολης, δύο ακόμη σύμβολα εντάσσονταν στην εθνική μνήμη: ένα παλαιότερο θρησκευτικό, η Αγία Σοφία, και ένα σχετικά νεότερο, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Στο πλαίσιο της εθνικής πρόσληψης της ιστορίας διαμορφώθηκαν βαθμιαία τα συμβολικά δίπολα Αγία Σοφία - Παρθενώνας, Κωνσταντινούπολη - Αθήνα. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ως μάρτυρας του ελληνικού έθνους, έπαιρνε τη θέση του δίπλα στους ήρωες του Εικοσιένα και τους εκπροσώπους του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Η Μικρασιατική εκστρατεία αποτέλεσε το κύκνειο άσμα της Μεγάλης Ιδέας και η μικρασιατική καταστροφή τη διάψευση των εθνικών πόθων. Από αυτή την άποψη το 1922 αποτελεί ένα ορόσημο στη σχετική ιστοριογραφική παραγωγή. Άλλωστε η ανάπτυξη της μαρξιστικής ιστοριογραφίας από τη δεκαετία του 1920 κ.ε. μεταβάλλει το τοπίο της ελληνικής ιστορίας. Οι επιπτώσεις των παραγόντων αυτών στη θεματική της Άλωσης όπως και η γενικότερη εξέλιξη των σχετικών μελετών στο πλαίσιο των πολιτικών και ιδεολογικών μεταβολών στην Ελλάδα προϊόντος του 20^{ου} αιώνα, χρήζουν συστηματικής έρευνας. Ωστόσο οι αλλαγές αυτές επέβαλαν να θέσουμε το 1922 ως προσωρινό χρονολογικό όριο στην έρευνα μας.

Από τον μεσοπόλεμο και μετά η σχετική ιστοριογραφική παραγωγή δείχνει να ακολουθεί μια ομαλότερη πορεία, με μια σημαντική πύκνωση γύρω στα 1953. Στα χρόνια δηλαδή, γύρω από την πεντακοσιοστή επέτειο της Άλωσης παρατηρείται ισχυρή αύξηση των σχετικών με το θέμα εκδόσεων: αυτοτελείς εκδόσεις αλλά και άρθρα, επετειακοί λόγοι, αφιερωματικοί τόμοι, εκδόσεις σχετικών πηγών, επιστημονικές εργασίες. Η διερεύνηση τους όμως ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας.

9. ΓΙΑΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ: ΕΝΑΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΗΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η εποχή μας –για μας τους κομμουνιστές- δεν είναι εποχή της ήρεμης εργασίας και σπουδαστηρίου. Αγνωστο για πόσον καιρό, λόγω της επαναστατικής περιόδου που περνούμε, για μας θα είναι άγνωστη η ησυχία, αφού ζούμε μέσα στο Εργατικό Κίνημα, που παίρνει στη χώρα μας μια επαναστατική και συνειδητή κατεύθυνση.

Όταν το 1924, ο τριαντατριάχρονος, τότε Γιάννης Κορδάτος έγραφε τα παραπάνω, μεταξύ άλλων στον πρόλογο του βιβλίου του *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* είχε ήδη μια σημαντική θητεία στο εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα της εποχής του. Γόνος μεσοαστικής οικογένειας από τη Ζαγορά του Πηλίου, ο Κορδάτος είχε παρακολουθήσει δημοτικό και γυμνάσιο στο Βόλο, στη Σμύρνη -με δάσκαλο τον νεαρό Δημήτρη Γληνό- και στην Κωνσταντινούπολη, για να καταλήξει στην Αθήνα, όπου φοίτησε στη Νομική Σχολή. Κομμουνιστής και δημοτικιστής, μέλος της «Φοιτητικής Συντροφιάς» και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», ο Κορδάτος εξέδωσε την πρώτη του μπροσούρα το 1918, στην Αλεξάνδρεια, υπό τον τίτλο «Η κατήχηση των χωρικών», με το ψευδώνυμο Πέτρος Χαλκός. Με το ίδιο ψευδώνυμο αρθρογραφούσε από το 1917 στον «Ριζοσπάστη», του οποίου ανέλαβε την διεύθυνση, από το 1921 έως και το 1924. Ήταν ιδρυτικό στέλεχος, το 1917, του ΣΕΚΕ, το οποίο μετεξελίσσεται το 1920 σε ΚΚΕ, ανέλαβε το ύψιστο κομματικό αξίωμα, γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής, το 1922 και παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1924, οπότε αποχώρησε διαφωνώντας με τη θέση του κόμματος για το Μακεδονικό. Λίγους μήνες αργότερα ακολούθησε η έκδοση της μελέτης *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*. Το βιβλίο, στο οποίο, όπως ο ίδιος έγραφε εισήγαγε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού στην ελληνική ιστοριογραφία, υποστήριζε ότι το 1821 ήταν αστική επανάσταση, αποτέλεσμα της συνεργασίας των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων με την εργατική και αγροτική τάξη εναντίον του οθωμανικού και ελληνικού φεουδαρχισμού. Σύμφωνα με τον Κορδάτο, η ελληνική αστική τάξη είναι δημιουργήμα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων στην ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας. Έρχεται σε σύγκρουση με το φεουδαρχικό καθεστώς της εποχής, ελληνικό και οθωμανικό και πραγματοποιεί την επανάσταση του 1821 η οποία έχει εθνικό αντιφεουδαρχικό

χαρακτήρα. Στο σχήμα αυτό η αστική τάξη του 1821 έχει αρχικά προοδευτικό χαρακτήρα, αργότερα όμως συντηρητικοποιείται και έτσι η πάλη των τάξεων μετατίθεται πλέον από σύγκρουση φεουδαρχίας-αστών σε σύγκρουση κεφαλαιοκρατίας και εργατικής τάξης. Με βάση τη συγκεκριμένη ανάλυση και τη μαρξιστική θεωρία, η επανάσταση του 1821 ήταν αστική ενώ η επόμενη επανάσταση θα ήταν προλεταριακή-σοσιαλιστική.

Η έκδοσή του βιβλίου του Κορδάτου προκάλεσε εντονότερες αντιδράσεις, οι οποίες ξέφευγαν από το χώρο της ιστοριογραφίας: αρνητικά δημοσιεύματα από μεγάλη μερίδα του Τύπου, ψηφίσματα και καταγγελίες από επαγγελματικές ενώσεις, επιστημονικές εταιρείες, απειλή αφορισμού από την Ιερά Σύνοδο. Αντιδράσεις εύλογες, καθώς, όπως έχει επισημάνει η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί ένα *εργαλείο ανάλυσης* αλλά και ένα *όργανο πάλης*, μια τομή στην έως τότε αντίληψη για το 1821, αλλά και συνολικότερα για τη νεοελληνική ιστοριογραφία. Στην πραγματικότητα, όσον αφορά την εθνική ακαδημαϊκή ιστοριογραφία μετά τη συγκρότησή της από τους Ζαμπέλιο και Παπαρρηγόπουλο, η πλέον κρίσιμη στιγμή της υπήρξε η έκδοση του βιβλίου του Κορδάτου, η εμφάνιση των μαρξιστικών ιδεών και η αμφισβήτηση των ιδεολογημάτων της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής συναίνεσης. Έως τότε, ακόμη και στην περίπτωση του δημοτικισμού, υπήρξαν συναινέσεις γύρω από την εθνική σκοπιμότητα και τη χρησιμότητα της ιστορίας, στο πλαίσιο πάντα, και παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, του σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η κριτική του Κορδάτου άγγιζε το σύνολο της ελληνικής ιστορίας αμφισβητώντας, από μια άλλη οπτική, θεμελιώδεις παραδοχές της ιστοριογραφικής παραγωγής, όπως η ελληνικότητα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή ο εθνικός χαρακτήρας της Επανάστασης του 1821.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που είχε υποστηριχθεί η ταξικότητα της ελληνικής Επανάστασης. Είχε προηγηθεί το 1907 ο Γεώργιος Σκληρός, ο οποίος δημοσίευσε τη μελέτη του το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* προσπαθώντας να εφαρμόσει για πρώτη φορά τη μαρξιστική μέθοδο στην ελληνική ιστορία. Υιοθέτησε με μηχανιστικό τρόπο το σχήμα της πάλης των τάξεων και τη θεωρία των σταδίων ως ερμηνευτικό κλειδί της ιστορικής προόδου, αντιμετωπίζοντας για πρώτη φορά τον Αγώνα ως κοινωνική επανάσταση. Η αντίδραση εναντίον του βιβλίου του Σκληρού δεν είχε καμία σχέση στη σφοδρότητα με εκείνη εναντίον του βιβλίου του Κορδάτου. Μέσα στα είκοσι περίπου χρόνια που

μεσολάβησαν ανάμεσα στα δυο βιβλία είχαν προκύψει πολλά: η Οκτωβριανή επανάσταση, ο πόλεμος, η οργανωμένη εμφάνιση των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα, η δημιουργία και η «κομμουνιστικοποίηση» του ΣΕΚΕ. Και από την άλλη πλευρά, η αντίδραση απέναντι στις νέες ιδέες, και κυρίως ο φόβος που γεννούσε η σύνδεση τους με ένα κίνημα που, αν και πολύ μικρό αριθμητικά τη στιγμή εκείνη, διακρινόταν για τη μαχητική του στάση και τη διεθνή παρουσία του.

Στην περίπτωση της ιστορίας, σε αυτή την πρώτη περίοδο, η αντίδραση ενάντια στις νεοεισερχόμενες ιδέες παρέμεινε στεία, δεν υπήρξαν γόνιμες αντιπαραθέσεις ή ζυμώσεις, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, σε αυτό που θα ονομάζαμε ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, όπως συνέβη στον χώρο της κοινωνιολογίας ή της φιλοσοφίας. Οι δυο πιο σημαντικές εξαιρέσεις είναι τα είναι: *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* του Απόστολου Δασκαλάκη και η *Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* του Παναγιώτη Πιπινέλη. Εκδίδονται και τα δύο στο Παρίσι -ο Δασκαλάκης είναι μεταπτυχιακός φοιτητής και ο Πιπινέλης υπηρετεί εκεί ως πρόξενος- από τον ίδιο εκδοτικό οίκο, το 1927. Τα δύο βιβλία έχουν μία βασική ομοιότητα που τα κάνει να διαφέρουν από τον υπόλοιπο όγκο της σχετικής παραγωγής: αποδέχονται την ύπαρξη κοινωνικών ανακατατάξεων και συγκρούσεων στην αφετηρία της Επανάστασης. Το ευτυχέστερο, όμως, παράδειγμα των ζυμώσεων που προκάλεσε ο Κορδάτος είναι το βιβλίο του Μιχάλη Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)* (Αθήνα 1939). Το βιβλίο επιχειρεί, χρησιμοποιώντας και οικονομικά στοιχεία, να αναδείξει το λανθασμένο των συλλογισμών του Κορδάτου αναδεικνύοντας το πώς στην πραγματικότητα οι δυο αντίπαλες τάξεις, οι παλαιοί γαιοκτήμονες και οι έμποροι, ταυτίζονταν στην περίπτωση της Πελοποννήσου, καθώς οι πρώτοι είχαν αναλάβει και το εμπόριο στις συγκεκριμένες περιοχές.

Το 1927 ο Γ. Κορδάτος διεγράφη από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, με το οποίο διατήρησε, σε όλη του τη ζωή, μια αμφιθυμική σχέση, η οποία απετέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης της σκέψης και των μελετών του. Τα επόμενα χρόνια αφιερώθηκε στο συγγραφικό του έργο. Έως και το θάνατο του, στις 28 Απριλίου 1961, εξέδωσε ένα πλήθος βιβλίων, ενώ αρθρογράφησε με μεγάλη πυκνότητα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Στο διάστημα 1938-1941 διηύθυνε την εξαιρετικά σημαντική «Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων και Ποιητών» των αδελφών

Ζαχαρόπουλου γράφοντας προλόγους σε αρκετούς τόμους της σειράς. Την περίοδο της γερμανικής κατοχής οργανώθηκε στην αντίσταση μέσα από τις τάξεις του ΕΑΜ. Από το 1956, κλείνοντας και τον κύκλο των σχέσεων του με την αριστερά, συμμετείχε στο Γενικό Συμβούλιο της ΕΔΑ.

Ο Γ. Κορδάτος αποτελεί έναν από τους πολυγραφότατους και πλέον γνωστούς διανοούμενους στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Η έκδοση της πολύτομης *Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας* στη δεκαετία του 1950, αλλά και η συγγραφή ιστοριών για την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, καθώς και επιμέρους εργασιών, είναι ενδεικτικές της ανάγκης του να συγκροτήσει ένα μεγάλο αφήγημα για την ελληνική ιστορία, μια μαρξιστική σύνθεση, με τους όρους κατανόησης και επεξεργασίας της μαρξιστικής σκέψης στον καιρό του μεσοπολέμου, αντίθετο στο κυρίαρχο σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. Για το σκοπό αυτό συνέγραψε χιλιάδες σελίδες, υποπίπτοντας συχνά σε πολλά από τα ελαττώματα που αποδόθηκαν και στο έργο του κορυφαίου ιστορικού του 19ου αιώνα: πολιτική στοχοθεσία, ιδεολογική χρήση της ιστορίας, ελλιπή χρήση των πηγών, απλουστεύσεις και αποσιωπήσεις.

Το συγγραφικό ιστορικό έργο του Γ. Κορδάτου εκτείνεται σε μεγάλο θεματολογικό και χρονολογικό εύρος: από την αρχαία Ελλάδα και τη Σαπφώ έως την αγροτική εξέγερση του 1910 στο Κιλελέρ και από την αρχαία τραγωδία έως την ελληνική κεφαλαιοκρατία και τον δημοτικισμό. Ένα ογκώδες και επιβλητικό έργο, με αναθεωρήσεις και επανεκδόσεις, το οποίο ακολούθησε την πνευματική πορεία του δημιουργού του, εκκινώντας από τη μαρξιστική θεωρία σε ιδιότυπους και μοναχικούς δρόμους. Ο Κορδάτος είχε την τύχη να δει τα βιβλία του να γνωρίζουν πολύ σημαντική εκδοτική επιτυχία, επιτυχία που βρίσκονταν σε αναντιστοιχία με την σκληρή κριτική με την οποία τα υποδέχθηκαν οι λόγιοι της εποχής του. Η κριτική δεν αφορούσε μόνο τα λάθη, τις απλουστεύσεις και τα θεωρητικά σχήματα χωρίς επαρκή τεκμηρίωση, που εύκολα θα αναγνώριζε κανείς στις σελίδες των βιβλίων του, αλλά συνδέονταν, κυρίως, με την εκάστοτε πολιτική του τοποθέτηση, με τη διαφωνία προς τις απόψεις του είτε από αριστερά, είτε από δεξιά. Η νεώτερη ιστοριογραφία αγνόησε, σε μεγάλο βαθμό, το έργο του Κορδάτου, με κύρια εξαίρεση τις μελέτες του για το εργατικό και αγροτικό κίνημα στη χώρα μας, μοναδικά σημεία αναφοράς για τα σχετικά ζητήματα επί πολλές δεκαετίες.

Η συζήτηση για το έργο του Γιάννη Κορδάτου, την υποδοχή που συνάντησε αλλά και τους επιγόνους του, σε μεγάλο βαθμό, εκκρεμεί. Και εάν ο Κορδάτος και λόγω του πρωτοποριακού χαρακτήρα του έργου του και της αποδοχής του έχει σε σημαντικό βαθμό διαβαστεί και μελετηθεί δεν συμβαίνει το ίδιο με έναν σεβαστό αριθμό μαρξιστών διανοουμένων του τέλους του 19ου και του 20ού αιώνα. Οι επιρροές που δέχτηκαν και κυρίως η πρόσληψη του μαρξισμού, το συγγραφικό τους έργο, η πολιτική λειτουργία τους, αλλά και η εξέλιξη της σκέψης τους, ιδιαίτερα στα μεταπολεμικά χρόνια αποτελούν ζητούμενα μιας συζήτησης που θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε τους δρόμους της μαρξιστικής σκέψης στη χώρα μας, σε συνδυασμό με τις διαδρομές του κομμουνιστικού κινήματος.

10. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ (1837-1932)

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέκτησε από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του (1837) σημαίνουσα θέση στον δημόσιο βίο. Ο εθνικός του ρόλος, όπως άλλωστε και στα αντίστοιχα ιδρύματα της Δυτικής Ευρώπης, ήταν σαφής και κυρίαρχος. Δημιουργημένο σε μια στιγμή μετάβασης, όταν το πανεπιστήμιο του Διαφωτισμού έδινε τη θέση του σε εκείνο των νέων εθνών-κρατών μεταβάλλοντας τους στόχους και το πρόγραμμά του, το ελληνικό ανώτατο ίδρυμα διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία του σε έναν συνεχή διάλογο με τον ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό του περίγυρο.

Τα μαθήματα της ιστορίας κατέλαβαν κεντρική θέση στο πρόγραμμά του. Ήταν υποχρεωτικά στη Φιλοσοφική Σχολή, ενώ το σύνολο των φοιτητών έπρεπε να παρακολουθήσει για έναν χρόνο μαθήματα γενικής ιστορίας. Η υποχρεωτική παρακολούθηση της γενικής ιστορίας, σύμφωνα με τους *οδηγούς σπουδών* που εξέδωσε το Οθώναιο τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του, συνδεόταν με τον γενικότερο στόχο του: την ηθική βελτίωση και την πνευματική εξύψωση του ατόμου, τη συγκρότηση ηθικών, ελεύθερων και μορφωμένων ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο η γενική ιστορία, μια ιστορία βασισμένη στη διαφωτιστική έννοια της προόδου, είτε ως παράδειγμα είτε ως χρήσιμη γνώση συντελούσε ενεργά στην ηθικοποίηση και στην πνευματική εξύψωση του φοιτητή. Στην ύλη του μαθήματος, το οποίο κυριάρχησε στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και στην ιστοριογραφία κατά το δεύτερο μισό του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, περιλαμβανόταν η ανθρώπινη ιστορία από την αρχαιότητα ως τα σύγχρονα χρόνια.

Η επιλογή του πρώτου καθηγητή Ιστορίας Κωνσταντίνου Σχινά να επικεντρώσει τη διδασκαλία του στον αρχαίο κόσμο αιτιολογήθηκε από τον ίδιο με βάση την προγονική σχέση με τους αρχαίους Έλληνες. Ήταν μια ουσιαστικά πολιτική επιλογή, που συμβάδιζε με το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου και με τον χαρακτήρα που δόθηκε στο ίδρυμα από τη βαυαρική εξουσία. Ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας μετέφερε με τη διδασκαλία του θεωρήσεις και σχήματα που κυριαρχούσαν στα γερμανικά πανεπιστήμια της εποχής των σπουδών του, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξη των θεσμών. Ο Θεόδωρος Μανούσης στη συνέχεια με τα μαθήματά του παρουσίασε ένα συνεπές σχήμα καθολικής ιστορίας, επηρεασμένο από τις σπουδές του στο Γκέτινγκεν. Ακόμη

όμως και στη διδασκαλία του, μια από τις πλέον φιλελεύθερες διδασκαλίες που ακούστηκαν τα πρώτα αυτά χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου, η ιστορία συνδεόταν με το εθνικό παρελθόν, στόχευε συν τοις άλλοις στην ανάδειξη των ιδιαίτερων στιγμών που σηματοδοτούσαν την εξέλιξή του και ενίσχυαν το εθνικό φρόνημα του φοιτητή αλλά και κάθε ακροατή. Σε μια εποχή κατά την οποία οι θεωρίες του Φαλμεράιερ λειτούργησαν ως καταλύτης για την παραγωγή ισχυρού αντιρρητικού λόγου που περιστράφηκε γύρω από τα ζητήματα συνέχειας του ελληνικού έθνους, η σύλληψη μιας ιστορίας με εθνικό χαρακτήρα και στους δυο καθηγητές ήταν ακόμη θολή. Περιοριζόταν κυρίως στο επίπεδο των διακηρύξεων ή της σύνδεσης της γνώσης που είχαν ερανιστεί στα φοιτητικά τους χρόνια με τα αιτούμενα του νέου κράτους. Το ίδιο το ιστοριογραφικό έργο τους δεν αναδείκνυε μια τέτοια κατεύθυνση.

Με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου, η μετατόπιση από τη διάκριση αρχαία - μέση - νεότερη ιστορία στη διάκριση ελληνική - ξένη επέδρασε καταλυτικά και στη στοχοθεσία του μαθήματος. Ο ιστορικός με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας, όπως διαμορφωνόταν στις αίθουσες και στο πολύτομο έργο του, στόχευε στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος. Το Πανεπιστήμιο –ενισχυμένο λόγω της συμμετοχής του στον αντιθωνικό αγώνα και της δυναμικής παρουσίας του φοιτητικού κινήματος– αναδεικνυόταν στον χώρο που φιλοξενούσε το *κράτιστον εργαστήριο*, τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας. Η ιστορία δεν αντιμετωπιζόταν πλέον μόνο ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας. Μεταλλασσόταν σε μέσο παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο για τον πολίτη του ελληνικού έθνους και κράτους.

Στη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ιστοριογραφίας, στην κατασκευή ενός ενιαίου παρελθόντος στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης κρατικής οντότητας, η αντιπαράθεση με το επικρατούν μοντέλο και η διαφοροποίησή του από αυτό αποτελούσε απαραίτητο όρο δημιουργίας και ανάπτυξής της. Με κυρίαρχη φυσιογνωμία τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, η ελληνική ιστοριογραφία συγκροτήθηκε συνδιαλεγόμενη και αντιπαρατιθέμενη με κάποιες από τις «ξένες», τις ευρωπαϊκές αναγνώσεις του παρελθόντος που αφηγήθηκε. Ο Κριμαϊκός πόλεμος στη δεκαετία του 1850 είχε δημιουργήσει βαθιά δυσπιστία απέναντι στους πρώην ελευθερωτές, είχε συγκροτήσει νέο

μέτωπο, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είχε ανάγκη τη δική του ιστοριογραφική έκφραση, την οποία διατύπωσαν οι έλληνες ιστορικοί. Μια έκφραση που παρέμεινε κυρίαρχη, τροποποιούμενη και αναπροσαρμοζόμενη στην εκάστοτε εικόνα του εχθρού, η οποία απαιτούσε την αιτιολόγηση στο παρόν και την τεκμηρίωσή της στο παρελθόν.

Παρ' όλο που ο Παπαρρηγόπουλος προχώρησε στη σύνθεσή του κατηγορώντας τους ευρωπαίους συναδέλφους του για την αντιμετώπιση της βυζαντινής και γενικά της ελληνικής ιστορίας, είναι σαφές ότι το σχήμα του σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκε από τις αντίστοιχες εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η στροφή προς τα μεσαιωνικά χρόνια από ιστορικούς όπως ο Μισλέ και ο Γκιζό στη Γαλλία, ο Μακόλεν στην Αγγλία και ο Ράνκε στη Γερμανία, στο πλαίσιο της μελέτης της εθνικής ιστορίας, λειτούργησε καταλυτικά για την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.

Στη σκέψη και στη διδασκαλία του Κ. Παπαρρηγόπουλου πρυτάνευε η ανάγκη της δημιουργίας μιας ενιαίας πολιτικής ιστορίας, η οποία θα αποδείκνυε τη συνέχεια του ελληνισμού, μιας ιστορίας που θα αφορούσε όλα τα μέλη της εθνικής κοινότητας. Ο ιστορικός ήταν υποχρεωμένος, στη δεδομένη συγκυρία και με βάση το επίπεδο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, να χρησιμοποιήσει κυρίως δευτερογενή στοιχεία, χωρίς συστηματική τεκμηρίωση, ώστε να εκπληρώσει τους στόχους του. Ο Παπαρρηγόπουλος επεσήμανε την αξία και την αυτονομία της εθνικής ιστορίας ως γνωστικού αντικειμένου, στηριγμένος κυρίως στη σημασία της για τη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας, και όχι τόσο σε μεθοδολογικές αρχές ή εξειδικευμένες γνώσεις. Ο στόχος ήταν ο καθορισμός του σώματός της, η χάραξη των χρονικών και χωρικών ορίων της, και ταυτόχρονα ο παραδειγματισμός και η διδαχή. Ο φοιτητής δεν διδασκόταν μόνο ότι υπήρχε μια συνεχής ελληνική ιστορία, με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως ένα από τα σημαντικά τμήματά της, αλλά και ότι η Αυτοκρατορία αυτή αποτελούσε για συγκεκριμένους λόγους (θρησκεία, πολίτευμα, πολιτική ενότητα) παράδειγμα για τους νεότερους. Στον διαπαιδαγωγικό ρόλο που καλούνταν να παίζει η ιστορία στη διαμόρφωση των νέων πολιτών ως μελών της νεοσύστατης κρατικής οντότητας, η βυζαντινή περίοδος, έστω και με συγκατάβαση, αποκτούσε με τον Παπαρρηγόπουλο τη θέση της δίπλα στην κυρίαρχη αρχαία ελληνική ιστορία.

Η στοχοθεσία αυτή καθόρισε αναμφίβολα τη διδασκαλία του μαθήματος, αλλά δεν επηρέασε το υπόλοιπο πρόγραμμα μαθημάτων. Η εμμονή στο αρχαιοελληνικό

παράδειγμα από μια ομάδα κατά κύριο λόγο φιλελεύθερων καθηγητών έως τη δεκαετία του 1870 δημιουργούσε έναν αντίρροπο λόγο, ο οποίος, χωρίς να αμφισβητήσει τη σημασία της εθνικής ιστορίας, στεκόταν επιφυλακτικός απέναντι στο Βυζάντιο. Την ίδια εποχή, έστω και ρητορικά, στο Πανεπιστήμιο κυριαρχούσε ακόμη η αντίληψη μιας γενικής παιδείας, διαφωτιστικής στη σύλληψή της, ενταγμένης πλέον όμως και στις ανάγκες του νέου κράτους.

Η ιστορία συνδέθηκε από τα πρώτα βήματά της στο Πανεπιστήμιο –όπως άλλωστε και όλα τα μαθήματα του Φιλολογικού Τμήματος– με την *ex cathedra* διδασκαλία. Σε υψηλούς ρητορικούς τόνους, στόχευε στον φρονηματισμό και στον παραδειγματισμό των φοιτητών. Από την ευθύγραμμη πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης ο πανεπιστημιακός δάσκαλος επέλεγε τα γεγονότα εκείνα τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν την εξέλιξη και τη διαδρομή του σύγχρονου κόσμου. Ως κάτοχος της αλήθειας μέσα από μια οιονεί θεολογική αντίληψή της, διαμόρφωνε συνειδήσεις και διέπλαθε προσωπικότητες. Η λογική αυτή κυριάρχησε τόσο στη διδασκαλία της γενικής ιστορίας όσο και της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Παρ' όλο που οι στόχοι υπήρξαν διαφορετικοί, ενδεχομένως και συμπληρωματικοί, η αρματοωσιά παρέμενε η ίδια: το παράδειγμα, η συναισθηματική ενεργοποίηση, η διδαχή. Η ακαδημαϊκή αίθουσα, όπως και ευρύτερα το Πανεπιστήμιο, μετατρέποταν στον χώρο από τον οποίο εξακτινιζόταν η ιστορική διδασκαλία προς ένα εθνικό ακροατήριο. Σε μια εποχή όπου οι συσσωματώσεις ήταν ελάχιστες και το Πανεπιστήμιο διεύρυνε σταδιακά το κύρος του (λόγω του εκπαιδευτικού χαρακτήρα του και της θέσης του στον δημόσιο βίο), η πανεπιστημιακή ιστορία αποτελούσε ένα από τα οχήματα προσέγγισης των αλύτρωτων αδελφών αλλά και διαμόρφωσης εσωτερικής πολιτικής.

Η επόμενη μεγάλη τομή στη στοχοθεσία του μαθήματος της ιστορίας ήλθε με τη διδασκαλία του Σπ. Λάμπρου, ο οποίος μετέθεσε το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας, μέσω της φροντιστηριακής και αρχειακής εργασίας, στην προετοιμασία καλών ιστορικών και διδασκάλων με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία. Η διδασκαλία του συνδεόταν κατά μείζονα λόγο με την έρευνα και την παροχή μιας υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, με τη συγκρότηση της ιστορίας ως επιστήμης. Ο πανεπιστημιακός ιστορικός δεν έπανε να αποτελεί τον κάτοχο της αλήθειας, ωστόσο τώρα η αποστολή του δεν περιοριζόταν στη μεταφορά της γνώσης αλλά και στην εισαγωγή των νεοφώτιστων στην

έρευνα. Η γνώση αυτή ήταν συνδεδεμένη με τα εθνικά αιτούμενα, τα οποία εξυπηρετούσε κυρίως επιχειρώντας να μελετήσει, στο πλαίσιο του παπαρρηγοπούλειου σχήματος, τις νέες περιόδους που είχαν ενσωματωθεί στο εθνικό αφήγημα, δίδοντας έμφαση σε περιοχές όπως η Μακεδονία, η οποία βρισκόταν στο στόχαστρο των εθνικών διεκδικήσεων.

Η εξέλιξη αυτή απηχούσε τη γενικότερη στροφή του Πανεπιστημίου προς την εξειδίκευση και την επαγγελματική κατάρτιση, η οποία, αν και δεν αμφισβητούσε τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης, έθετε νέα προτάγματα. Ο φοιτητής πλέον ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί πλήθος φροντιστηρίων και εργαστηρίων, που περιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τον ελεύθερο χρόνο του και τη δυνατότητα επιλογής της προσφερόμενης γνώσης. Το αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή μετάβαση στην έννοια της φοίτησης ως συμμετοχής σε κλειστά σχήματα επιστημονικής και επαγγελματικής κατάρτισης. Το εθνικό πανδιδακτήριον μεταβαλλόταν σε φυτώριο νέων επιστημόνων, σε ίδρυμα, έστω και προγραμματικά, παροχής υψηλά εξειδικευμένης γνώσης, η οποία κινούνταν πάντα στην υπηρεσία των εθνικών στόχων. Ο εξορθολογισμός της λειτουργίας του, η προσπάθεια ελέγχου του αριθμού των εισακτέων, η εισαγωγή και επικράτηση της φροντιστηριακής και εργαστηριακής διδασκαλίας συνδέονταν κυρίως με την πολιτική των κυβερνήσεων Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος συγκέντρωσε γύρω του τους πλέον σημαντικούς λογίους της χώρας, ανάμεσά τους και τους τρεις καθηγητές Ιστορίας: τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, τον Σπ. Λάμπρο και τον Π. Καρολίδη. Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της δημόσιας ζωής και της προώθησης της αξιοκρατίας, η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη έδωσε το δικαίωμα εκλογής των νέων καθηγητών στην πανεπιστημιακή κοινότητα, ταυτόχρονα όμως διασφάλισε το δικαίωμα της πολιτικής εξουσίας στον κεντρικό σχεδιασμό της προσφερόμενης γνώσης, επιχειρώντας να ελέγξει την κατανομή και το περιεχόμενο των εδρών σε κάθε σχολή.

Οι ιστορικές σπουδές, με την επιρροή κυρίως του γαλλικού θετικισμού και με προεξάρχοντα τον Σπ. Λάμπρο, συγκροτήθηκαν στο τέλος του 19ου αιώνα στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας στο πλαίσιο ευρύτερων εξελίξεων στον χώρο της ιστοριογραφίας: δημιουργία ιστορικών αρχείων, βιβλιοθήκες, εξειδικευμένα περιοδικά, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας. Στοιχεία που οδηγούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με

συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία, διευρύνοντας σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και στον φιλόστορα. Πρόκειται για στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό μετέφεραν τα αντίστοιχα σχήματα που είχαν διαμορφωθεί στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Στα δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια η στροφή αυτή ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό με τη δημιουργία περισσότερων εδρών Ιστορίας, από τις οποίες αρκετές αφιερώθηκαν στην αυτόνομη μελέτη της νεότερης εθνικής ιστορίας. Ταυτόχρονα έδρες για τις «βοηθητικές επιστήμες» (παλαιογραφία, δημογραφία, ιστορική γεωγραφία) ενίσχυαν τον ερευνητικό χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης, ενώ η δημιουργία υποδομών (αρχεία, βιβλιοθήκες, νέες πανεπιστημιακές έδρες), όπου μπορούσε να εργαστεί ένας απόφοιτος πέρα από τη μέση εκπαίδευση, εξασφάλιζε και στην πράξη τη στροφή των σπουδών προς την εξειδίκευση και τη σύνδεσή τους με τον χώρο της εργασίας. Στο ελληνικό βασίλειο, παρά τα σημαντικά βήματα που έγιναν, οι συνολικές εξελίξεις ήταν αρνητικές: τα σχέδια για την ίδρυση νέων εδρών, από τις οποίες κάποιες για τις «βοηθητικές επιστήμες», επρόκειτο να μείνουν ανενεργά στην πλειονότητά τους λόγω της οικονομικής στενότητας της κρατικής μηχανής και της έλλειψης σταθερής πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση, καθώς και εξαιτίας της δυσπιστίας του καθηγητικού σώματος προς τη διεύρυνσή του. Η διδασκαλία της ιστορίας παρέμεινε σε γενικές γραμμές στο προϋπάρχον πλαίσιο, αποσκοπώντας στην εκπαίδευση των φοιτητών που προορίζονταν για τη μέση εκπαίδευση.

Ο στόχος της εκπαίδευσης νέων ιστορικών με επιστημονικά μεθοδολογικά εργαλεία και πίστη στα εθνικά προτάγματα διατηρήθηκε και στην επόμενη περίοδο, από το 1911 και μετά. Η κατάργηση των γενικών μαθημάτων με τον νέο οργανισμό του Πανεπιστημίου και η συνέχιση της προσπάθειας για περαιτέρω εξειδίκευση των πανεπιστημιακών σπουδών εις βάρος μιας γενικής παιδείας συνάντησαν ισχυρές αντιδράσεις από τη Φιλοσοφική Σχολή. Η τοποθέτησή της στην αιχμή του αντιδημοτικιστικού κινήματος, στη βάση της εθνικής σημασίας της γλώσσας και των αξιών μιας γενικής παιδείας στηριγμένης στο παράδειγμα της αρχαίας Ελλάδας, επικουρούσε την αρχαιολατρική και «αντιδραστική» εικόνα της ανώτατης εκπαίδευσης.

Καθώς οι αλλαγές στον πολιτικό στίβο έφεραν στην εξουσία κυβερνήσεις που αμφισβητούσαν τη διατήρηση της φυσιογνωμίας του Αθήνησι, η αντίδραση υπήρξε έντονη και σε μεγάλο βαθμό κινήθηκε, σε μια εποχή αλλαγών, στην προσπάθεια

διατήρησης των κεκτημένων αλλά και των θεωρητικών παραδοχών που τα δικαιολογούσαν, ενισχυμένων πάντα με τον χαρακτήρα του εθνικά ωφέλιμου. Η Φιλοσοφική Σχολή, όπως είχε συγκροτηθεί από το τέλος του 19ου αιώνα, στάθηκε ιδιαίτερα αρνητική στις βενιζελικές μεταρρυθμίσεις. Στον Διχασμό, άλλωστε, η πλειοψηφία των διδασκόντων της Σχολής, ανάμεσά τους και οι Σπ. Λάμπρος και Π. Καρολίδης, είχε στρατευθεί στο πλευρό της φιλοβασιλικής παράταξης.

Η νέα πολιτική εξουσία προσπάθησε να ενδυναμώσει τα στηρίγματά της στη Σχολή. Η δημιουργία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και η έναρξη λειτουργίας της αντίστοιχης Φιλοσοφικής Σχολής δημιουργούσαν ένα γλωσσικά φιλελεύθερο αντιστάθμισμα στη Βόρεια Ελλάδα, μια σχολή όπου δινόταν πολύ μεγαλύτερο βάρος στη διδασκαλία των νεότερων χρόνων. Στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, η ανανέωση στο πρόγραμμα μαθημάτων του Φιλολογικού Τμήματος με την εισαγωγή της διδασκαλίας της βυζαντινής περιόδου από πολλές έδρες (εξέλιξη επιβεβλημένη τόσο από τη συγκρότηση βυζαντινολογικών σπουδών στο εξωτερικό και την παρουσία ενός αντίστοιχου επιστημονικού προσωπικού στην Ελλάδα, όσο και από τις προτεραιότητες και τις ανάγκες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής) αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη, χωρίς όμως να μεταβάλει καθοριστικά τον πάγιο προσανατολισμό της Σχολής προς την αρχαία ελληνική φιλολογία. Οι εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και η ανάγκη γνώσης των προβλημάτων της διεθνούς συγκυρίας, στο πλαίσιο τώρα μιας εθνοκεντρικής αντίληψης, οδήγησαν στη διδασκαλία της ιστορίας των νεότερων χρόνων έως και τα πλέον πρόσφατα χρόνια.

Ο θεματολογικός και χρονολογικός εμπλουτισμός της διδασκαλίας της ιστορίας δεν εμπόδισε την περιχαράκωση και σε μεγάλο βαθμό την απομόνωσή της από τις εξελίξεις στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και στην ιστοριογραφία. Οι αλλαγές στη διδασκαλία της ιστορίας στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, με κυρίαρχη την εξειδίκευση, και η δημιουργία ιστορικών τμημάτων από το τέλος του 19ου αιώνα δεν βρήκαν ανταπόκριση στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση, παρά μόνο εν μέρει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Οι έδρες Ιστορίας, όπως και συνολικότερα οι έδρες του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρέμειναν περιορισμένες. Με εξαίρεση τις βυζαντινές σπουδές, που σε μεγάλο βαθμό συνομίλησαν με τις αντίστοιχες στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, οι ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα δεν συμμετείχαν στον γενικότερο προβληματισμό. Δεν

μοιράστηκαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα νέα ερωτήματα της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, όπως αυτή εξελίχθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεχομένως η συνέχεια των πολεμικών περιπετειών, οι βαλκανικοί ανταγωνισμοί, η Μικρασιατική καταστροφή εμπόδισαν τις ωσμώσεις, ενισχύοντας τον εθνοκεντρικό χαρακτήρα της ιστορικής επιστήμης. Η πλέον σημαντική εκσυγχρονιστική κίνηση, η δημιουργία του Ιστορικού Τμήματος, το 1932, συνάντησε την άρνηση του καθηγητικού προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής. Την ίδια περίοδο παλαιότερες, όπως η νομική, και νεότερες, όπως η κοινωνιολογία, επιστήμες μετέφεραν τους νέους προβληματισμούς στον χώρο των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα. Διδάσκοντες της Νομικής όπως ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δίδαξαν για πρώτη φορά μαρξισμό στο Πανεπιστήμιο.

Η εθνική στοχοθεσία των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα εμπλουτίστηκε σε μεγάλο βαθμό, από την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και μετά, με ένα νέο ζητούμενο: τη γνώση του εθνικού παρελθόντος για τη θωράκιση των φοιτητών ενάντια στις κομμουνιστικές ιδέες. Εάν η έννοια της ιστορικής κοινότητας συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό κατ' αντιπαράθεσιν με τη δυτική ιστοριογραφία, στη συγκυρία του Μεσοπολέμου η ακαδημαϊκή κοινότητα όφειλε να αντιμετωπίσει έναν εσωτερικό πλέον εχθρό, ο οποίος βέβαια συνδεόταν με το εξωτερικό. Η έννοια του αγαθού και χρηστού πολίτη, έννοια που συνδεόταν με τις απαρχές της λειτουργίας του Πανεπιστημίου, ανασηματοδοτούνταν τώρα, στη λογική του αποκλεισμού των κομμουνιστικών ιδεών, που συνδέονταν κατά κύριο λόγο με τον δημοτικισμό. Η ιστορία προσέφερε το κοινό παρελθόν, οριοθετώντας το, δίνοντας την ορθή ανάγνωσή του, ακόμη και για τα πλέον πρόσφατα χρόνια, έναντι των αναγνώσεων που επιχειρούσαν οι αριστεροί διανοούμενοι, για τους οποίους η εθνική ιστορία αποτελούσε προνομιακό πεδίο μελέτης.

Η σχέση των πανεπιστημιακών καθηγητών με την πολιτική υπήρξε καθοριστική για την ίδια τους την παρουσία στο ίδρυμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ σύμφωνα με τον προσωρινό κανονισμό λειτουργίας του Πανεπιστημίου (1837) το υπουργείο Παιδείας θα εκχωρούσε εντός μίας πενταετίας το δικαίωμα της εκλογής των καθηγητών στις σχολές, στην πραγματικότητα το διατήρησε για πενήντα περίπου χρόνια. Αποκλειστικός σχεδόν μηχανισμός προβολής των επιστημόνων και μελών του διδακτικού προσωπικού ήταν η σχέση με την πολιτική εξουσία. Συνεπακόλουθο ήταν, όπως σχολιάζει ο Θ.

Κρητικός γράφοντας για τις φυσικές επιστήμες τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, να αναδειχθούν οι επιστήμονες (και ως επιστήμονες) εκείνοι που επεδείκνυαν πρόθεση και διάθεση προσαρμογής με την πολιτική εξουσία, παρά αυτονόμησης από αυτή.⁸⁰ Η σημαντικότερη συνέπεια της εμπλοκής της πολιτικής εξουσίας στην εκλογή και σταδιοδρομία των διδασκόντων ήταν η δημιουργία αισθήματος ανασφάλειας και πνεύματος νομιμοφροσύνης της πανεπιστημιακής κοινότητας απέναντι στην κρατική εξουσία.

Με τα βασιλικά διατάγματα του 1882 και τις επόμενες ρυθμίσεις σταδιακά διασφαλίστηκαν και εφαρμόστηκαν οι όροι εκλογής του διδακτικού προσωπικού, οι οποίοι σε γενικές γραμμές εξασφάλιζαν την αυτονομία του, συγκροτώντας ένα διακριτό επιστημονικό πεδίο⁸¹: η δικαιοδοσία της αναγνώρισης του επιστημονικού κύρους ενός υποψηφίου περνούσε στα χέρια των άλλων παραγωγών γνώσης, οι οποίοι, όντας επίσης ανταγωνιστές του, ήταν οι λιγότερο διατεθειμένοι να του την παράσχουν χωρίς συζήτηση ή εξέταση.⁸² Οι όροι της εξέτασης και τα κριτήριά της επρόκειτο να καθοριστούν, σύμφωνα και με τη δυτική εμπειρία, σταδιακά και με τη συγκατάθεση της πολιτικής εξουσίας, στο μέτρο που ήταν απαραίτητη η νομοθετική τους κάλυψη. Σε αυτό το πλαίσιο το επιστημονικό σύγγραμμα απέκτησε κεντρική θέση, ανώτερη της διδακτικής εμπειρίας: η επιστημονική έρευνα και η συγγραφή θεωρούνταν σημαντικότερες από την παιδαγωγική διάσταση του έργου του πανεπιστημιακού καθηγητή. Η συγκεκριμένη εξέλιξη λειτούργησε καθοριστικά για την ιστορική γραφή, καθώς επέβαλε κανονιστικούς όρους (ερευνητική εργασία, τεκμηρίωση, συγκριτική διάσταση), δημιουργώντας ουσιαστικά μια τυπολογία της. Για παράδειγμα, με βάση αυτή την τυπολογία τα σχολικά εγχειρίδια έπαψαν να θεωρούνται επιστημονικά συγγράμματα, ενώ η χρήση της βιβλιογραφίας θεωρήθηκε απαραίτητη. Η διαδικασία αυτή, παρ' όλο που πολύ συχνά

⁸⁰ Θεόδωρος Κρητικός, «Ιστορία της Επιστήμης και Ιστορία των Ιδεών: τα όρια μιας (προβληματικής) σχέσης (19ος και 20ός αιώνας), *Τα Ιστορικά* 20 (Ιούνιος 1994), σ. 111-112, και *passim*, σ. 103-114.

⁸¹ Ο όρος «επιστημονικό πεδίο» σημειώνεται εδώ όπως τον χρησιμοποιεί ο Μπουρντιέ: *ο τόπος (δηλαδή ο χώρος του παιχνιδιού) ενός συναγωνισμού που έχει ως ιδιαίτερο «αντίκρισμα» το μονοπώλιο του «επιστημονικού κύρους», αδιάσπαστα καθορισμένου ως τεχνικής ικανότητας και ως κοινωνικής εξουσίας ή, αν προτιμάτε, το μονοπώλιο της επιστημονικής αρμοδιότητας, εννοουμένης ως ικανότητας του να ομιλούμε και να ενεργούμε νόμιμα (δηλαδή κατά τρόπο εξουσιοδοτημένο και εξουσιαστικό) για την επιστήμη, που είναι κοινωνικά αναγνωρισμένη σε έναν καθορισμένο φορέα: Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου, μτφ.: Νίκος Παναγιωτόπουλος, Γιώργος Τσούλας, Αθήνα, Δελφίνι, 1993, σ. 86.*

⁸² Στο ίδιο, σ. 91.

λειτουργήσε προσχηματικά, καλύπτοντας προαποφασισμένες επιλογές από το σώμα των καθηγητών ή την εκτελεστική εξουσία, συγκροτούσε κριτήρια που έπρεπε να ληφθούν υπόψη, δημιουργούσε νέο ορίζοντα προσδοκιών για το ιστορικό έργο. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν οι αίθουσες των συλλόγων, οι εταιρείες και οι συσσωματώσεις, μέσα από τις οποίες ο ιστορικός μετέφερε την αλήθεια σε ένα ευρύτερο κοινό.

Η πραγματικότητα, βέβαια, αποδείχθηκε πολλές φορές αρκετά πιο σύνθετη. Όσο και εάν η ανάθεση της εκλογής του πανεπιστημιακού προσωπικού στις σχολές σηματοδοτούσε μια διαδικασία αυτονόμησης, η διαδικασία αυτή ούτε απρόσκοπτη ήταν, ούτε και ευθύγραμμη. Από το 1882 έως το 1932, και ιδιαίτερα το διάστημα 1910-1932, εποχή διχασμού και πολιτικής αστάθειας, κυβερνήσεις όλου του πολιτικού φάσματος προχώρησαν στις περισσότερες αριθμητικά, καθ' όλη την έως τότε ιστορία του ιδρύματος, απολύσεις μελών του διδακτικού προσωπικού. Η πολιτική εξουσία προσπάθησε να ελέγξει την ανάδειξη του διδακτικού προσωπικού, παράλληλα με την ενίσχυση των διαδικασιών αυτονόμησης του, ενώ διατήρησε και κάποτε διεύρυνε το δικαίωμα καθορισμού του γνωστικού αντικείμενου των εδρών και την προκήρυξη νέων. Σε ένα πανεπιστήμιο με ιστορία μόλις ογδόντα χρόνων και σε ένα περιβάλλον στο οποίο δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη ακαδημαϊκή παράδοση, η κρατική παρέμβαση δεν εξέπληττε. Όσον αφορούσε την παρουσία και τη διδασκαλία της ιστορίας, το διακύβευμα ήταν ιδιαίτερα σοβαρό.

Το κοινό στοιχείο που διέτρεξε το σύνολο της ιστορικής διδασκαλίας την περίοδο που μελετώ αποτελεί η προσήλωση στην εθνική χρησιμότητα της ιστορίας. Η προσήλωση αυτή βρήκε διαφορετικές εκφράσεις μέσα στον χρόνο, ανάλογα με τη συγκυρία και τους διδάσκοντες. Η αντίκρουση των θεωριών του Φαλμεράυερ, η εμφάνιση των βαλκανικών εθνικισμών, η διεκδίκηση νέων εδαφών και η ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών μετά την καταστροφή του 1922 αποτέλεσαν εξελίξεις που επηρέασαν καθοριστικά τη διδασκαλία της ιστορίας. Η διαμόρφωση της ιστορικής παράδοσης του ελληνικού έθνους, της ιστορίας του, μέσα από τη σύζευξη της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας με την εν γένει παρουσία του ιδρύματος, υπήρξε διαδικασία πολύπλοκη, πολύμορφη και αντιφατική. Η σύνδεση του εθνικού παρελθόντος με το παρόν ανάλογα με τους πολιτικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος

συνέστησε μείζον ερώτημα, στο οποίο υπήρξαν διαφορετικές και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες απαντήσεις.

Οι απαντήσεις που έδωσε το Πανεπιστήμιο και ιδιαίτερα η Φιλοσοφική Σχολή επηρεάστηκαν σημαντικά από τη φυσιογνωμία του: η συμβολή του Αθήνησι στην έξωση του Όθωνα, η τοποθέτησή του στο αντιδημοτικιστικό στρατόπεδο και η αντιβενιζελική εν πολλοίς στάση του στον Διχασμό, η συμμετοχή του στον αντικομμουνιστικό αγώνα αποτέλεσαν πολιτικές επιλογές που προσδιόρισαν σε γενικές γραμμές και το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε το διδακτικό προσωπικό της Ιστορίας.

Στο ελληνικό βασίλειο του 19ου αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας αποτελούσε το σημαντικότερο πολιτικό πρόταγμα, το οποίο υπηρέτησαν και οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, που μέσω της καθηγητικής τους ιδιότητας εξέφρασαν τις πολιτικές τους θέσεις για την πραγμάτωσή της. Και δεν αναφέρομαι μόνο στην παρουσία τους στις δημόσιες εκδηλώσεις του ιδρύματος, στις οποίες είχαν την ευκαιρία να διατυπώσουν πολλές φορές τις πολιτικές θέσεις τους, ή στη γενικότερη συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο. Αναφέρομαι ειδικότερα στη διδασκαλία τους, στο ιστορικό τους έργο. Η προβολή από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο της μοναρχίας ως ενός από τα πλέον ισχυρά ομογενοποιητικά στοιχεία της ελληνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτελούσε μια κατά μείζονα λόγο πολιτική επιλογή, καθώς δημιουργούσε γενεαλογία και ταυτόχρονα ενίσχυε τους υποστηρικτές του θεσμού με επιχειρήματα, διαπαιδαγωγώντας ανάλογα τους φοιτητές και την κοινή γνώμη. Αντίστοιχα, η προσαρμογή της διδασκαλίας του στους κάθε φορά εφικτούς στόχους του ελληνικού αλτρωτισμού όπλιζε την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η έμφαση του Π. Καρολίδη στη σύνδεση του ανατολικού και του ελληνικού πολιτισμού και ο καθοριστικός ρόλος της Μικράς Ασίας ως χώρου συνεύρεσης και συναλλαγής των δύο πολιτισμών εξυπηρετούσαν την πολιτική αντίληψή του για την ελληνοοθωμανική συνεργασία.

Τα μαθήματα των πανεπιστημιακών ιστορικών είχαν αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία. Το ελληνικό έθνος, προβάλλοντας σε σημαντικό βαθμό τις ανάγκες της συγκυρίας στο παρελθόν, αναζητούσε τους ιστορικούς συμμάχους του. Η ιστορική αφήγηση του εθνικού παρελθόντος αποτελούσε μια πολύ κρίσιμη επιλογή, που τους αφορούσε όλους. Η έντονη και πολυδιάστατη δημόσια παρουσία του Πανεπιστημίου δεν αποτελεί εγχώρια ιδιοτυπία. Σε όλο τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη, οι πανεπιστημιακοί

καθηγητές, ιδιαίτερα οι καθηγητές της Ιστορίας, ενεπλάκησαν ενεργά στη δημόσια ζωή. Τα παραδείγματα είναι πολλά: αφενός ιστορικοί που κατέλαβαν υψηλά πολιτικά αξιώματα, όπως ο Γκιζό ή ο Μακόλεϋ, αφετέρου ιστορικοί που συμμετείχαν στη δημόσια ζωή, καθορίζοντας συχνά την κρατική πολιτική. Η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι δημιούργησαν ένα νέο σκηνικό, μέσα στο οποίο έκαναν δυναμικά την παρουσία τους οι επαγγελματίες ιστορικοί. Σε έναν αιώνα ρομαντισμού, οι κάτοχοι της ιστορικής αλήθειας διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην υπεράσπιση των εθνικών ιδεωδών αλλά και των τρεχουσών πολιτικών. Στην πρωσική σχολή, επιφανείς ιστορικοί όπως ο Ντρώζεν και ο Τράιτσκε «κατασκεύασαν» με το έργο τους το κοινό ιστορικό παρελθόν του νεαρού γερμανικού κράτους στηρίζοντας το απολυταρχικό καθεστώς του Μπίσμαρκ. Στη Γαλλία μετά την ήττα του 1871 οι θετικιστές ιστορικοί ανέλαβαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης, επιχειρώντας να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των μαθητών. Ο Ερνέστ Λαβίς συνέγραψε εγχειρίδια ιστορίας για το δημοτικό, ενώ υπήρξε ο εμπνευστής και συντάκτης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η διεύρυνση της πανεπιστημιακής κοινότητας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η συνεχής παρουσία των εκπροσώπων της μέσα από την ενεργό συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο, η οριοθέτηση της επιστημονικής της ταυτότητας οδήγησαν στην ισχυροποίησή της. Ο καταλυτικός ρόλος που έπαιξαν οι ιστορικοί του Πανεπιστημίου στη διαμόρφωση συλλογικοτήτων και η ανάληψη σε μεγάλο βαθμό πολιτικών πρωτοβουλιών μέσα από τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στη λειτουργία συλλόγων όπως η Εθνική Άμυνα, η Εθνική Εταιρεία και ο Ελληνισμός ήταν δηλωτικά της επιθυμίας τους να συμμετάσχουν στα πεδία εξουσίας, ιδιαίτερα στο τέλος του αιώνα, σε μια περίοδο απονομιμοποίησης του πολιτικού προσωπικού. Η κατάληξη αυτών των προσπαθειών είναι γνωστή. Η ισχυροποίηση των πολιτικών απομάκρυνε τους πανεπιστημιακούς σε μεγάλο βαθμό από την ενεργό δράση, περιορίζοντάς τους στη χρήση της συμβολικής τους εξουσίας.

Η ανάδειξη του εθνικού σε βασική κανονιστική αρχή, στο ιστορικά ορθό, αποτέλεσε το πλαίσιο που σε μεγάλο βαθμό κυριάρχησε στον επιστημονικό-ιστορικό λόγο, συνδέοντάς τον άρρηκτα με την πολιτική. Οι καθηγητές του Πανεπιστημίου αναδείχθηκαν σε υπερασπιστές της πολιτικής οντότητας του έθνους μέσω της προβολής

της μοναδικής πολιτιστικής του ταυτότητας, η οποία κατά μείζονα λόγο διαμορφώθηκε ιστορικά. Ο κοινός στόχος ήταν η δράση, η εκπλήρωση των εθνικών ιδεωδών, στόχος ο οποίος δεχόταν διαφορετικές κάθε φορά ερμηνείες ανάλογα με τη συγκυρία. Όμως, η παραδοχή του εθνικού προτάγματος αποτέλεσε την κοινή βάση, το σημείο συμφωνίας. Η ισχυροποίηση των κομμουνιστικών ιδεών από τη δεκαετία του 1920 και μετά στην Ελλάδα αποτέλεσε τη σημαντικότερη ρήξη σε αυτό το consensus, δημιουργώντας νέους όρους σύγκρουσης των ιδεών αλλά και των πολιτικών, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο, το οποίο σε μεγάλο βαθμό συνεχίζεται έως σήμερα, επηρεάζοντας καθοριστικά την πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας.

11. ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

Γεννημένος το 1904, ο Κ. Θ. Δημαράς διέσχισε όλο σχεδόν τον 20ό αιώνα, έως το 1992, με ένα έργο το οποίο γνώρισε πολλαπλές μετατοπίσεις και επεξεργασίες.⁸³ Γόνος αστικής οικογένειας ξεκίνησε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας για να συνεχίσει στην Ιατρική και να επιστρέψει πολλά χρόνια αργότερα στη Φιλοσοφική της Θεσσαλονίκης. Δημοτικιστής, μέλος της περίφημης Γενιάς του '30 ο Δημαράς εμφανίστηκε στον πνευματικό στίβο το 1926 με το μικρό του *Δοκίμιον περί της Φυσικής Θεολογίας των Σοφιστών του πέμπτου μ. Χ αιώνος*. Η ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία και την αρχαιότητα συνεχίστηκε και με μια σειρά από άλλα έργα με ένα παράλληλο ενδιαφέρον για την κριτική της λογοτεχνίας, όπως αποτυπώθηκε την ίδια εποχή με τακτικές συνεργασίες στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Πρόκειται για μια σχέση με τον Τύπο, η οποία ξεκίνησε τότε και συνεχίστηκε έως το θάνατό του, αφήνοντας πίσω της περισσότερες από 2.000 επιφυλλίδες, πολύτιμους οδοδείκτες του έργου του. Το 1948 εξέδωσε τη σημαντικότερη μελέτη του την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* όπου συνέθεσε γνωστά και άγνωστα στοιχεία καταγράφοντας την πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ερμηνεύοντας και εντάσσοντας την σε ευρωπαϊκό πλαίσιο. Εισηγάγε την έννοια του νεοελληνικού διαφωτισμού και πρωτοστάτησε στη συγκρότησή του ως ερευνητικού πεδίου στρέφοντας πλέον το ενδιαφέρον του προς την ιστορία. Υπήρξε από τους εμπνευστές και διετέλεσε Γενικός Διευθυντής του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών από την σύστασή του το 1951 και Διευθύνων Σύμβουλος του Εθνικού (τότε Βασιλικού) Ιδρύματος Ερευνών, του πρώτου μη πανεπιστημιακού δημόσιου φορέα έρευνας στο ελληνικό κράτος επίσης από την σύστασή του το 1958. Παραιτήθηκε και από τις δύο θέσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και μετά από πρόσκλησή του Πανεπιστημίου της Σορβόννης διηύθυνε και δίδαξε στο εκεί Νεοελληνικό Ινστιτούτο από το 1970 έως το 1978.

⁸³ Βασισμένο σε ανέκδοτη προφορική ανακοίνωση στο διήμερο *Πολιτισμικές μεταφορές και έννοιες που ταξιδεύουν. Έθνος και διανοούμενοι ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά το μακρό 19^ο αιώνα* (Απρίλιος 2009).

Η συμβολή του Δημαρά στον ελληνικό πολιτισμό του περασμένου αιώνα υπήρξε καθοριστική. Σε αυτόν οφείλουμε σε μεγάλο βαθμό τη συγκρότηση της έννοιας της νεοελληνικής παιδείας, της έννοιας της επιστήμης των νέων ελληνικών πραγμάτων, της «ελληνικής επιστήμης» όπως τόνιζε χαρακτηριστικά, ενός συνδυασμού ιστορίας και φιλολογίας. Στον Δημαρά οφείλουμε τη σημαντικότερη έως τώρα, ανεπιφύλακτα, ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας μια ιστορία η οποία λειτούργησε ως κανόνας για τις σύγχρονες γραμματολογικές αναζητήσεις. Οφείλουμε, ακόμη, την ανάδειξη της ιστορίας των ιδεών, των συνειδήσεων, τη συγκρότηση ενός νέου πεδίου μελετών, εκείνο του νεοελληνικού διαφωτισμού και τη διαφορετική προσέγγιση της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Με το έργο του, που συνομίλησε σταθερά και απαρέγκλιτα με το ευρωπαϊκό παράλληλο, προίκισε την ελληνική επιστήμη με έναν πλούτο μεθοδολογικών προσεγγίσεων, οπτικών, επικεντρώθηκε σε πρόσωπα και γεγονότα που δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης. Θα σημείωνα πρόχειρα το Δημήτρη Καταρτζή, τον Παναγιώτη Κοδρικά, τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Στέφανο Κουμανούδη και τον Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλο Υπήρξε εμπνευστής ενός πλήθους ατομικών και συλλογικών εργασιών που απέβλεπαν σε αυτό που ονόμασε *απογραφή των εθνικών μας δυνάμεων* (αποστολές, επισκέψεις, ταξίδια σε βιβλιοθήκες και αρχεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έκδοση έργων υποδομής: βιβλιογραφίες, κατάλογοι αρχείων, ευρετήρια, σχολιασμένες πηγές), στην εμβάθυνση της γνώσης μας για την ιστορία του νέου ελληνισμού. Παρόλο που υπήρξε ένα πρόσωπο εκτός θεσμών (οι απόπειρες για ένταξη του στο Πανεπιστήμιο και στην Ακαδημία Αθηνών στέφτηκαν από αποτυχία) παράλληλα, συντέλεσε όσο λίγοι στη διαμόρφωση θεσμών που προήγαγαν την έρευνα στην Ελλάδα, όπως το ΙΚΥ και το ΕΙΕ. Παράλληλα πρωτοστάτησε στη διαμόρφωση συλλογικοτήτων όπως το *Αθήναιον* και ο *Ομιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού* αλλά και περιοδικών εκδόσεων όπως ο *Εραμιστής*.

100 περίπου χρόνια μετά τη γέννησή του, με ένα μεγάλο corpus ήδη κειμένων για αυτόν, το αίτημα για αναστοχασμό της πορείας του και της συμβολής στη νεοελληνική πνευματική ζωή είναι απόλυτα εύλογο. Εύλογο αλλά όχι εύκολο. Όχι μόνο λόγω του όγκου και του χρονικού αναπτύγματός του έργου του, της ποικιλίας και της πολυδιάσπασής του. Αλλά κυρίως για το ότι το ιστοριογραφικό αποτύπωμα αυτού του έργου ως ένα βαθύ υπόστρωμα, -όπως το έργο όλων των στοχαστών που

καθόρισαν νοητικά εργαλεία και σχήματα-, κείται κάτω από τις σύγχρονες προσεγγίσεις, τις προσδιορίζει, σφραγίζει τις οπτικές. Μιλώντας για ιστοριογραφικό αποτύπωμα αναφέρομαι σε μια αποκρυσταλλωμένη εικόνα του έργου του, στη συγκρότηση της οποίας συνέβαλε καθοριστικά και ο ίδιος ο Δημαράς με τις επιλογές και συναγωγές άρθρων και επιφυλλίδων και με τις τελευταίες συνεντεύξεις και τα αυτοβιογραφικά κείμενά του. Μια εικόνα, η οποία ενίσχυσε τη δεξιώσή του έργου του, παράλληλα, όμως, οδήγησε σε σχηματοποιήσεις και επικεντρώσεις, αναδεικνύοντας ορισμένες πλευρές, αποσιωπώντας διαδρομές, γόνιμες και κυρίως άγονες εν τέλει, της σκέψης του. Μια «αρχαιολογία» του έργου του θα μας βοηθούσε πραγματικά να κατανοήσουμε τις αφετηρίες και τις εκβολές του, τη διανοητική πορεία, τους αναβαθμούς και τις επιστροφές, οδηγώντας μας πίσω στα χρόνια των σπουδών του και των πρώτων αναζητήσεων, στον Μεσοπόλεμο. Από την άλλη πλευρά το έργο αυτό δεν μπορεί να νοηθεί πια έξω από τον τρόπο που επέδρασε στους συγκαιρινούς και στους μεταγενέστερους. Μέσα από τις διαδικασίες που επιδρούν τα έργα: δηλαδή τις μαθητείες, τις επιρροές, τις αντιδράσεις, τις αντικρούσεις και τις παραναγνώσεις, τις διαστρεβλώσεις.

Μια πορεία από τον ευσεβισμό στον αγνωστικισμό και από τον αισθητισμό στην ιστορία, από την ατομική στάση στην ανάγκη ενός συλλογικού προγράμματος, όπως εκφράστηκε κυρίως στις δεκαετίες του 1950 και 1960. Συνολικά, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για σχέδιο παρέμβασης, ένα πρόγραμμα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό ο Δημαράς έφερε σε πέρας, συγκροτώντας ένα από τα κυρίαρχα παραδείγματα ανάγνωσης των σχέσεων της νεοελληνικής κοινωνίας με το παρελθόν της. Πως προκύπτει αυτό το σχέδιο; Και πως σφυρηλατείται μέσα από διαφορετικά και αντιθετικά υλικά που μέσα στο χρόνο μοιάζουν να γίνονται όλα μαζί ένα ισχυρό κράμα; Πρόκειται για ένα σχέδιο σύνθετο, το οποίο προφανώς δεν οργανώθηκε ούτε σε μια στιγμή, ούτε και ευθύγραμμα. Αντιθέτως συγκροτήθηκε μέσα στο χρόνο, στη διάρκεια της ζωής του και σε μια συνεχή αλληλεπίδραση με το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό γίνεσθαι, με την πορεία της νεοελληνικής παιδείας. Ας μελετήσουμε λοιπόν το δημαρικό έργο με βάση την ίδια την πορεία της έννοιας της νεοελληνικής παιδείας προς τη συγκρότηση και την αυτονόμησή της. Ας τα δούμε μαζί

σαν δυο είδωλα σε δυο αντικριστούς καθρέφτες που οι αντανάκλασεις τους συμπλέκονται μεταξύ τους σχηματίζοντας κάποτε ένα αξεδιάλυτο σύνολο.

Ας ξεκινήσουμε από έναν αγαπημένο τρόπο προσέγγισης του Δημαρά. *Ονομάτων επίσκεψις* ή καλύτερα ονομάτων ερώτησις: Έλληνες, Ευρώπη, διανοούμενοι καλύτερα λόγιοι, έθνος, συνάντηση, σχήμα. Λείπει από τον τίτλο, όχι τυχαία, ο χρονικός προσδιορισμός. Θα μπορούσε να περιοριστεί στον 19^ο αιώνα, κι αν ναι σε ποιόν; Σίγουρα στον βραχύ ελληνικό 19^ο του Δημαρά, ο οποίος εκκινεί από την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους για να καταλήξει στη γενιά του 1880 και την εμφάνιση του δημοτικισμού. Είναι ο αιώνας του ρωμαντισμού, του μεγάλου ευρωπαϊκού πνευματικού κινήματος, στο οποίο συμμετείχε και ο ελληνικός κόσμος Δεν ήταν το μόνο. Είχε προηγηθεί ο Διαφωτισμός (από το 1774 έως το 1821) και είχε ακολουθήσει ο νατουραλισμός, σύμφωνα με το δημαρικό σχέδιο μιας ακόμη συναγωγής που δεν συντελέστηκε, από το 1880 και μετά.

Ήδη, λοιπόν, μιλώντας για τον νέο ελληνισμό είναι σαφές ότι η Ευρώπη άσκησε έναν καταλυτικό ρόλο, επηρέασε καθοριστικά την ελληνική πνευματική ζωή, σε μια γραμμική πορεία διαδοχής πνευματικών ρευμάτων. Από πότε ξεκινά αυτή η σχέση και μάλιστα ως σχέσης επιρροής; Ο Δημαράς, συγκροτώντας τη γενεαλογία της –στο εκτενές άρθρο με τίτλο «Η Φωτισμένη Ευρώπη (1952) το οποίο αναδημοσιεύει το 1962 πρώτο στη συναγωγή των κειμένων που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο *Φροντίσματα*- αναφέρεται στην ένταξη του ελληνικού κόσμου στον ευρωπαϊκό, από τα αρχαία χρόνια και τα βυζαντινά ως τα νεότερα. Η σχέση είναι διαχρονική, η Ελλάδα, όπως σημειώνει ο ίδιος, δεν έμεινε ποτέ ξένη προς τα κάθε λογής δυτικά ρεύματα μα ο ρυθμός της δεκτικότητας που είχε, παράλλαζε σύμφωνα με το επίπεδο του πολιτισμού της και την γενική συγκρότηση του κόσμου, εμπόριο, συγκοινωνίες κλπ. Στον νέο ελληνισμό τα πρώτα γόνιμα αποτελέσματά των επιρροών της Ευρώπης θα αποτυπωθούν στην πνευματική παραγωγή των περιοχών εκείνων, όπως τα Επτάνησα ή η Κρήτη, στον φθίνοντα 17^ο αιώνα, που βρέθηκαν υπό δυτική κυριαρχία. Η πύκνωση, όμως των συναντήσεων, θα συμβεί στα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα, όταν η Ευρώπη στα κείμενα των Ελλήνων λογίων θα αναδειχθεί ως η σοφή Ευρώπη, η Ευρώπη των φώτων και του πολιτισμού, μετάφραση και αυτός του γαλλικού όρου *civilization* από τον Αδαμάντιο Κοραή, το 1804, όπως μας θυμίζει ο Δημαράς στο παραπάνω δοκίμιο.

Σύμφωνα με τον Δημαρά η σοφή λοιπόν Ευρώπη, παραγωγός ενός ανώτερου πολιτισμού συγκριτικά με τον ελληνικό θα αποτελέσει πηγή επιρροών, ιδιαίτερα από τον 18^ο αιώνα, μέσα από την κοινωνική κινητικότητα που θα δημιουργήσουν οι ιστορικές συνθήκες. Από τη μια η πνευματική παραγωγή, αλλά από την άλλη και ένας κόσμος εμπειριών, όπως αποτυπώνεται στις εκδηλώσεις του καθημερινού βίου, στην επίπλωση, τη διατροφή, τον ιματισμό, τις χρηστοθήκες, σε όλα εκείνα που συντείνουν στην όσμωση. Ο Δημαράς θα επικεντρωθεί στα πρώτα, στις πνευματικές σχέσεις, αναδεικνύοντας τον ρόλο των λογίων ως του κατεξοχήν μάντα μεταβίβασης. Είναι η εποχή, άλλωστε όπου διαμορφώνεται εκ νέου η εικόνα τους στο πλαίσιο των νέων πραγματικοτήτων. Η χρονολόγηση είναι ακριβής. Πρόκειται για τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σε μια προδιαφοριστική φάση, κατά Δημαρά, η οποία εκκινεί από το 1709, και την ανάληψη των διοικήσεων των παραδουνάβιων ηγεμονιών από τους Φαναριώτες, έως περίπου το 1774. Οι λόγιοι του νέου καιρού δεν είναι μόνο δάσκαλοι και ιερείς αλλά και έμποροι, «οντότητες» που αποκτούν όλο και σαφέστερη συνείδηση της σημασίας τους μέσα στην κοινωνία και της αυτονομίας τους απέναντι των υπολοίπων κοινωνικών ομάδων και παράλληλα ανεξαρτητοποιούνται ως ένα βαθμό από την εκκλησία. Σε αυτή την ιστορία των ιδεών και των συνειδήσεων, οι λόγιοι αυτοί, είτε ως ατομικότητες, είτε ως συλλογικό σώμα διαμόρφωσαν την ταυτότητα τους μέσω της σχέσης τους με την Ευρώπη, αποτέλεσαν τους δέκτες, τους αφομοιωτές και έπειτα τους πομπούς των ευρωπαϊκών ρευμάτων σκέψης. Με εστιασμένο το φακό του Δημαρά στις πνευματικές τους δραστηριότητες, μοιάζουν κάποτε αποκομμένοι από το δημόσιο χώρο όπου οι περισσότεροι ασκούν τα αξιώματά τους, χωρίς ενδιαφέρον από τον ιστορικό για την οικονομική και κοινωνική τους υπόσταση, τον τρόπο διαβίωσης τους. Λόγιοι της Ευρώπης, ο οθωμανικός κόσμος απουσιάζει εκκωφαντικά.

Ευρώπη, λόγιοι, συναντήσεις. Οι έννοιες πετούν προς μια κατεύθυνση, κυρίως από την Ευρώπη προς την Ελλάδα. Οι εξαιρέσεις είναι λιγосτές θα έφερνε κανείς στον νου του τον Κοραή και τον τρόπο που συνέβαλε στον εμπλουτισμό της ευρωπαϊκής αρχαιογνωσίας. Η Ελλάδα επηρεάζεται από τη δύση, πλουτίζει μέσω των προσλήψεων και των επιρροών. Οι επιρροές, όμως, ακόμη και οι μιμήσεις δεν λειτουργούν μονοδιάστατα. Όπως επισημαίνει ο Δημαράς *η αποδοχή της έννοιας της επίδρασης ως οντότητας προϋποθέτει την θέληση να αγνοηθούν δύο ιδέες ιδιαίτερες στην*

μελέτη της λειτουργίας των ανθρωπίνων πράξεων: την πολλαπλότητα των αιτίων και την λανθάνουσα προτίμηση την οποία προϋποθέτει κάθε επίδραση την οποία δεχόμαστε. Έτσι η συγκρότηση του ελληνικού ρομαντισμού απαιτεί τον γαλλικό αλλά παράλληλα συνδέεται και με στοιχεία της νεοελληνικής ψυχολογίας πρόσφορων να τον αφομοιώσουν. Η κατανόηση της συγκρότησής του ελληνικού λογογραφισμού, όπως τον ονομάζει ο ίδιος, εκτός από το γαλλικό νατουραλισμό απαιτεί και την έμφαση των νεοελλήνων στην αρχαία καταγωγή τους ή τον αστικό λαϊκισμό της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 19ου αιώνα.

Από την άλλη πλευρά η κλίση, η υιοθέτηση κάποιων προτύπων δεν αποτελεί μια απλή μίμηση, συνδέεται με την συνειδητή ή ασύνειδη επιλογή αυτού που κάνει την εκλογή του προτύπου. Η επιλογή ακόμη και η μίμηση δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την *προκατεστημένη αρμονία* επισημαίνει, χρησιμοποιώντας έναν όρο του Ντυρκάιμ. Η μίμηση προκαλεί αποτελέσματα μόνο στο μέτρο όπου ενθαρρύνει την εκδήλωση τάσεων οι οποίες προϋπάρχουν στο μιμούμενο υποκείμενο.

Η γλωσσομάθεια, η αρχαιογνωσία, οι βιβλιοθήκες, οι εκδομένες και ανέκδοτες μεταφράσεις, οι αναφορές σε βιβλία και άρθρα θα αποτελέσουν, στο έργο του Δημαρά, τους πλέον χαρακτηριστικούς δείκτες αυτών των σχέσεων και της αποτελεσματικότητάς τους. Πρόκειται για δείκτες που μας φανερώνουν όχι απλώς επιτεύγματα ή δάνεια των Ελλήνων, αλλά τάσεις, ροπές, σχέσεις, διαδικασίες εν εξελίξει. Από το έργο στη διαδικασία, από το αποτέλεσμα στη σχέση.

Σε αυτή τη δυναμική σχέση, στο σχήμα του Δημαρά ο ελληνικός κόσμος, το ελληνικό έθνος μέσω των λογίων, οικειοποιείται και αφομοιώνει τα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν, εμπλουτίζοντας την παράδοση του. Υπάρχει μια ισχυρή νεοελληνική αφομοιωτική δύναμη, η οποία προσαρμόζει κάθε στιγμή το ξένο στοιχείο στις δικές της πολιτισμικές ανάγκες και εκδηλώσεις, ενσωματώνει τα στοιχεία που ανταποκρίνονται σε βασικές πλευρές του ελληνικού χαρακτήρα. Ο ελληνισμός *πλάθει ελληνικότητα με κάθε λογής υλικό*, όπως σημειώνει ο Δημαράς χαρακτηριστικά, ενισχύοντας την ιδιοτυπία του. Στις καλύτερες στιγμές οι τελεσφόροι συγκερασμοί ανάμεσα σε μια ισχυρότατη παράδοση, της οποίας η θέση δεν έχει μελετηθεί εκτενώς στο δημαρικό έργο, και στα νεωτερικά στοιχεία θα συντελέσουν στην πρόοδο.

Η υιοθέτηση του συγκριτισμού ως ενός από τα βασικά όργανα προσέγγισης στην ιστορία των ιδεών αποτέλεσε κομβικής σημασίας επιλογή για το έργο του Δημαρά, όπως επισήμανε και ο ίδιος σε μεταγενέστερο κείμενο του. Όργανο υιοθετημένο από τα πρώτα χρόνια της δημόσιας παρουσίας του και παράλληλα συχνότατα χρησιμοποιούμενο. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία. Η εμμονή του στο συγκεκριμένο εργαλείο προέρχονταν κατ' αρχάς από τη θητεία του στην λογοτεχνική κριτική, με κύριο παράδειγμα τον Παλαμά και τον Τιμπωντέ, όπως έχει επισημάνει ο Παν. Μουλάς και η Βενετία Αποστολίδου. Η επικοινωνία με την Ευρώπη ήταν όρος αναγκαίος για την κατανόηση της λογοτεχνίας, την οποία ας μην το ξεχνούμε, ο Δημαράς την αντιμετώπιζε ως ιστορία της παιδείας. Η πρωτοτυπία και οι ιδιόρρυθμες αναζητήσεις του νέου κλάδου ερχόταν σε ευθεία αντιπαράθεση με την *αυτάρκεια* και την *αυτοπεγμία* με την οποία λειτουργούσε ως τότε η ιστορία της λογοτεχνίας.

Βρισκόμαστε μπροστά στις πραγματικότητες που επικρατούσαν στον νεοελληνικό πνευματικό κόσμο, την εποχή της διαμόρφωσης του ιστορικού. Εσωστρέφεια, ακαδημαϊσμός, ελληνοκεντρισμός, «αναπαραγωγή της αμνησίας» και «φανατισμός της ακινησίας», δυο όρους του Δημαρά που μας ξαναθύμισε ο Φίλιππος Ηλιού γράφοντας για όσα είχε να αντιμετωπίσει ο πρώτος, αλλά φοβούμαι και ο δεύτερος λίγα χρόνια αργότερα. Απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα ο Δημαράς αλλά και η γενιά του, όπως υποστηρίζει, θα χρησιμοποιήσει συστηματικά τον συγκριτισμό. Όπως σημειώνει, εμφατικά, ο ιστορικός η γενιά του επέλεξε τον δρόμο της Ευρώπης, τον δρόμο που ακολούθησε ο Κοραΐς και ο κύκλος του, που ήταν ο μόνος που θα επέτρεπε στην Ελλάδα να ζήσει και να στερεωθεί μέσα στη χορεία των εθνών. Νομίζω ότι εδώ η έμφαση του Δημαρά στη γενιά δεν είναι τυχαία. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η επιλογή αυτής της γενιάς, κατά Δημαρά να αναδιαπραγματευθεί τη σχέση της με την Ευρώπη και την ευρωπαϊκή διάνοηση, τους οδήγησε στην ανίχνευση και μελέτη αντίστοιχων περιόδων του ελληνικού παρελθόντος. Η αναδιαμόρφωση δηλαδή της εικόνας του ελληνισμού ως σύγχρονου ευρωπαϊκού, τους οδήγησε στο να ανιχνεύσουν ή και να κατασκευάσουν ένα δικό τους αντίστοιχο παρελθόν. Έτσι η σύγχρονη ευρωπαϊκή γενιά του 30 προβάλλει στο παρελθόν τη δική της εικόνα και παράλληλα τη νομιμοποιεί στη συνείδηση της μέσω της ιστορίας: ο ελληνισμός δεν ήταν πάντα και μόνο εσωστρεφής και αυτοικανοποιούμενος (όπως στο προ-μεσοπολεμικό διάστημα, ή όπως

τα αντίπαλα ρεύματα της γενιάς του 30 στον μεσοπόλεμο) αλλά και στο παρελθόν επικοινωνούσε με την Ευρώπη και τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης. Ο λόγος αυτός, όπως διατυπώνεται σε ένα κείμενο του 1952, θα μπορούσε επίσης, να διερευνηθεί, στο πλαίσιο μιας συγχρονικής υπόρρητης ή έστω λανθάνουσας αντιπαράθεσης με την αριστερή ιστοριογραφία, και με τον φόβο ενός άλλου δρόμου;

Αναδεικνύοντας τη σχέση Ευρώπης-ελληνικού κόσμου στα νεότερα χρόνια ως την κατεξοχήν σχέση πνευματικής τροφοδότησης του δεύτερου μέρους του δίπολου, ο Δημαράς ξεπερνώντας τις αγκυλώσεις του καιρού του, ανέδειξε μια πολύπλευρη σχέση επίδρασης, μια σχέση όπου ο υποδοχέας διαμόρφωσε μια δυναμική σχέση με το προς υποδοχή αντικείμενο, αποδεχόμενος τα στοιχεία εκείνα που μπορούσαν να του ήταν χρήσιμα στη συγκεκριμένη συγκυρία.

Μένει ο τελευταίος όρος ή ίσως ο πρώτος, ανάλογα με τη θέαση: το έθνος. Η συνάντηση με το έθνος, λοιπόν. Το έθνος, το γένος, η εθνική συνείδηση, η εθνική ψυχή, ο εθνικός χαρακτήρας και βέβαια η ιδιοσυστασία της ελληνικής φυλής. Όροι που χρησιμοποιεί ο Δημαράς, όροι που είναι ανάγκη να επισημάνουμε τις χρήσεις τους και κυρίως να τις χρονολογήσουμε, να μελετήσουμε τις πυκνώσεις και τις αραιώσεις του στο δημαρικό έργο ώστε να μπορέσουμε να καταλάβουμε τον τρόπο που διαμόρφωσε τη σκέψη του. Εδώ έχουμε ανάγκη να δούμε όχι τα άρθρα αλλά τις επιφυλλίδες, να δούμε τα εβδομαδιαία κείμενα, ας θυμηθούμε τον θερμογράφο, δεν έχουμε ανάγκη μόνο από τις υψηλότερες και χαμηλότερες τιμές, έχουμε ανάγκη και από τους ελάχιστους κραδασμούς.

Στους δυο αιώνες που αναφερόμαστε, το έθνος υπάρχει παντού μέσα σε αυτή τη συνάντηση. Οι σχέσεις, οι επιρροές, οι επαφές καταλήγουν σχεδόν τελολογικά στη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης. Ο Δημαράς, το έχει επισημάνει ο Αντώνης Λιάκος, διανύει ένα εξαιρετικά σημαντικό βήμα, αναδεικνύει για πρώτη φορά συγκροτημένα τις διαδικασίες συγκρότησής της εθνικής ταυτότητας σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Αυτό δεν σημαίνει ότι, ρητά τουλάχιστον, αποσυνθέτει την έννοια της συνέχειας του έθνους, ενώ στη σκέψη του το ζήτημα του ιδιαίτερου ελληνικού χαρακτήρα, -στο πλαίσιο μια γενικής χαρακτηρισολογίας δάνειο των πρώιμων ενδεχομένως ενασχολήσεων του με την ψυχανάλυση-, εξακολουθεί να παραμένει ιδιαίτερα ισχυρό. Ο ελληνικός πολιτισμός εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό συνεχής να κρατάει, μέσω μιας ισχυρότατης παράδοσης,

την αφομοιωτική του μοναδική δύναμη ως χαρακτηριστικό προνόμιο έναντι των άλλων βαλκανικών λαών. Η κατεύθυνση είναι μονοσήμαντη, η συνολική δυσπιστία του Δημαρά απέναντι στην ελληνική πνευματική ζωή και παραγωγή είναι διάχυτη.

Σε αυτές τις διαδικασίες οι λόγιοι διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο, γέννημα και αυτοί των αναγκών του καιρού τους σε ένα τελολογικό σχεδόν σχήμα εστιασμένο στην ιστορία των συνειδήσεων και των ιδεών, σε ένα σχήμα όπου θα άξιζε να διερευνήσουμε τη θέση του κοινωνικού και του οικονομικού, να αναζητήσουμε τα συστατικά στοιχεία διαμόρφωσης του: τα πρόσωπα, οι αποκλεισμοί, οι εντάξεις, η λειτουργία τους ως μάντες, υποκείμενα οι ίδιοι των διαδικασιών εθνικοποίησης και όχι αντικείμενα.

Εάν λοιπόν οι λόγιοι γεννιούνται μέσα από τις ανάγκες της εποχής τους, ας θυμηθούμε την επίκληση του Δημαρά για τη γέννηση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου ως εθνικού ιστοριογράφου, πόσο αυτή η εικόνα των λογίων μεταβάλλεται στον 19^ο αιώνα

Ας επιστρατεύσουμε για την απάντηση μια άλλη δημαρική αρχή, την αρχή των αναλογιών: *Όλα υπάρχουν παντού και πάντοτε. Εκείνο που ξεχωρίζει τις περιόδους, τις εποχές, δεν είναι η παρουσία του ενός ή του άλλου στοιχείου, αλλά η μεταβολή των αναλογιών σε βαθμό τέτοιοι ώστε από τα ίδια υλικά να προκύπτει ένα σύμπλεγμα με τόσο διαφορετικές ιδιότητες από εκείνες του προηγούμενου συμπλέγματος, που μας υποχρεώνει να το θεωρήσουμε καινούργιο.* Όταν οι αναλογίες αλλάζουν, το καινούργιο έρχεται. Πόσο διαφοροποιήθηκαν αυτοί οι λόγιοι μέσα από την εμπειρία της μετάβασης από τη συμμετοχή τους στον αγώνα για την ελευθερία, πνευματική και πραγματική, στην υπηρεσία των αναγκών ενός κρατικού μορφώματος, υπό τη δυσπιστία ενός αυτόχθονα πληθυσμού που τους έβλεπε να στελεχώνουν τη δημόσια σφαίρα; Πόσο μεγάλη ήταν η διαδρομή από την εποχή της πρόσληψης στην εποχή όπου η Ελλάδα ήταν πλέον έτοιμη να μετακενώσει, να μεταλαμπαδεύσει τη γνώση στην Ανατολή; Ή αλλιώς πόσο μεγάλη ήταν στο δημαρικό έργο η απόσταση από τον ευρωπαϊστή Κοραή στον αυτοδίδακτο Παπαρρηγόπουλο; Κι αν όλες αυτές οι αλλαγές πραγματοποιήθηκαν πόσο συντέλεσαν στις σχέσεις, στον τρόπο πρόσληψης των ρευμάτων σκέψης αλλά και των εικόνων του έθνους;

Η απάντηση κείται στο ίδιο το έργο του Δημαρά. Μένει να βάλουμε τα ερωτήματα, να επιχειρήσουμε να δούμε τους δρόμους που ακολούθησε, μετατοπίζοντας σιωπηρά ή και κάποτε δοκιμάζοντας νέα εργαλεία και προσεγγίσεις, μένει να αναδείξουμε τις ασυνέχειες και τις διαφορετικές χρονικότητες του έργου του. Λ.χ η μελέτη της διανοητικής του πορείας ως μιας διαδρομής που ήταν προορισμένη να καταλήξει στο διαφωτισμό, ή σημασιολογική όλη του έργου του με βάση την ενασχόλησή του με το διαφωτισμό, αναπαράγει τελεολογικά σχήματα και περιορίζει το εύρος του. Ας ξαναδούμε λοιπόν το έργο του στο πλαίσιο όλων αυτών των ερωτημάτων αναζητώντας σε αυτόν στον κορυφαίο εκ των πραγμάτων ιστορικό των συνειδήσεων του 20ού αιώνα, όπως ο ίδιος διαμόρφωσε το πεδίο του, τον τρόπο που επεξεργάστηκε τις ιδέες που κυκλοφορούσαν γύρω του, τον τρόπο που τις μετάφερε, τον τρόπο που τις επεξεργάστηκε, σφραγίζοντας ίσως και την εικόνα της ελληνικής διανοητικής ιστορίας σε ένα ευρύτερο κοινό. Γιατί εάν οι άνθρωποι δεν μπορούν να ξεπεράσουν τον καιρό τους, το έργο τους είναι πάντα εκεί, πρόσφορο σε νέα ερωτήματα, αντικείμενο συζήτησης και κατανόησης της συγκρότησής του, των συνθηκών, δηλαδή, που το γέννησαν και το εξέθρεψαν.

12. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960

Η ιστοριογραφική παραγωγή τη δεκαετία του 1960, έχει, με ελάχιστες εξαιρέσεις, παραμείνει αχαρτογράφητη, συνδεδεμένη κυρίως με προσωπικές αποτιμήσεις ή αφιερωματικά κείμενα σε πρόσωπα που δεν είναι πια ανάμεσα μας.⁸⁴

Στη συμβολή μας επιχειρούμε να κωδικοποιήσουμε κατ' αρχάς την ιστοριογραφική παραγωγή, να αναφερθούμε στις εστίες από τις οποίες παράγεται η αναγνωρίσιμη, ή κυρίαρχη με άλλα λόγια, ιστορική γραφή για την νεότερη και σύγχρονη ιστορία, στη δεκαετία του 1960. Τα χρονικά όρια, στην πραγματικότητα είναι πιο περιορισμένα, καθώς η επιβολή του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου αποτέλεσε για την ιστοριογραφία, όπως και για μια σειρά διανοητικών φαινομένων, μια σημαντική τομή, κατά ένα τρόπο το τέλος της διαδρομής που είχε ξεκινήσει στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Σε αυτή λοιπόν τη μικρή περίοδο συναντάται κατ' αρχάς η θεσμική διεύρυνση της ιστορικής επιστήμης, η εγκαθίδρυση νέων θεσμών διδασκαλίας και έρευνας, όπως αποτυπώνεται στη σύσταση της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων (1964), στη δημιουργία του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) του τότε Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών (1960) και στην έναρξη της λειτουργίας του Ινστιτούτου της Βενετίας. Παράλληλα, η έκδοση και κυκλοφορία των περιοδικών *Ερανιστής*, *Θησαυρίσματα*, *Balkan Studies*, σε συνδυασμό με παλαιότερα περιοδικά, όπως η *Επιθεώρηση Τέχνης* – έντυπο ευρύτερων πολιτιστικών στοχεύσεων με σημαντικό αριθμό ιστορικών άρθρων και βιβλιοκρισιών-, πολλαπλασίασε τις σελίδες των ιστορικών δημοσιεύσεων, τροφοδότησε με νέα στοιχεία και θέσεις τον ιστοριογραφικό διάλογο.

Η ιστοριογραφική παραγωγή, όπως προσδιορίστηκε κυρίως από το προσωπικό των πανεπιστημιακών σχολών, εστιάστηκε στην περίοδο της Βενετοκρατίας, της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης του 1821. Κυρίαρχο σχήμα στην προσέγγιση της παρέμενε εκείνο του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, το οποίο αποτέλεσε κεντρικό διακύβευμα συζητήσεων ανάμεσα σε Έλληνες και ξένους ιστορικούς και βυζαντινολόγους. Η συζήτηση επικεντρώθηκε στους όρους της ιστορικής πορείας του

⁸⁴ Βασισμένο στο «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του '60» στην Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 84-94

ελληνικού έθνους και ιδιαίτερα τη σχέση Βυζαντίου-νέου ελληνισμού και συνετέλεσε ενεργά στην πλήρη ενσωμάτωση της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας στην ελληνική ιστορία.

Στην περίπτωση της Βενετοκρατίας, η ίδρυση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, η έκδοση του περιοδικού του οργάνου *Θησαυρίσματα*, -στο οποίο δημοσιεύθηκε ένα πλήθος αρχειακών πηγών για την περίοδο και το χώρο, καθώς και αυτόνομα άρθρα-, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη συστηματοποίηση και ανάδειξη της μελέτης της περιόδου σε συγκροτημένο επιστημονικό αντικείμενο. Οι διαδικασίες δημιουργίας του Ινστιτούτου –με βάση τη δωρεά της περιουσίας της από την ελληνική κοινότητα της πόλης-, οι πηγές που δημοσιεύθηκαν, η σχετική αρθρογραφία συντέλεσαν στην εξέταση των βενετοκρατούμενων περιοχών ως μέρος του ευρύτερου ελληνισμού, υποβαθμίζοντας την ένταξή τους στη βενετική αυτοκρατορία. Η ενδελεχής αναζήτηση και διαπραγματεύση των αρχειακών τεκμηρίων χρησιμοποιήθηκε, κυρίως, για την επισήμανσή της πολιτισμικής παραγωγής ως στοιχείο της πρώτης ανάπτυξης της νεοελληνικής συνείδησης. Επιπροσθέτως, η σύντομη διδασκαλία (1962-1966) του Μανούσου Μανούσακα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, -ο οποίος, σύμφωνα και με τη μαρτυρία της Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, προσανατόλισε τους φοιτητές σε ζητήματα ιστορίας της Βενετοκρατίας-, ενίσχυσε το επιστημονικό ενδιαφέρον για την περίοδο.⁸⁵

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής μελέτης νέων ιστορικών (Γεώργιος Δημακόπουλος, Στέφανος Παπαδόπουλος, Χρίστος Πατρινέλλης, Βασίλης Σφυρόερας, Ιωάννης Χασιώτης κ.ά), οι οποίοι εκπόνησαν σχετικές διδακτορικές διατριβές. Συνολικά την περίοδο αυτή εντοπίστηκαν και εκδόθηκαν πηγές, δημοσιεύθηκαν μελέτες που πρόσφεραν νέο πραγματολογικό υλικό, διεύρυναν τη θεματολογία, εγκαινίασαν καινούργιες οπτικές στο πλαίσιο, πάντα, των βασικών παραδοχών της έως τότε ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Η σημαντικότερη συμβολή ήταν εκείνη του Απόστολου Βακαλόπουλου. Από τους κύριους θιασώτες της συνέχειας του ελληνισμού, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ενδυνάμωσε

⁸⁵Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Ιστορικές σπουδές», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000, σ. 85.

τη θέση αυτή επιχειρηματολογώντας, στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, -η σημαντικότερη συνθετική προσπάθεια συγγραφής ελληνικής ιστορίας της περιόδου με σημαντική απήχηση-, για τη γέννηση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης το 1204.⁸⁶ Με το έργο του διεύρυνε τη θεματολογία της ιστορικής έρευνας αναδεικνύοντας νέες ιστορικές πηγές,⁸⁷ συγκροτώντας μια γενεαλογία επαναστατικών κινημάτων που οδήγησαν στην Επανάσταση του 1821.

Κυρίαρχο χαρακτηριστικό ενός σημαντικού τμήματος, -ενδεχομένως και του πλέον αξιόλογου-, των παραπάνω μελετών αποτελεί η σύνδεση της φιλολογίας με την ιστορία. Πέρα από την αναγκαία τεκμηρίωση της πολιτικής ιστορίας από αρχαιακά τεκμήρια, οι ιστορικές πηγές οι οποίες επιλέγονταν, προέρχονται κυρίως από το χώρο της λογοτεχνίας ή ευρύτερα της λογιόσυνης. Η επεξεργασία τους -περισσότερο αξιόπιστη συγκριτικά με αντίστοιχες εκδόσεις στο παρελθόν- συντελείται με φιλολογικές μεθόδους, στο πλαίσιο της ιστορικοφιλολογικής παράδοσης, την οποία είχε εγκαθιδρύσει ο Σπυρίδων Λάμπρος. Άλλωστε, το διδακτικό προσωπικό, των Πανεπιστημίων Αθήνας και Θεσσαλονίκης- η πρώτη έδρα Ιστορίας Μέσων και Νεωτέρων χρόνων δημιουργήθηκε στη νεοσύστατη Φιλοσοφική Σχολή των Ιωαννίνων μόλις το 1968 και την κατέλαβε ο Στέφανος Παπαδόπουλος, ο οποίος είχε υποστηρίξει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 τη διδακτορική του διατριβή- αποτελείτο κατά κύριο λόγο από τους εκπροσώπους της γενιάς που είχε συγκροτηθεί επιστημονικά στο Μεσοπόλεμο, με βάση τις διδαχές του Λάμπρου. Το αποτέλεσμα ήταν μικρές εργασίες στηριγμένες σε αρχαιακά τεκμήρια με μεγάλη διασπορά στη νεότερη ελληνική ιστορία και με λιγοστές αναφορές σε θεωρητικά σχήματα και επεξεργασίες. Το μεγαλύτερο τμήμα τους κινήθηκε στο πνεύμα του σχήματος της συνέχειας της ελληνικής εθνικής ιστορίας, είτε ενισχύοντας το πληροφοριακό του υπόστρωμα είτε διευκρινίζοντας ή και αναπροσαρμόζοντας επιμέρους πτυχές του, χωρίς όμως να αμφισβητεί το συνολικό χαρακτήρα του.

Η επικέντρωση στην ελληνική ιστορία, ο κλειστός (και λόγω γλώσσας) χαρακτήρας της εγχώριας ιστοριογραφικής παραγωγής απέτρεψαν τη γόνιμη

⁸⁶ Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α'. *Αρχές και διαμόρφωση του*, β' έκδοση συμπληρωμένη και ενημερωμένη, (α' έκδοση: 1961), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 15-111.

⁸⁷ Βλ. Ευαγγελία Μπαλά, «Οι οθωμανικές σπουδές στην νεοελληνική ιστοριογραφία», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης- Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *ό.π.*, τ. Α', σ. 265, όπου και η αναφορά στη χρήση για πρώτη φορά οθωμανικών πηγών, με γνώμονα την «αναζήτηση της ταυτότητας του ελληνισμού».

ενασχόληση με την παγκόσμια ή έστω ευρωπαϊκή ιστορία. Απουσίασαν, όπως και από την προηγούμενη περίοδο, οι πρωτότυπες συμβολές, ενώ υπήρξαν εξαιρετικά σπάνιες οι μελέτες ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας ιστορίας. Το αποτέλεσμα ήταν η υποβάθμιση ή και η ακύρωση εγχειρημάτων, τα οποία στόχευαν στην μελέτη της ελληνικής ιστορίας στο πλαίσιο ευρύτερων χωρικών και χρονικών ενοτήτων. Σημειώνω, ενδεικτικά, την έδρα της Ιστορίας των Χωρών της Χερσονήσου του Αίμου. Η έδρα, η οποία είχε ιδρυθεί το 1926, αποτέλεσε ένα από το πλέον νεωτερικά στοιχεία της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Καταργήθηκε από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, ενώ επανασυστήθηκε στη δεκαετία του 1940. Μετά την παραίτηση του ως τότε καθηγητή στην έδρα Μιχαήλ Λάσκαρι (1959), η έδρα παρέμεινε ουσιαστικά κενή, παρά τις προσπάθειες του Απ. Βακαλόπουλου.⁸⁸

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας, όμως, αναδείχθηκε και μέσα από έναν άλλο δρόμο, εκείνον της μελέτης του νεοελληνικού διαφωτισμού, όπως ορίστηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά και τους συνεργάτες του στη δεκαετία του 1960. Στην περίοδο που αναφερόμαστε εμφανίζεται δυναμικά η «σχολή» του μέσω της δημιουργίας του Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού (ΟΜΕΔ), της έκδοσης του *Ερανιστή* και της δημιουργίας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και ιδιαίτερα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Πρόκειται στην πραγματικότητα για επάλληλους κύκλους προσώπων, όπου κυριαρχεί η φυσιογνωμία του Κ.Θ. Δημαρά.

Κατ' αρχάς στον ΟΜΕΔ. Ιδρυτής και γενικός γραμματέας του Διοικητικού του Συμβουλίου, ο Δημαράς έδωσε τον τόνο και καθόρισε τη στοχοθεσία του, που ήταν η «προκοπή» της νεοελληνικής φιλολογίας, η κατάκτηση της εθνικής αυτογνωσίας. Ο σκοπός αποτυπώθηκε και στο πρώτο τεύχος του *Ερανιστή*, του νέου περιοδικού, όπου επρόκειτο να δημοσιευθούν πλήθος μελέτες για τον ελληνικό διαφωτισμό, βασισμένες στην αξιοποίηση νέων πηγών ή στην εκ νέου επεξεργασία παλαιότερων: *Η επιστήμη μας, η ελληνική επιστήμη, η επιστήμη των νέων ελληνικών πραγμάτων, ό,τι δηλαδή, θα έπρεπε να αποτελεί τον γνώμονα και τον οδηγό του νέου ελληνισμού, εξέκλινε πολύ ενωρίς από τον σκοπό της, την εθνική αυτογνωσία, και αντί να προβεί μεθοδικά σε μια απογραφή των εθνικών μας δυνάμεων, επήρε τον δρόμο των γενικοτήτων και των αφαιρέσεων, με τρόπο*

⁸⁸ Βλ. Α. Ξανθοπούλου- Κυριακού, ό.π., σ. 86-87.

τέτοιον, ώστε σήμερα, ελάχιστα να γνωρίζουμε από ό,τι αποτελεί την εθνική μας αυτοσυστασία, από ότι μας διακρίνει από τους άλλους λαούς, από ό,τι μπορεί να αποτελέσει γόνιμη ύλη επάνω στην οποία να εδραιώσουμε την εθνική μας πολιτική.⁸⁹

Η απογραφή των εθνικών δυνάμεων, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της «εθνικής αυτογνωσίας» αποτέλεσε και το πρόγραμμα του ΚΝΕ, του πρώτου κρατικού κέντρου ιστορικής έρευνας που δημιουργήθηκε μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Ο χρονικός ορίζοντας στον οποίο κινήθηκε το Κέντρο ήταν η Τουρκοκρατία και ο 19^{ος} αιώνας, περίοδος η οποία δεν είχε τύχει έως τη στιγμή εκείνη, σε αντίθεση με την αρχαία και τη βυζαντινή περίοδο, συστηματικής επεξεργασίας από την ελληνική και την ξένη επιστήμη. Η προσέγγιση είχε «ιστοριοφιλολογικό» και «απογραφικό χαρακτήρα» και αντικείμενο της ήταν «η νεώτερη ελληνική ιστορία και φιλολογία στην ευρύτερη της έννοια».⁹⁰ Το αποτέλεσμα ήταν η εκπόνηση μιας σειράς συλλογικών εργασιών (αποστολές, επισκέψεις, ταξίδια σε βιβλιοθήκες και αρχεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό) και η έκδοση έργων υποδομής: βιβλιογραφίες, κατάλογοι αρχείων, ευρετήρια, σχολιασμένες πηγές. Και εδώ η παρουσία του Δημαρά ήταν καταλυτική. Πρωτεργάτης και διευθύνων σύμβουλος του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών, ανέλαβε τη διεύθυνση του ΚΝΕ μετά την αποχώρηση του πρώτου διευθυντή του Μιχαήλ Λάσκαρι. Η συμβολή του υπήρξε καθοριστική και στη στελέχωση του από νεότερους ερευνητές, οι οποίοι διαδραμάτισαν στη συνέχεια καθοριστικό ρόλο στη νεοελληνική ιστοριογραφία.⁹¹

Το επίκεντρο της ερευνητικής και συγγραφικής εργασίας του Δημαρά και των συνεργατών του υπήρξε ο 18^{ος} αιώνας, εποχή όπου επισήμαναν την ανάπτυξη του νεοελληνικού διαφωτισμού. Η επικέντρωση στα πνευματικά φαινόμενα, στην εισαγωγή των καινοτόμων ιδεών, τα «πολλαπλά αίτια» και η αναζήτηση των «μέσων όρων» αποτέλεσαν μια νέα προσέγγιση στο ζήτημα της πορείας του ελληνικού έθνους. Χωρίς να αμφισβητείται, ιδιαίτερα στη δεκαετία στην οποία αναφερόμαστε, η έννοια της

⁸⁹ «Η έκδοση του *Εραμιστή*», *Εραμιστής*, 1 (Φεβρουάριος 1963), σ. 31.

⁹⁰ Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Έκθεση Εικοσαετίας 1960-1980*, Αθήνα 1980, σ. 10.

⁹¹ Σημειώνω τα ονόματα των επιστημονικών συνεργατών του Κέντρου (1960-1967): Σπύρος Ασδραχάς, Λουκία Δρούλια, Παναγιώτης Μουλλάς, Βασίλης Π. Παναγιωτόπουλος, Απόστολος Σαχίνης, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος. Είναι χαρακτηριστικό της συνάφειας όλων αυτών των εγχειρημάτων το γεγονός ότι *Ο Εραμιστής* αποτέλεσε στη δεκαετία του 1960, το περιοδικό στο οποίο δημοσίευσαν συστηματικά οι συνεργάτες του Κέντρου, λειτούργησε, ουσιαστικά, ως επετηρίδα του.

συνέχειας, αποδίδεται ιδιαίτερο βάρος στα νεωτερικά στοιχεία που συμμετέχουν στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, απορρίπτοντας μια αδιαφοροποίητη και σταθερή εικόνα της τελευταίας. Παράλληλα, οι πηγές αποκτούν και εδώ κεντρική θέση, στο πλαίσιο τώρα μιας νέας προβληματικής, όπου σκοπός είναι μέσα από την παράθεση και μελέτη των κειμένων η κατανόηση του πώς τέθηκαν τα προβλήματα, η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας του παρελθόντος.

Η πρόσφατη ιστορία δεν αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής ιστορικής μελέτης. Σε δυο απόπειρες, κατά την περίοδο αυτή⁹² να γραφεί συνθετικά η νεώτερη ελληνική ιστορία αφιερώνεται ελάχιστος χώρος στα χρόνια μετά το 1922.⁹³ Στις γενικές ιστορίες τους δημοσιεύουν ένα μικρό επίμετρο μόνο για τα πρόσφατα χρόνια. Η πρόσφατη ιστορία χρησιμοποιήθηκε κυρίως στο πλαίσιο μιας αντικομμουνιστικής φιλολογίας, η οποία με ιστορικά παραδείγματα (Δεκεμβριανά, Μελιγαλάς, παιδομάζωμα) εικονογραφεί το λόγο της. Τόσο στις πιο μάχιμες όσο και στις πιο θεωρητικές εκδοχές της έχουμε να κάνουμε κυρίως με ιδεολογικο-πολιτικά δοκίμια (όπου χρησιμοποιείται η ιστορία) και όχι με ιστοριογραφικά έργα.

Εξαίρεση αποτέλεσε ένα τμήμα της αρθρογραφίας του περιοδικού *Balkan Studies*, καθώς και αρκετές από τις αυτοτελείς εκδόσεις του. Το περιοδικό αποτέλεσε έκδοση του Ιδρύματος Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ), το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 1953 ως παράρτημα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Η ύλη του εκτείνεται σε όλο το χρονικό εύρος του ελληνισμού, από την αρχαιότητα έως τα σύγχρονα χρόνια και απευθυνόταν, -είναι το πρώτο ελληνικό αγγλόφωνο ιστορικό περιοδικό-, σε ένα διεθνές κοινό. Με συντακτική επιτροπή κυρίως από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τη Βόρεια Ελλάδα (εκδότης ήταν ο καθηγητής Βασίλειος Λαούρδας και στην αρχική συντακτική ομάδα συμμετείχαν ανάμεσα σε άλλους και οι Νικόλαος Ανδριώτης και Στίλπων Κυριακίδης) φιλοξένησε, ιδιαίτερα την περίοδο αυτή, πολλά άρθρα Ελλήνων

⁹² Είχε προηγηθεί το 1953 η σύντομη επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας του Νίκου Σβορώνου (*Histoire de la Grece Moderne*, Παρίσι) και το 1958 το πολύτομο έργο του Γιάνη Κορδάτου *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*.

⁹³ Πρόκειται για το βιβλίο του Δ. Ζακυθηνού, *Η πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος* (1962), καθώς και την τετράτομη ιστορία του Σπύρου Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, 4 τόμοι, Αθήνα, Πάπυρος, 1966-1968. Εάν η συντομία του βιβλίου του Ζακυθηνού δικαιολογεί, ενδεχομένως τη μικρή παρουσία, στην περίπτωση του Μαρκεζίνη, στον τέταρτο τόμο καλύπτεται η περίοδος από το 1922 έως το 1962 σε 4 μόλις σελίδες (324-328).

του εξωτερικού, κυρίως από τις ΗΠΑ. Η ύλη του περιοδικού, όπως και οι εκδόσεις γενικότερα του ΙΜΧΑ, κινήθηκαν στο πλαίσιο μιας συντηρητικής αντικομμουνιστικής πολιτικής, είτε ενισχύοντας τα εθνικά δίκαια, -ξεκινώντας από την αρχαιότητα και φτάνοντας μέχρι τη συγχρονία για φλέγοντα, όπως το Μακεδονικό, ζητήματα-, είτε προβάλλοντας τη στενή σχέση της Ελλάδας με τις σύμμαχες χώρες και ιδιαίτερα την Αμερική (είναι χαρακτηριστική η διοργάνωση συνεδρίου με θέμα την Ελλάδα μετά τον πόλεμο, με αφορμή τα 20 χρόνια από το δόγμα Τρούμαν).⁹⁴

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, η ιστορία της δεκαετίας 1940-1950 και ιδιαίτερα η περίοδος της Εθνικής Αντίστασης (1941-1945) αποτέλεσε κεντρικό ζητούμενο ιστορικών μελετών συγγραφέων που ανήκαν στην αριστερά, όπως αποτυπώθηκε σε μονογραφίες, συλλογικούς τόμους και άρθρα που δημοσιεύθηκαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Το 1959 δημιουργήθηκε το Τμήμα Ιστορίας του ΚΚΕ, του οποίου ένας από τους κύριους σκοπούς ήταν η σύνταξη ενός χρονικού της αντίστασης, βασισμένο σε μαρτυρίες στελεχών του κόμματος που βρίσκονταν κυρίως στις ανατολικές χώρες. Η έκδοση του χρονικού συνιστά μείζον γεγονός στη διαδικασία δημιουργίας μιας αριστερής ιστοριογραφικής παραγωγής για την Εθνική Αντίσταση. Από τη μια αποτέλεσε το πρώτο παρόμοιο εγχείρημα με τόσο μεγάλη έκταση (στην πλήρη μορφή του έφτασε στους 4 τόμους), ενώ από την άλλη αποτυπώνει τις διεργασίες στους κομματικούς κύκλους που ασχολήθηκαν με τη συγκρότηση του, καθώς γνώρισε τρεις διαφορετικές δημοσιεύσεις. Η πρώτη δημοσίευση έγινε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Αυγή* από την 21η Ιουλίου 1963 μέχρι την 12η Ιανουαρίου του επόμενου χρόνου. Ακολούθησε η πρώτη έκδοση του, στην Αθήνα, το 1964, από τις εκδόσεις Γιαννίκος και υπό τον τίτλο: *Συλλογική εργασία αγωνιστών. Το χρονικό του αγώνα: Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*. Τέλος, το 1967, εκδόθηκε, στο εξωτερικό, συντετμημένο και επεξεργασμένο εκ νέου, σε έναν ογκώδη τόμο με πρόλογο του ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ Ζήση Ζωγράφου.⁹⁵

⁹⁴ Το συνέδριο που είχε οργανώσει το Πανεπιστήμιο του Γουισκόνσιν (10-12 Απριλίου) είχε ως θέμα: "Greece since the Second World War: on the occasion of the twentieth anniversary of the Truman doctrine" και τα πρακτικά των εργασιών του φιλοξενήθηκαν στον 8^ο τόμο, τεύχος 2 (1967) του *Balkan Studies*.

⁹⁵ *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1967.

Στο ίδιο πνεύμα, από το 1962 έως το 1964 κυκλοφόρησε στις ανατολικές χώρες το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*, με μαρτυρίες και άρθρα στελεχών του κόμματος που είχαν συμμετάσχει στον αγώνα κατά των κατακτητών και βρισκόταν τώρα στην υπερορία. Το ενδιαφέρον αυτό ενισχύθηκε από τον εκδοτικό μηχανισμό του ΚΚΕ, με μια σειρά λογοτεχνικών βιβλίων, επανεκδόσεις από την Ελλάδα ή πρωτότυπα. Ανάμεσα τους ο τόμος διηγημάτων *Για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά*, με αφορμή τα είκοσι χρόνια του ΕΑΜ, έργα του Δημήτρη Χατζή, του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, του Τάκη Αδάμου κ.ά. Παράλληλα κύριο μέλημα της κομματικής ηγεσίας υπήρξε η μελέτη και συγγραφή της ιστορίας του ΚΚΕ, η οποία οδήγησε στην έκδοση, από το 1964 έως το 1968, 4 τόμων (*Επίσημα κείμενα*) με κείμενα και αποφάσεις του κόμματος.

Σε αντιστοιχία με τα όσα συνέβαιναν στις ανατολικές χώρες, η ΕΔΑ δημιούργησε την ίδια περίοδο το Γραφείο Εθνικής Αντίστασης, το οποίο ασχολήθηκε και με τη συγκέντρωση τεκμηρίων για την περίοδο 1940-1944, τη δημοσίευση άρθρων και βιβλίων. Από το τέλος της δεκαετίας του 1950, μέσα στο κλίμα που δημιουργούσε η νόμιμη και ισχυρή παρουσία του κόμματος της αριστεράς συγκροτήθηκαν μια σειρά από επιτροπές, ενώσεις και οργανώσεις αντιστασιακών, οι οποίες συνεργάστηκαν με αντίστοιχους συλλόγους και συννομοσπονδίες του εξωτερικού. Παράλληλα, εκδόθηκαν μια σειρά από τοπικές ιστορίες της Εθνικής Αντίστασης που συνδύαζαν τη μαρτυρία με το χρονικό. Σημειώνω ενδεικτικά τα έργα του Ηλία Παπαστεριόπουλου, του Λάζαρου Αρσενίου, του Δημήτρη Δημητρίου, του Γιάννη Ζαφείρη. Από το 1957 κυκλοφόρησε το περιοδικό *Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως*, ενώ το 1967 πρόλαβαν να κυκλοφορήσουν τα δυο πρώτα τεύχη του δελτίου πληροφοριών *Εθνική Αντίσταση*. Παράλληλα, είχε ξεκινήσει η έκδοση μαρτυριών από τις φυλακές και εξορίες καθώς και της δίτομης *Ιστορίας της Μακρονήσου* του Νίκου Μάργαρη (1966).

Στις κομματικές εκδόσεις που αφορούσαν την περίοδο 1940-1945 αναδεικνύεται η συμμετοχή των κομμουνιστών στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα και η ορθότητα της στρατηγικής του ΚΚΕ, στοιχείο που είχε αμφισβητηθεί έντονα από τη «ζαχαριαδική» ηγεσία, η οποία είχε προχωρήσει, κατά το παρελθόν στην απονομή ευθυνών. Η αναφορά στην ηρωική συμμετοχή των ελλήνων κομμουνιστών στην Αντίσταση, απέσειε από πάνω τους τον τίτλο του «προδότη». Παράλληλα, έφερνε ξανά στο προσκήνιο τις νίκες που είχαν πραγματοποιηθεί χάρη στη σύμπτυξη του λαϊκού μετώπου, όπως εκφράστηκε από

το ΕΑΜ, το οποίο μπορούσε πλέον στη δεκαετία του 1960 να επαναλειτουργήσει. Σκοπός των συγκεκριμένων εκδοτικών πρωτοβουλιών ήταν η «επικαιροποίηση» του πνεύματος της Εθνικής Αντίστασης. Όπως έγραφε ο Ζήσης Ζωγράφος στην εισαγωγή του 1967: *Σήμερα, που σαν εθνική επιτακτική ανάγκη προβάλλει η συσπείρωση των δημοκρατικών πατριωτικών δυνάμεων πάνω στη βάση ενός κοινού δημοκρατικού προγράμματος, στη μνήμη του λαού έρχεται πρόγραμμα της Εθνικής Αντίστασης, πάνω στο οποίο ενώθηκαν όλοι οι πατριώτες, πρόγραμμα που πρόβλεπε την εγκαθίδρυση μιας πραγματικής δημοκρατίας, με βαθιές κοινωνικές αλλαγές, μια ελληνική πολιτική εθνικής ανεξαρτησίας και ειρήνης.*⁹⁶

Η «επικαιροποίηση» γινόταν δυνατή και με την αναφορά σε μια άλλη ιστορική περίοδο, εκείνη της Επανάστασης του 1821, η οποία, εκτός από την ακαδημαϊκή, αποτέλεσε αγαπημένο τόπο και της αριστερής ιστοριογραφίας της εποχής. Σημειώνω ενδεικτικά τα έργα του Λεωνίδα Στρίγγου, του Τάσου Βουρνά, του Γιώργου Ζωΐδη, του Γιάννη Μπενέκου, του Δημήτρη Φωτιάδη, από τα οποία κάποια εκδόθηκαν στην Ελλάδα, ενώ άλλα εκδόθηκαν ή επανεκδόθηκαν από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ) στις ανατολικές χώρες μαζί με «κλασικά» έργα, όπως τα *Άπαντα* του Μακρυγιάννη και το *Μεγάλα Χρόνια* του Γιάννη Βλαχογιάννη. Αξίζει να μνημονευθεί στα 1955 το πρώτο (καθώς ακολούθησαν και άλλα) αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* στο 1821 με συνεργασίες του Γιάννη Κορδάτου, του Άγι Θέρου, του Νίκου Βέη, του Δημήτρη Φωτιάδη, του Κώστα Βάρναλη, του Σταύρου Καλλέργη, του Νίκου Σβορώνου, του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη και της Ελένης Μπιμπίκου, καθώς και αποσπάσματα απομνημονευμάτων αγωνιστών του 1821 και δημοτικά τραγούδια. Το κύριο άρθρο, με τίτλο «Η κληρονομιά του 21», είναι εύγλωττο για τις ιδεολογικές προκείμενες και τους στόχους του αφιερώματος: *«Η επέτειος του 21 παίρνει ιδιαίτερο νόημα σήμερα. Οι πατέρες μας που έχυσαν το αίμα τους κι έγιναν ολοκαύτωμα και πάλαιψαν με την ψυχή και το σώμα για να μας δώσουν Λευτεριά, έδιναν ένα πλατύ περιεχόμενο στην επιδίωξή τους: εθνικός ξεσκλαβωμός, κοινωνική απελευθέρωση,*

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 42.

ισονομία και δημοκρατία, πνευματική προκοπή. [...] Μα το 21 δεν τέλειωσε με θρίαμβο των λαϊκών επιδιώξεων, όπως ξεκίνησε [...].⁹⁷

Έτσι, μέσα από την έκδοση των βιβλίων και τη σχετική αρθρογραφία στον αριστερό τύπο δημιουργήθηκε μια γενεαλογία των λαϊκών απελευθερωτικών αγώνων, από το 1821 στην Εθνική Αντίσταση. Συγκροτήθηκε ένα μανιχαϊστικό σχήμα, ένα έντονα φορτισμένο δίπολο, αξιοδοτημένο πάνω στον άξονα «καλού και κακού», όπου από τη μια τοποθετήθηκε ο λαός, έννοια υπερκείμενη και ασαφής ώστε να περιλαμβάνει ένα όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, εξ ορισμού προοδευτικός, και από την άλλη η αντιδραστική «ολιγαρχία» σε συνεργασία με τις ξένες δυνάμεις. Μέσα από αυτό το διαχωρισμό, από μια ιστοριογραφική προσέγγιση που πρόβαλε στο παρελθόν τις κατηγορίες του παρόντος, η αριστερά διεύρυνε, εν δυνάμει, το ακροατήριο στο οποίο απευθυνόταν, τα μέλη και τους συμμάχους της. Και στο πλαίσιο αυτό τονιζόταν η σημασία των πηγών, η ανάδειξη κυρίως όσων από τις τελευταίες είχαν αποσιωπηθεί ή παρααναγνωστεί από την αστική ιστοριογραφία και «αποκάλυπταν» την αλήθεια.

Συνολικά, η ιστοριογραφική παραγωγή παρέμεινε και αυτή την περίοδο βαθύτατα ελληνοκεντρική, εθνοκεντρική σωστότερα, αποκομμένη, σε μεγάλο βαθμό, από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Δεν αναφέρομαι μόνο στην επιλογή των θεμάτων αλλά και στους τρόπους προσέγγισης και μελέτης τους, στην απουσία κάθε συγκριτικής διάστασης. Οι αναφορές στα *Annales* στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι βιβλιοκρισίες του Σπύρου Ασδραχά στο ίδιο περιοδικό,⁹⁸ η διοργάνωση των Εβδομάδων Σύγχρονης Σκέψης με την ομιλία του Πιέρ Βιλάρ σε μετάφραση του Φίλιππου Ηλιού,⁹⁹ δεν αποτέλεσαν παρά μεμονωμένες εξαιρέσεις για μια ιστοριογραφία που παρέμενε σε πολύ μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη αποκλειστικά με τη φιλολογία, προσηλωμένη σε μια

⁹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 3, Μάρτιος 1955. Βλ. και τα σχετικά σχόλια του Βασίλη Κρεμμυδά: «Το Εικοσιένα: η προβολή του λαϊκού στοιχείου», στα πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου «*Επιθεώρηση Τέχνης*». *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σ. 256.

⁹⁸ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ιστορία και φιλολογία: οι κριτικές αποτιμήσεις τους», στο *ίδιο*, σ. 209-241.

⁹⁹ Πιέρ Βιλάρ, *Η ιστορία ως επιστήμη του ανθρώπου*, μτφ: Φίλιππος Ηλιού, καθώς και η μετάφραση του σεμιναρίου και της κοινής με τον Ροζέ Γκαρωντύ συζήτησης του με τους φοιτητές. Στον τόμο *Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Μαρξισμός και Επιστήμη, 4-15 Μαΐου 1966*, Αθήνα Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών –Θεμέλιο, 1966, σ.181-256.

συγκεκριμένη, περιοριστική αντίληψη για τις πηγές. Οι διαφορετικοί χώροι από τους οποίους εκκινούσε η ιστοριογραφική παραγωγή (ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, μαρξιστική και κομμουνιστική οπτική, δημαρική σχολή) παρέμειναν, με ελάχιστες εξαιρέσεις,¹⁰⁰ περιχαρακωμένοι στις δικές τους ιδεολογικές ορίζουσες. Τα νέα στοιχεία που έφερε η δεκαετία, με κυριότερο την ισχυρή παρουσία αυτού που αργότερα ονομάστηκε Σχολή του Διαφωτισμού, -είχε προηγηθεί η εμφάνιση του Νίκου Σβορώνου στη δεκαετία του 1950-, αναδείχθηκαν στα χρόνια της μεταπολίτευσης μαζί με μια καινούργια γενιά ιστορικών, η οποία δοκίμασε τότε τα πρώτα της βήματα.

¹⁰⁰Σημειώνω το περιοδικό *Εποχές* που εξέδιδε ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη. Διευθυντής του ήταν ο Άγγελος Τερζάκης και στη συντακτική του επιτροπή συμμετείχαν γνωστοί λόγιοι και στοχαστές (Γ. Σεφέρης, Γ. Θεοτοκάς, Κ. Θ. Δημαράς κ.ά.). Στο περιοδικό συνεργάστηκαν λογοτέχνες και διανοούμενοι διαφορετικών πολιτικών τοποθετήσεων και ηλικιακών γενιών, εκφράζοντας, όπως επεσήμανε ο Κωστής Σκαλιόρας, «μακριά από κομματικές δεσμεύσεις, μια δημοκρατική αισιοδοξία» (*Καθημερινή*, συνέντευξη στον Ηλία Μαγκλίνη, 15/2/2000). Το εγχείρημα διέκοψε η επιβολή της δικτατορίας.

13. THE FORMATION OF HISTORICAL SCIENCE IN GREECE

The formation of historical science in Greece was a long process linked with the establishment of the new State (1830). Scholars were preoccupied with the past because it could be used to strengthen the identity of the new State. To a great extent, early historical studies turned to antiquity and sought to establish links between the inhabitants of the new kingdom and the ancient Greeks by identifying continuities in language, manners and customs.

Since its establishment (1837), the University of Athens has acted as a catalyst in the formation of historical science in Greece, providing both personnel for the state apparatus and a national historical discourse for the new state. For more than eighty years it was the sole institution of higher education in Greece, until the founding of a university in Thessaloniki (1926). Its symbolic authority served to disseminate the ‘Great Idea’ – an expression used to describe the territorial aspirations of the new state – and to propagate Hellenism mainly in the territory of the Ottoman Empire. Language, religion, and especially history were the homogenising elements intended to link the subjects of the Hellenic kingdom with the Greek-speaking Orthodox populations of the Ottoman Empire.

The University of Athens comprised four faculties (Philosophy, Law, Theology and Medicine), and history courses were mandatory for all students. There were only two chairs of general history: one in ancient history, and one in medieval and modern history. Although no special chair in Modern Greek History existed, there was a connection with national ideology reflected mainly in the fact that ancient Greek history was studied as ancestral history.

Matters changed when Konstantinos Paparrigopoulos was appointed professor at the University of Athens in 1851. With his voluminous *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (literally History of the Greek Nation, 1860-77), Paparrigopoulos created a dominant historiographical paradigm in Greek history by incorporating the Byzantine Empire into the genealogy of Greek history and establishing a unified national history divided into three periods (Antiquity, Byzantine, and Modern Times). Appropriation of the Medieval Roman Empire was a central concern for Greek historians until the Balkan Wars.

In the second half of the nineteenth century, interest gradually developed in locating and collecting historical sources. The first collection of documents and sources concerning Byzantine and Modern Greek history were published in the first Greek historical journal, entitled *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* (1843-53). The journal was published in Corfu, which did not form part of the Greek State until 1864. The second historical journal was *Φιλίστωρ*, published in Athens (1861-62). Unlike *Ελληνομνήμων*, this journal adopted a hostile attitude towards Byzantium. Most of its content pertained to antiquity, because its editors were critical of the paradigm created by Paparrigopoulos.

The first collections, primarily of manuscripts, were created by foreign and Greek researchers, and because they were selectively sponsored by the state, the interest in the 1821 Revolution was prominent. The state showed especial interest in documents relating to the Revolution of 1821 because it was considered to be the formative and most glorious event in recent Greek history. In the 1840s, on the initiative of the scholar Georgios Tertsetis, the Hellenic Parliament organised and enriched the archives related to the 1821 Revolution. Also, in 1857, it published the first volume of the *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* (Archives of the Greek Regeneration), the first in a series of archival sources published by the state.

In 1862, Greece's first king, Otto, was expelled from the country. This led to a new Constitution, which made it much easier to establish public associations and societies. As a result, hundreds of such institutions were formed in the country. At the same time, a similar movement took place among the Greeks of the Ottoman Empire. The new societies were mostly cultural and gave especial emphasis to history as a decisive element in the identity of Greek populations. One important development was the creation of the Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (IEEE, Historical and Ethnological Society of Greece) in 1882. Its founding members included university teachers and history researchers, but also amateurs, authors and artists. The main aim of the society was to collect historical sources and folk material. It also published a *Δελτίον* (Bulletin), which was the first historical journal devoted exclusively to Byzantine and modern times. One of the founders of this society was Spyridon Lambros, who had studied history at German universities and was particularly influenced by the Prussian School. He taught

history at the University of Athens (1878-1915) and introduced historical seminars onto its curriculum. Through tutorial and archival work, Lambros shifted the focus of history teaching to the preparation of good historians and teachers equipped with powerful methodological tools. His teaching was centred on research, the provision of highly specialised knowledge, and training in archival work. His mission was linked with the national ideals of the period, and he emphasized research on the northern regions of Greece (Macedonia, Epirus), which were disputed by rival nationalisms. Lambros published the historical review *Νέος Ελληνομνήμων* (1904-27) in which he made available numerous sources on the early modern and medieval period of Greece. In 1928, *Neos Ellinomnimon* was followed by the journal *Ελληνικά* (Hellenics), published by Lambros' students Socratis Kougeas and Konstantinos Amantos.

The period from 1911 to 1930 was, in historiographical terms, dominated by Byzantine history. New chairs were established at the University of Athens, new societies were founded, and new museums were created, particularly in northern Greece, which had recently been incorporated into the state. The Βυζαντιολογική Εταιρεία (Byzantinological Society) and the Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (Society for Byzantine Studies, 1918-present) respectively published *Βυζαντίς* (1909-12) and the *Επετηρίδα Βυζαντινών Σπουδών* (Yearbook of the Society for Byzantine Studies, 1924-present), journals that were exclusively devoted to that specific period. Two new museums were founded in Athens: the Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (1914) and the Μουσείο Μπενάκη (1930), the latter consisting of a rich, private collection.

The obsession of Greeks with Byzantium coincided with the obsession of all the Balkan states with the medieval period, which seemed to represent the national history *par excellence*.

After the Balkan and the First World Wars, the territory of Greece doubled in size, and its population changed as a result of an exchange of populations between Greece and Turkey. It was during the interwar period that universities began to focus on modern Greek history. In 1926, the country's second university was founded in Thessaloniki, which adopted a more progressive policy than that of the University of Athens. After establishing the country's first Faculty of History, as part of the School of Philosophy, this university had, besides a chair in Byzantine history, chairs in the history of Ottoman-

dominated and Modern Greece and also in the history of the Balkan peoples. Likewise, the first chair in Modern Greek history was established by the University of Athens in 1936. Although the shift of emphasis to modern times did not diminish references to Classical Greece, the unifying element of Greek consciousness was now located mainly in the vernacular, in folk studies, and in late-medieval and early modern times. At Thessaloniki, the ethnocentric character of historical science was strengthened in a manner different from that at the University of Athens. Besides the universities, the state established a number of institutions responsible for the collection of archival material: the Γενικά Αρχεία του Κράτους (State General Archives of Greece) were established in 1914 and the Ακαδημία Αθηνών (Academy of Athens) in 1926. The Ιστορικών Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης (Historical Archive of the Greek Language), the Λαογραφικόν Αρχείον (Folklore Archive), and the Μεσαιωνικόν Αρχείον (Medieval Archive) were placed under the supervision of the latter. The primary aim of these research centres was to gather linguistic, folkloric and historical material and to establish the necessary research infrastructure (by creating dictionaries, archives, museums, etc.). They had a historical-literary orientation; and unlike previous undertakings, positivism was their main methodological feature.

During the first decades of the twentieth century, the monopoly exercised by the universities on the formation of the national historical narrative in Greece was challenged by Marxists. In 1907 George Skliros attempted to introduce historical materialism into historical understanding of the Greek nation, and Yannis Kordatos's 1924 book *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως* (literally *The Social Significance of the Greek Revolution*) disputed the national character of the Greek revolution by demonstrating its social character as a revolt by the lower social classes. The book provoked major reactions. Ever since its publication, two traditions have competed for hegemony over the formation of historical consciousness in Greece: on the one hand, the official and state-sponsored tradition; on the other, the dissident movement backed by the Left and independent intellectuals in Greece and abroad.

The 1940s were an exceptionally turbulent decade in Greece. The Second World War, the German occupation and the resistance, and the ensuing civil war (1946-49), all left profound marks on Greek society. In post-civil war Greece, the Communist Party of

Greece (KKE) went underground, and hundreds of thousands of Greeks took refuge in Eastern European countries as political refugees. At the same time, the academic and research institutions adopted an explicitly anti-communist stance.

It was only in the late 1950s and during the 1960s that new institutions for historical research and teaching were established. The Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών (Hellenic Institute for Byzantine and Post-Byzantine Studies) was founded in Venice in 1955 to study the Greek regions and communities which had been Venetian territories. The Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (EIE, National Hellenic Research Foundation) was established in 1959. This was the first national research foundation to have two distinct centres: one focusing on Byzantine and the other on modern Greek history. At the same time, three new historical journals *Ερανιστής*, *Θησαυρίσματα* and *Balkan Studies* were founded. Despite the proliferation of historical production, the main focus was still on the period before the foundation of the modern Greek state. In 1963 a new society, the Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού (OMED, Society for the Study of Greek Enlightenment) was founded in order to study the ‘Greek Enlightenment’ – an expression coined by Konstantinos Dimaras, an independent scholar and literary critic who oriented studies on the early modern period to intellectual history and the Greek world’s links with Western Europe. Dimaras thus provided new viewpoints on the factors that had led to the formation of a Greek national consciousness, mainly in the eighteenth century.

Within the EIE, Dimaras established the Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (INE, Institute for Neo-Hellenic Research), which focused on the Ottoman occupation and the nineteenth century. To this end, he organized a number of collective projects (fieldwork, trips to libraries and archives in Greece and abroad) and published reference works such as bibliographies, archive catalogues, indexes, and annotated sources.

Yet contemporary history was still not the subject of systematic historical study, the exceptions being some articles published in *Balkan Studies* (first issued in 1960) and several of the journal’s independent publications. The journal was a publication of the Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (IMXA, Institute for Balkan Studies), which began operations in 1953. It was the first Greek English-language historical journal, and its purpose was to support Greek foreign policy on the Balkans. At the same

time, the history of the 1940s, and especially the period of the National Resistance (1941-44), was the main topic of historical studies produced by leftist writers in Greece and abroad. In 1959, the KKE established a History Section, one of whose main objectives was to compile a chronicle of the Resistance based on testimonies gathered from party cadres, most of whom lived in Eastern Europe. In the same period, and in concomitance with developments in Eastern European countries, the legal left-wing political party in Greece, the ΕΔΑ (EDA), established a National Resistance Bureau, which engaged, *inter alia*, in gathering documents on the 1940-44 period and publishing articles and books.

In 1967 a military regime assumed power in Greece. Many young historians took refuge abroad and, within the country, historical studies stagnated. The post-junta era after 1974 witnessed an ‘explosion’ of historiography which was reflected in the structures and expansion of the professional historical community. This development was connected with the legalisation of the KKE (1974) and the rise of the Socialist Party in the early 1980s. A significant number of Greek historians returned to Greece immediately after the fall of the seven-year dictatorial regime. Historiography was thus enriched with new potential, for these historians had undergone important experiences and now asked crucial questions. Their scientific accomplishment, their contact with the ideas circulating abroad, and their work – most of them had lived abroad for a long time – enabled them to embed Greek history in the international context. Most of them were absorbed by the tertiary education system, and they assumed important positions in the new institutional framework. Since the late 1970s, many new history departments have been established in the main Greek cities, spreading historical research and teaching at university level throughout the country.

At the same time, new institutions devoted to historical research were founded, such as the Εβραϊκό Μουσείο (Jewish Museum) and the Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα (Museum of Macedonian Struggle) in Thessaloniki, archives and research centres. Some older institutions have continued, such as the Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Centre for Asia Minor Studies), the Academy of Athens research centres, and the ΕΙΕ institutes. Moreover, during the 1980s the major Greek banks established archives and research centres, demonstrating, albeit briefly, a keen interest in economic history. The Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ELIA, Hellenic Literary and Historical

Archive) and the Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ASKI, Contemporary Social History Archives), which are exclusively dedicated to twentieth-century social and political history, were also founded during this period.

In recent years, a number of institutions and archives dedicated to important Greek politicians have been established. An increased interest in history has also been also reflected in the formation of a number of associations and societies by young or independent historians. Important efforts have been made to establish societies and associations on labour history, the history of women, and oral history. One of the most important of these societies is the Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (Society for the Study of Modern Hellenism), founded in 1971. Its journal *Μνήμων* has published numerous papers by the advocates of the ‘new history’, as it is called in Greece, a historiography clearly influenced by the ‘Annales School’. ‘New history’ has been propounded most forcefully by the journal *Τα Ιστορικά*, first published in 1983 by the country’s most prominent Greek historians (Spyros Asdrachas, Philippos Iliou and Vassilis Panagiotopoulos), who had lived and worked in France for several years. During the 1990s, two more historical journals – *Ίστορα και Historein/Ιστορείν* – appeared, published by younger generations of historians. As regards the gender balance in university staff, data collected for this Atlas show that in Greece, contrary to all other European countries, female historians outnumbered males in 2005, thus reversing a long-standing trend and despite the relatively late appearance of women among full-time professional historians. In fact, the first female history graduates, such as Rosa Imvrioti, born in 1898, failed to find any employment in academe, and the first woman full-time professional historian appears in our grids only in 1980.

Overall, the last thirty years have seen a keen interest in history which to a large extent reflects contemporary concerns. History has become more independent from archaeology and philology and has drawn on sociology, political science, and social anthropology. As a result, research has been conducted on previously unexplored historiographical terrain, such as the establishment of the modern Greek State in the nineteenth century, the interwar period, the period of the German Occupation and the Civil War. With regard to methodology, the resulting historiography has incorporated the concerns of economic and social history, with a primary emphasis on Greek territory. The

central questions addressed have been the relation between Greece and the West, and the incomplete modernization of Greek society. Moreover, since 1974 there has been an increasing presence of female staff at universities and historical research institutions; and women's studies have become part of the curriculum and the subject of research agendas, mainly those of the new universities and outside the old history departments.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ	ΣΕΛ.
1. Από την γενική στην εθνική επιστημονική ιστορία. Ευρωπαϊκές διαδρομές	2-12
2. Η ιστορία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος	13-20
3. Η πορεία της <i>Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους</i>	21-39
4. <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> : οι πρώτες αντιδράσεις	40-49
5. Η συμβολή του Σπ. Λάμπρου στη συγκρότηση της ελληνικής ιστορικής επιστήμης	50-57
6. Η εθνική ιστορία στον αστερισμό της επιστήμης	58-73
7. Η διάχυση της εθνικής ιστορίας από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους	74-81
8. Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου	82-106
9. Γιάνης Κορδάτος: Ένας κομμουνιστής διανοούμενος στο Μεσοπόλεμο	107-111
10. Οι ιστορικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)	112-124
11. Το σχήμα του Κ. Θ. Δημαρά για τη συνάντηση των Ελλήνων διανοουμένων με την Ευρώπη και το έθνος	125-134
12. Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960	135-145
13. The formation of historical science in Greece	146-153
Περιεχόμενα	154